

**ΓΕΝΙΚΟ ΤΜΗΜΑ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

***Τεχνολογική Ανασυγκρότηση της Καπιταλιστικής Παραγωγής
και Εργατικές Αντιδράσεις***

ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗ ΙΦΙΓΕΝΕΙΑ

**Επιβλέπων καθηγητής:
Λιοδάκης Γιώργος**

ΧΑΝΙΑ, 2007

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγικές παρατηρήσεις	4
1. Η σημασία της εργασίας για τον άνθρωπο και την κοινωνία και ο μετασχηματισμός της στον καπιταλισμό	7
1.1. Η ιστορική εξέλιξη των αντιλήψεων για την εργασία.....	7
1.2. Η εργασία στον καπιταλισμό	11
1.3. Οι τέσσερις πτυχές της αλλοτρίωσης.....	14
1.3.1. Αλλοτρίωση από το προϊόν της εργασίας.....	15
1.3.2. Αλλοτρίωση από τη διαδικασία της εργασίας	16
1.3.3. Αλλοτρίωση του ανθρώπου από το είδος του.....	17
1.3.4. Αλλοτρίωση του ανθρώπου από τους συνανθρώπους του.....	18
2. Διαδικασίες αξιοποίησης και ανάπτυξης της τεχνολογίας στον καπιταλισμό.....	20
3. Από το μανουφакτουρικό καταμερισμό της εργασίας στη μηχανοποίητη παραγωγή (18ος-19ος αιώνας)	36
3.1. Η μανουφакτούρα και ο καταμερισμός της εργασίας	36
3.2. Η μεγάλη βιομηχανία και οι μηχανές.....	40
4. Το ταιϋλορικό και φορντικό σύστημα οργάνωσης της εργασίας και της παραγωγής.....	50
4.1. Η «επιστημονική οργάνωση της εργασίας» του Ταϊϋλορ	50
4.1.1. Κριτική στην υπόθεση του Braverman περί «απο-ειδίκευσης»	63
4.2. Τα βασικά χαρακτηριστικά του φορντισμού	69
4.2.1. Ο φορντισμός, ο μισθός και το «κοινωνικό κράτος πρόνοιας».....	72
5. Η μετάβαση από το ταιϋλορικό–φορντικό σύστημα οργάνωσης στα «ευέλικτα» παραγωγικά συστήματα	79
5.1. Οι αδυναμίες του ταιϋλορικού–φορντικού συστήματος και τα σενάρια «ευέλικτης» αναδιάρθρωσης.....	79
5.2. Οι επιπτώσεις της «ευέλικτης» αναδιάρθρωσης στην εργασία και το συνδικαλιστικό κίνημα.....	89
6. Οι εργατικές αντιδράσεις στην εκμηχάνιση και τεχνολογική αλλαγή.....	106
6.1. Οι απεργίες.....	106
6.2. Το σαμποτάζ (δολιοφθορά)	112
6.3. Το παιχνίδι στην εργασία ως μορφή αντίδρασης.....	120
6.4. Οι συστηματικές απουσίες και το ποσοστό εναλλαγής εργατοδυναμικού.....	123

6.5. Η περίπτωση των εργατοτεχνιτών στα εργοστάσια της Renault	126
6.6. Οι συμφωνίες για την τεχνολογία.....	130
Συμπεράσματα	135
Βιβλιογραφία.....	140

Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Στην εποχή μας, η τεχνολογική ανάπτυξη και η κοινωνική πρόοδος παρουσιάζονται ως έννοιες ταυτόσημες. Οι συνεχείς βελτιώσεις στις τεχνικές και τις μεθόδους εργασίας στην παραγωγή πιστεύεται ότι οδηγούν κατ' ανάγκη σε πρόοδο και μάλιστα στην καλύτερη δυνατή πρόοδο. Κατά την άποψη μας, δεν υπάρχει αναγκαία γραμμική σχέση ανάμεσα στην τεχνολογική ανάπτυξη, τη συνεχή εισαγωγή τεχνολογικών καινοτομιών στην παραγωγή και την κοινωνική πρόοδο. Μολονότι η τεχνολογική ανάπτυξη, εν γένει, εμπερικλείει μέσα της τη δυνατότητα της κοινωνικής προόδου, η δυνατότητα αυτή δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί πλήρως στο πλαίσιο του κεφαλαιοκρατικού οικονομικοκοινωνικού σχηματισμού. Για ποιους λόγους, επί κεφαλαιοκρατίας, η τεχνολογία δεν μπορεί να οδηγήσει σε κοινωνική πρόοδο; Ειδικότερα, ποιοι είναι οι όροι ενσωμάτωσης, αξιοποίησης της τεχνολογίας στην παραγωγή και πώς επηρεάζεται η κατεύθυνση της περαιτέρω ανάπτυξης της; Ποιες είναι οι επιπτώσεις των συνεχών τεχνολογικών καινοτομιών για τους άμεσους παραγωγούς και ποια τα περιθώρια αντίδρασης τους; Τελικά, είναι δυνατόν η τεχνολογική ανάπτυξη επί κεφαλαιοκρατίας να εξυπηρετήσει την πρόοδο του κοινωνικού συνόλου, τη ριζική αλλαγή των συνθηκών και του τρόπου ζωής ή το μόνο που επιδιώκει είναι η αναπαραγωγή των υφιστάμενων κοινωνικών σχέσεων σε ένα άλλο επίπεδο; Με αφετηρία τα παραπάνω γενικά ερωτήματα θα εξετάσουμε αναλυτικότερα την τεχνολογική ανασυγκρότηση της καπιταλιστικής παραγωγής και τις εργατικές αντιδράσεις.

Η παρούσα μελέτη αποτελείται από έξι μέρη, εκτός της εισαγωγής και των συμπερασμάτων. Στο **πρώτο κεφάλαιο**, με κεντρικό άξονα τη μαρξική θεωρία, θα προσπαθήσουμε να αποσαφηνίσουμε την έννοια της εργασίας και τη σημασία της για την ύπαρξη και την εξέλιξη του ανθρώπου και της κοινωνίας. Εν συνεχεία, θα εξετάσουμε τον ειδικό χαρακτήρα που λαμβάνει η εργασία, όπως και κάθε συστατικό στοιχείο της, στο πλαίσιο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και της καθιέρωσης των εμπορευματικών-χρηματικών σχέσεων. Θα ολοκληρώσουμε την ενότητα αυτή με μια σύντομη αναφορά στις τέσσερις πτυχές της αλλοτριωμένης εργασίας όπως προσδιορίζονται από τη μαρξική θεωρία.

Στο **δεύτερο κεφάλαιο**, θα πραγματευτούμε το ζήτημα της τεχνολογίας. Αφού υιοθετήσουμε ένα διασταλτικό ορισμό της έννοιας, θα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε ότι, η τεχνολογία δεν αποτελεί μια εξωιστορική, αυθυπόστατη και πλήρως αυτοπροσδιοριζόμενη μεταβλητή της παραγωγικής διαδικασίας καθώς οι κεφαλαιοκρατικές σχέσεις παραγωγής αφήνουν τη σφραγίδα τους στη χρήση της τεχνολογίας όπως και στην κατεύθυνση που λαμβάνει η ανάπτυξη της. Ειδικότερα, θα εξετάσουμε τους λόγους αξιοποίησης της τεχνολογίας στον καπιταλισμό, καθώς και τους τρόπους με τους οποίους το κεφάλαιο προσπαθεί να επηρεάσει την κατεύθυνση της περαιτέρω ανάπτυξης της.

Στο **τρίτο κεφάλαιο**, θα εξετάσουμε τον καταμερισμό της εργασίας στη μανουφакτούρα, ως μορφή οργάνωσης της εργασίας στην υπηρεσία του κεφαλαίου, δηλαδή ως προσπάθεια να τεθεί η εργασία και ο εργάτης υπό τον έλεγχο του· προσπάθεια την οποία έρχεται να συμπληρώσει αργότερα (το 19^ο αιώνα) η είσοδος των μηχανών στην παραγωγή. Αφού εξετάσουμε τις επιπτώσεις της κεφαλαιοκρατικής χρήσης των μηχανών, θα υποστηρίξουμε ότι, ως και το τέλος περίπου του 19^{ου} αιώνα, η συσσώρευση του κεφαλαίου και ο έλεγχος της εργασιακής διαδικασίας συναντούν όρια που θέτουν η λειτουργική αυτονομία των εργατών σε συνδυασμό με την καθιέρωση ενός άτυπου «κώδικα ηθικής», οι κανόνες εργασίας που καθιερώνουν τα εργατικά σωματεία και η αμοιβαία υποστήριξη μεταξύ διαφορετικών ομάδων εργαζομένων στους αγώνες για αυτονομία και έλεγχο.

Το **τέταρτο κεφάλαιο** περιλαμβάνει μια εκτενή αναφορά στον ταιϊλορικό και φορντικό τρόπο οργάνωσης της εργασίας και της παραγωγής, καθώς και στις επιπτώσεις του στην υποβάθμιση της ανθρώπινης εργασίας, στην απο-ειδίκευση του εργάτη και στο συνδικαλισμό. Ειδικότερα, στην πρώτη υποενότητα του κεφαλαίου, θα εξετάσουμε πώς ο Ταϊλор, εισάγοντας το χρονόμετρο στο χώρο παραγωγής, κατάφερε να επαναπροσδιορίσει και να μετατρέψει σε κατακερματισμό τον παλιό καταμερισμό της εργασίας, να προωθήσει την απαλλοτρίωση της εργατικής γνώσης προς όφελος του κεφαλαίου, να διαχωρίσει πλήρως την πνευματική από τη χειρωνακτική εργασία και να εξασφαλίσει την ιδιοποίηση της πρώτης από το κεφάλαιο με στόχο τον έλεγχο κάθε βήματος της εργασιακής διαδικασίας, και θα ολοκληρώσουμε με μια κριτική αποτίμηση της υπόθεσης του Braverman περί απο-ειδίκευσης. Στη δεύτερη υποενότητα, θα δούμε

πώς ο Φορντ, διατηρώντας τις βασικές αρχές της «επιστημονικής οργάνωσης της εργασίας» και με την προσθήκη της αλυσίδας παραγωγής, διεύρυνε και επέκτεινε τα περιθώρια άσκησης ελέγχου από τους εργοδότες και τους εκπροσώπους τους, ενώ παράλληλα, με την καθιέρωση υψηλών ημερομισθίων, κατάφερε να ρυθμίσει το ζήτημα του συνεχούς ανεφοδιασμού των βιομηχανιών με πειθήνιο εργατικό δυναμικό. Θα ολοκληρώσουμε αυτήν την υποενότητα με μια σύντομη αναφορά στο ρόλο της παρέμβασης του «κοινωνικού κράτους» για τη διευκόλυνση της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης και τη νομιμοποίηση του καπιταλιστικού συστήματος.

Στο **πέμπτο κεφάλαιο**, θα εξετάσουμε τις εξελίξεις και τους μετασχηματισμούς που πραγματοποιούνται τις τελευταίες δεκαετίες, με όχημα τις νέες τεχνολογίες της αυτοματικής, προς την κατεύθυνση της «ευέλικτης» αναδιάρθρωσης της παραγωγής και της εργασίας. Αφού παρουσιάσουμε τις αδυναμίες του ταιϋλορικού-φορντικού μοντέλου οργάνωσης της εργασίας και τις κοινές συνισταμένες των διάφορων αναδιάρθρωτικών σεναρίων όπως προσδιορίζονται από τη σχετική βιβλιογραφία, θα προσπαθήσουμε να απαντήσουμε στο αν πράγματι οι νέες εξελίξεις οδηγούν σε μια αναστροφή της προγενέστερης τάσης απο-ειδίκευσης του εργάτη και σε αναβάθμιση της εργασίας, όπως υποστηρίζουν πολλές αισιόδοξες εκδοχές της «ευέλικτης» αναδιάρθρωσης.

Ολοκληρώνοντας, στο **έκτο** και τελευταίο **κεφάλαιο**, θα προσπαθήσουμε να καταγράψουμε κάποιες από τις μορφές, τυπικές και άτυπες, που λαμβάνει η εργατική αντίδραση στην εκμηχάνιση και την τεχνολογική αλλαγή, με στόχο να αναδείξουμε ότι ο εργάτης δεν αποτελεί παθητικό φορέα των όποιων μετασχηματισμών προωθεί το κεφάλαιο στην παραγωγή και ότι τελικά ο ρυθμός της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης επηρεάζεται και ως ένα βαθμό καθορίζεται από την έκβαση του ταξικού ανταγωνισμού. Ειδικότερα, θα αναφερθούμε στην απεργία, το σαμποτάζ, τη δημιουργία παιχνιδιών στο χώρο παραγωγής, τις συστηματικές απουσίες, την παραίτηση, τις προσπάθειες των εργαζομένων να αξιοποιήσουν προς όφελος τους ορισμένες τεχνικο-οργανωτικές αλλαγές που επιδιώκουν οι επιχειρήσεις και τέλος τις «συμφωνίες για την τεχνολογία», και θα καταδείξουμε την αποτελεσματικότητα και τις αδυναμίες τους.

1. Η σημασία της εργασίας για τον άνθρωπο και την κοινωνία και ο μετασχηματισμός της στον καπιταλισμό

1.1. Η ιστορική εξέλιξη των αντιλήψεων για την εργασία

Η εργασία ως έννοια έχει υποστεί βαθιές αλλαγές. Κατά τη διάρκεια της ιστορικής εξέλιξης, πολλές φορές άλλαξε νόημα, βαρύτητα και αξία. Ας δούμε όμως περιληπτικά πώς αναπτύχθηκαν ιστορικά οι αντιλήψεις για την εργασία.

Στα προ-καπιταλιστικά κοινωνικά συστήματα, η εργασία συχνά σημαίνει «σκλαβιά» και δε διαθέτει ίχνος κοινωνικής αξίας και ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Στη δουλοκτητική κοινωνία, κάθε εργασία θεωρούνταν υποτιμητική αρμοδιότητα των δούλων, ακόμα και όταν τους αναθέτονταν μέρος των λειτουργιών της πνευματικής εργασίας (διοικητικές, κατασταλτικές, εκπαιδευτικές, καλλιτεχνικές κλπ.). Στην αριστοτελική άποψη για τον άνθρωπο, δεν έχει θέση ο τρόπος ζωής που βασίζεται στην εργασία. Ο αυθεντικά ανθρώπινος τρόπος ζωής τοποθετείται πέρα από το μόχθο και την εργασία, καθώς κανένα από τα δυο δεν εμπεριέχει αρκετή αξιοπρέπεια ώστε να συνιστά ένα πλήρη βίο, έναν αυτόνομο και αυθεντικά ανθρώπινο τρόπο ζωής.¹ Στον Αριστοτέλη, λοιπόν, η εργασία συγκαταλέγεται στις δραστηριότητες εκείνες που απαξιώνουν και υποβαθμίζουν τον άνθρωπο, ενώ ο φορέας της χειρωνακτικής εργασίας, ο δούλος, αντιμετωπίζεται ως μέσο παραγωγής, ως «ομιλούν εργαλείον» (Πατέλης 2001, Βακαλιός 2002: 34-36).

Επί φεουδαρχίας, ο φορέας της χειρωνακτικής εργασίας, ο δουλοπάροικος, εξακολουθεί να αντιμετωπίζεται ως «ομιλούν εργαλείον», ενώ η πνευματική δραστηριότητα απασχολεί κατ' εξοχήν μια μερίδα των ευγενών και του κλήρου (Πατέλης 2001).

Όπως εξηγεί ο Βακαλιός (2002: 37), στον καπιταλισμό, με τη βιομηχανική επανάσταση, η άποψη της κοινωνίας για την εργασία αλλάζει. Η αστική τάξη αναγνωρίζει το ρόλο της εργασίας στην οικονομική ανάπτυξη και την κοινωνική πρόοδο.

¹ Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, ο «βίος» (τρόπος ζωής) που αρμόζει στον άνθρωπο είναι ανεξάρτητος από τις βιοτικές ανάγκες και την ικανοποίησή τους. Αφορά το «ωραίον» και περιλαμβάνει: τη ζωή των σωματικών απολαύσεων (όπου το ωραίο αναλώνεται αμέσως), τη ζωή που αφιερώνεται στα ζητήματα της πόλης (που συνεπάγεται ωραίες πράξεις) και τη ζωή του φιλοσόφου που αφιερώνεται στην έρευνα και την ενάτηνση (Βακαλιός 2002: 35).

Στο βαθμό που γίνεται αντιληπτό ότι η εργασία αποτελεί πηγή κοινωνικού και εθνικού πλούτου εμπεδώνεται στη συνείδηση της κοινωνίας ως αξία.

Σημαντικό ρόλο στην αλλαγή της αντίληψης για την εργασία έπαιξε ο χριστιανισμός, ιδιαίτερα δε ο προτεσταντισμός, ο οποίος θεωρεί ότι η εργασία σ' ένα επάγγελμα αποτελεί καθήκον προς το Θεό. Όπως ανέδειξε ο Weber (1993: 71, 76, 80), σύμφωνα με τη λουθηρανική μετάφραση της Βίβλου, ο μόνος παραδεκτός από το Θεό τρόπος ζωής, ο προορισμός του ανθρώπου είναι η εκπλήρωση των εγκόσμιων υποχρεώσεών του μέσω της αφοσίωσής του σ' ένα επάγγελμα. Μέσα από την αφοσίωση αυτή (παραμονή και τελειοποίηση), ο άνθρωπος αποδεικνύει έμπρακτα τη διάθεσή του να εκτελέσει την αποστολή που του έχει ανατεθεί και να εκφράσει την αδελφική του αγάπη, για τη σωτηρία της ψυχής του. Και ενώ αυτή η αντίληψη εμπεδώνει στη συνείδηση των ανθρώπων την εργασία ως κοινωνική αξία, από την άλλη προάγει την υποταγή στην εξουσία και την παραδοχή των πραγμάτων ως έχουν. Ο προτεσταντισμός (και ειδικότερα ο καλβινισμός) νομιμοποιεί λοιπόν την κατάσταση εκείνη που υποχρεώνει τους ανθρώπους να εργάζονται για άλλους και συμβάλλει παράλληλα στην ποιοτική διαμόρφωση και ποσοτική εξάπλωση του «καπιταλιστικού πνεύματος».

Πάντως, παρά τις αλλαγές αυτές στις αντιλήψεις, η αστική τάξη συνέχιζε να υποτιμά τη χειρωνακτική και γενικά τη μισθωτή εργασία. Γι' αυτό δεν την εντάσσει στις ουσιαστικές ιδιότητες του ανθρώπου ως ειδολογικού όντος (Βακαλιός 2002: 37). Εκείνοι που πρώτοι αντιλαμβάνονται την εργασία ως οντολογική κατηγορία, δηλαδή ως μια κατηγορία του «γίγνεσθαι» της ανθρώπινης ύπαρξης είναι ο Μαρξ και ο Ένγκελς.

Σύμφωνα με τον Μαρξ, η εργασία αποτελεί μια ιδιότυπα ανθρώπινη μορφή αλληλεπίδρασης του ανθρώπου με τη φύση, μια διαδικασία κατά την οποία ο άνθρωπος, μέσω της πράξης του, ρυθμίζει και ελέγχει την ανταλλαγή της ύλης ανάμεσα στον ίδιο και τη φύση. Ο άνθρωπος αντιμετωπίζει την ύλη της φύσης ως φυσική δύναμη και κινητοποιεί τις φυσικές δυνάμεις του σώματός του (τα μπράτσα, τα πόδια κλπ.) για να ιδιοποιηθεί την φυσική ύλη, δίνοντας της μια μορφή χρήσιμη για τη ζωή του (Μαρξ 1996 τ.Α: 190). Η εργασία, λοιπόν, μετασχηματίζει το φυσικό και το μη ανθρώπινο, για να το προσαρμόσει στις απαιτήσεις του ανθρώπου, δεδομένου ότι ο κόσμος όπως τον βρίσκει κάθε φορά ο άνθρωπος δεν επαρκεί για την ικανοποίηση των αναγκών του.

Ο άνθρωπος όμως, επιδρώντας και μετασχηματίζοντας τη φύση που βρίσκεται έξω από αυτόν, αλλάζει ταυτόχρονα και την ίδια του τη φύση (Μαρξ 1996 τ.Α: 190). Με άλλα λόγια, η εργασία, μέσω μιας βαθμιαίας και πολύχρονης διαδικασίας, επέφερε ποιοτικές και δομικές αλλαγές στο «είναι» του ανθρώπου. Μετέτρεψε τον άνθρωπο από βιολογικό ον σε κοινωνική ύπαρξη και πολιτισμικό ον. Σύμφωνα με τον Ένγκελς (χ.χ.: 219), η εργασία «είναι ο πρώτος βασικός όρος κάθε ανθρώπινης ζωής, και μάλιστα σε τέτοιο βαθμό που με μια ορισμένη έννοια πρέπει να πούμε: αυτή δημιούργησε τον ίδιο τον άνθρωπο». Η όρθια στάση του ανθρώπινου σώματος, η τελειοποίηση του ανεξέλικτου χεριού του πρωτανθρώπου, η αυξανόμενη επιδεξιότητα και ευκαμψία του, είναι αποτελέσματα της εργασίας χιλιάδων αιώνων και της ανάγκης για ορισμένο αντικείμενο προς κατανάλωση (ανάγκη που αποτελεί προϋπόθεση κάθε εργασιακής διαδικασίας). Συνεπώς, το χέρι δεν αποτελεί μόνο το όργανο αλλά και το προϊόν της εργασίας. Εξάλλου, το χέρι αποτελεί μέλος του σύνθετου ανθρώπινου οργανισμού, και επομένως, ό,τι ωφελούσε το χέρι ωφελούσε και ολόκληρο το σώμα, τον οργανισμό. Η βαθμιαία τελειοποίηση του χεριού και η ταυτόχρονη διαμόρφωση του ποδιού (για το όρθιο βάδισμα) επέδρασαν λοιπόν και σε άλλα μέρη του οργανισμού. Επίσης, η εργασία έφερε σε συνεργασία και αμοιβαία υποστήριξη τα μέλη της κοινωνίας και οδήγησε στη γέννηση της έναρθρης γλώσσας, μέσω της εξέλιξης του λάρυγγα του πιθήκου. Η εργασία και μαζί της η έναρθρη γλώσσα είναι τα δυο κίνητρα που με την επίδρασή τους ο εγκέφαλος του πιθήκου μετατράπηκε στον εγκέφαλο του ανθρώπου, ενώ ταυτόχρονα προχώρησε και η διαμόρφωση των αισθητήριων οργάνων του πρωτανθρώπου. Με τη σειρά της, η συνεχής ανάπτυξη του εγκεφάλου και των αισθήσεων, της αφαιρετικής δύναμης και της κρίσης, αντεπιδρούσαν πάνω στην εργασία και τη γλώσσα, δίνοντάς τους διαρκώς νέα ώθηση για παραπέρα ανάπτυξη (Ένγκελς χ.χ.: 219-224).

Ο Μαρξ δεν ασχολείται με τις πρώτες ζωώδεις, ενστικτώδεις μορφές της εργασίας. Την προσεγγίζει στην εντελώς ανθρώπινη μορφή της, όπως διευκρινίζει στο ακόλουθο απόσπασμα (1996 τ.Α: 191), «προϋποθέτουμε την εργασία με μια μορφή που ανήκει αποκλειστικά στον άνθρωπο. Η αράχνη κάνει δουλειές που μοιάζουν μ' αυτήν που κάνει ο υφάντης, και η μέλισσα με το χτίσιμο των κυττάρων της κερήθρας της ντροπιάζει κάμποσους ανθρώπους–αρχιτέκτονες. Αυτό όμως που ξεχωρίζει από τα πριν το χειρότερο αρχιτέκτονα από την καλύτερη μέλισσα είναι ότι έχει κιόλας φτιάξει το

κύτταρο στο κεφάλι του, προτού το φτιάξει στο κερί. Στο τέλος του προτσές της εργασίας προκύπτει ένα αποτέλεσμα που υπήρχε κιόλας από την αρχή στην παράσταση του εργάτη, δηλαδή υπήρχε κιόλας ιδεατά. Ο εργάτης δεν πετυχαίνει μονάχα μια αλλαγή της μορφής του φυσικού· πραγματοποιεί ταυτόχρονα στο φυσικό στοιχείο το σκοπό του, ένα σκοπό που τον ξέρει, ένα σκοπό που καθορίζει σαν νόμος τον τρόπο και το είδος της ενέργειάς του και που σ' αυτόν πρέπει να υποτάξει τη θέλησή του. [...] Εκτός από την καταπόνηση των οργάνων που εργάζονται, απαιτείται για όλη τη διάρκεια της εργασίας η σκόπιμη βούληση που εκδηλώνεται σαν προσοχή».

Αυτό το μαρξικό απόσπασμα αποδίδει στην προαπεικονιστική συνείδηση τον κεντρικό ρόλο. Βλέπουμε εδώ την έκφραση μιας τελεολογικής πρόθεσης (με την έννοια της επιδίωξης ενός συγκεκριμένου σκοπού). Σε αντίθεση με την εργασία του ζώου, που είναι ενστικτώδης, η ανθρώπινη εργασία, η επίδραση του ανθρώπου πάνω στη φύση παίρνει χαρακτήρα προμελετημένης, σχεδιασμένης πράξης, που επιδιώκει ορισμένους από τα πριν γνωστούς σκοπούς. Για το ίδιο θέμα, ο Ένγκελς (χ.χ.: 228) επισημαίνει «το ζώο καταστρέφει τη βλάστηση μιας λουρίδας γης χωρίς να ξέρει τι κάνει. Ο άνθρωπος την καταστρέφει για να σπείρει καρπό στο λευτερωμένο έδαφος ή για να φυτέψει δέντρα και κλήματα που ξέρει ότι θα του αποδώσουν πολλαπλάσια το σπόρο»· ενώ παρακάτω συνοψίζει (χ.χ.: 229) «ο άνθρωπος με τις αλλαγές του την κάνει [τη φύση] να εξυπηρετεί τους σκοπούς του, κυριαρχεί πάνω της. Και αυτή είναι η τελευταία ουσιαστική διαφορά του ανθρώπου από τα υπόλοιπα ζώα, και πάλι η εργασία προκαλεί αυτή τη διαφορά».

Εν κατακλείδι, όπως αναφέρει ο Βακαλιός (2002: 33), η εργασία είναι ο σημαντικότερος συντελεστής στην εξέλιξη του πρωτανθρώπου σε άνθρωπο και ακολούθως σε πολιτισμικό ον. Περικλείει μέσα της (πραγματικά και δυνητικά) όλες τις άλλες ιδιότητες του ανθρώπου ή αποτελεί τη βάση τους, δηλαδή: (α) την ιδιότητα της κοινωνικότητας, που αναδεικνύεται μέσα από την εργασιακή συνεργασία, (β) την ιδιότητα της νοημοσύνης που ενυπάρχει στο σκοπό, στο σχεδιασμό, στην πραγματοποίηση της εργασιακής δραστηριότητας και στην αξιολόγηση του αποτελέσματός της, (γ) την ιδιότητα της ελευθερίας, που αναφέρεται στην υπέρβαση των φυσικών φραγμών που εμποδίζουν τον άνθρωπο να πραγματοποιήσει τους δημιουργικούς σκοπούς του, να διευρύνει το πεδίο κίνησης και δράσης του, (δ) την ιδιότητα της καθολικότητας που ενυπάρχει στην εργασιακή δημιουργικότητα του

ανθρώπου, σε συνδυασμό με τη δημιουργικότητα της νόησης αλλά και με τη φαντασία που σχετίζεται με την εργασία και τέλος, (ε) την ιδιότητα της ηθικότητας του ανθρώπου, που ενυπάρχει στην εργασιακή συνεργασία, στην εκτίμηση του εργασιακού προϊόντος (από ανθρώπινη και κοινωνική σκοπιά) και στην κρίση για την κοινωνική κατανομή του.

1.2. Η εργασία στον καπιταλισμό

Με την ανάπτυξη της καπιταλιστικής παραγωγής, το προτσές της εργασίας αλλάζει χαρακτήρα. Η εμφάνιση του καπιταλισμού σηματοδοτεί μια αναστροφή από έναν τρόπο παραγωγής προσανατολισμένο προς τις αξίες χρήσης, σ' έναν τρόπο παραγωγής προσανατολισμένο προς τις ανταλλακτικές αξίες. Βασική αρχή δεν είναι η παραγωγή χρήσιμων αγαθών αυτή καθαυτήν, ή η οργάνωση της κοινωνικά αναγκαίας εργασιακής διαδικασίας έτσι που να συμβάλλει στην ανάπτυξη του ανθρώπου, αλλά η αξιοποίηση του κεφαλαίου, δηλαδή η αύξησή του διαμέσου κέρδους και συσσώρευσης. Όπως έχει εξηγήσει ο Μαρξ (1996 τ.Α: 199), στην εμπορευματική παραγωγή δεν είναι η αξία χρήσης που ενδιαφέρει αυτή καθαυτήν. Εδώ παράγονται αξίες χρήσης μόνο επειδή κι εφόσον είναι φορείς ανταλλακτικής αξίας. Ο κεφαλαιοκράτης ενδιαφέρεται για την παραγωγή αξιών χρήσης που έχουν ανταλλακτική αξία και πιο συγκεκριμένα για την παραγωγή εμπορευμάτων (ανταλλακτικών αξιών) η αξία των οποίων είναι μεγαλύτερη από το άθροισμα των αξιών των εμπορευμάτων (εργατική δύναμη και μέσα παραγωγής) που απαιτήθηκαν γι' αυτή την παραγωγή. Εξάλλου, «όπως το ίδιο το εμπόρευμα είναι ενότητα αξίας χρήσης και [ανταλλακτικής] αξίας, πρέπει και το προτσές της παραγωγής του να είναι ενότητα προτσές εργασίας και προτσές δημιουργίας αξίας».

Σύμφωνα με την ερμηνεία ενός ανέκδοτου κειμένου του Μαρξ από τον Κοριά (1985α: 45-49), με την ανάπτυξη της καπιταλιστικής παραγωγής, το προτσές της εργασίας μετατρέπεται σε μέσο του προτσές αξιοποίησης του κεφαλαίου. Τα διάφορα στοιχεία στα οποία αναλύεται «εντάσσονται τότε σαν στοιχεία ενός προτσές παραγωγής του κεφαλαίου». Το κεφάλαιο προσπαθεί να μετασχηματίσει αυτά τα στοιχεία, και ιδιαίτερα τα μέσα παραγωγής («τα συμπλέγματα μηχανών»), ώστε «να τα κάνει επαρκή για το δικό του στόχο: την παραγωγή υπεραξίας, απλήρωτης εργασίας». Η διαδικασία αυτή, που εκτείνεται σε μια μακρόχρονη ιστορική περίοδο, είναι εκείνη από την οποία η

«τυπική» υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο μετατρέπεται σε πραγματική υπαγωγή. Σε μια πρώτη φάση, το κεφάλαιο είναι υποχρεωμένο να κατακτήσει το προτσές της εργασίας και τα επιμέρους στοιχεία του, έτσι όπως τα βρίσκει από προ-καπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής (δηλαδή έτσι όπως αναπτύχθηκαν σε μια περίοδο που δεν υπήρχαν ακόμα κεφαλαιοκράτες). Στη φάση αυτή, ο κεφαλαιοκράτης δεν αλλάζει τίποτα στη χρησιμοποιούμενη τεχνική και οργάνωση του προτσές εργασίας. Έτσι το προϊόν της εργασίας επαφίεται στην επιδεξιότητα του εργάτη-τεχνίτη. Το μόνο που μπορεί πραγματικά να κάνει ο κεφαλαιοκράτης είναι να αυξήσει την ένταση και τη διάρκεια της εργασίας του εργάτη, ώστε να αυξήσει το μέγεθος της απλήρωτης εργασίας, της υπεραξίας, με τον τρόπο της *απόλυτης υπεραξίας*. Αυτή η φάση, που αντιστοιχεί στην *τυπική υπαγωγή* της εργασίας στο κεφάλαιο, είναι το αφετηριακό σημείο μιας διαδικασίας που αποσκοπεί στην *πραγματική υπαγωγή* της εργασίας στο κεφάλαιο. Σε μια δεύτερη λοιπόν φάση, το κεφάλαιο δεν κατακτά απλώς το προτσές της εργασίας αλλά το μετασχηματίζει. Επαναστατικοποιεί αυτό που κληρονόμησε από τους προ-καπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής, δηλαδή τις παραγωγικές δυνάμεις (εργαλεία, μηχανές, μορφές οργάνωσης της εργασίας), τους ίδιους τους εργαζόμενους (είτε διευρύνοντας τη βάση τους με την ενσωμάτωση στην παραγωγή της παιδικής και της γυναικείας εργασίας είτε σε σχέση με την ειδίκευσή τους), καθώς επίσης και τις σχέσεις που συνάπτονται ανάμεσα τους στη διαδικασία της παραγωγής. Εδώ, αυτό που επιτυγχάνεται είναι η παραγωγή *σχετικής υπεραξίας*.²

Για τον κύριο σκοπό του (άντληση υπεραξίας) το κεφάλαιο χρειάζεται τη ζωντανή εργατική δύναμη, την ανθρώπινη εργασία. Όπως παρατηρεί ο Braverman (1975: 54-56), όταν ο εργοδότης προσλαμβάνει τις υπηρεσίες ενός ζώου στην παραγωγική διαδικασία, δε μπορεί να κάνει τίποτα περισσότερο από το να κατευθύνει προς όφελος του τις φυσικές ικανότητες που αυτό διαθέτει (π.χ. τη δύναμη και την αντοχή). Σε κάθε περίπτωση όμως, η εκμετάλλευση του θα συναντήσει όρια που σχετίζονται με τους φυσικούς περιορισμούς του ζώου. Αντίθετα, η ανθρώπινη εργασία, χάρη στο μη ενστικτώδη χαρακτήρα της, μπορεί να εκτελέσει μια τόσο μεγάλη ποικιλία παραγωγικών

² Η παραγωγή *σχετικής υπεραξίας* κλιμακώνεται μέσω της αλλαγής των τεχνικών όρων της παραγωγής και συγκεκριμένα με τη μετάβαση στην απλή συνεργασία, στη μανουφακτούρα και στην καθαυτό βιομηχανία (γυγαντιαία ανάπτυξη μηχανολογικού εξοπλισμού και παραγωγή μηχανών μέσω μηχανών). Στην τελευταία επιτυγχάνεται και η *πραγματική υπαγωγή* της εργασίας (σε αντιδιαστολή με την τυπική) στο κεφάλαιο, καθώς ο καταμερισμός της εργασίας επιτυγχάνεται πλέον μέσω των τεχνολογικών διατάξεων.

δραστηριοτήτων (διαφορετικών ως προς τον τύπο, τον τρόπο κλπ.), ώστε μπορεί να ειπωθεί πως οι παραγωγικές δυνατότητες που ενυπάρχουν εν δυνάμει στην ανθρώπινη εργασία είναι «απεριόριστες».³ Συνεπώς, ο κεφαλαιοκράτης βρίσκει στην «απεριόριστη» προσαρμοστικότητα της ανθρώπινης εργασίας την απαραίτητη πηγή όχι απλά για την παραγωγή πλεονάσματος (ως ένα βαθμό πλεόνασμα μπορεί να παράγει και το ζώο), αλλά για τη διαρκή επέκταση-διεύρυνση αυτού του πλεονάσματος.

Η υποταγή της εργασίας στο κερδοσκοπικό συμφέρον του ιδιοκτήτη των μέσων παραγωγής, χαρακτηριστικό του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, προϋποθέτει τη διάθεση της εργατικής δύναμης στην αγορά εργασίας και την αγορά της ως εμπορεύματος από τον κεφαλαιοκράτη. Τρεις ήταν οι ιστορικοκοινωνικές συνθήκες που επέτρεψαν αυτή την εξέλιξη. Πρώτον, η απαλλοτρίωση του εργάτη από τα μέσα παραγωγής, από τα μέσα επιβίωσής του (με αποτέλεσμα να μη μπορεί πλέον να επιβιώσει παρά μόνο μέσα από την πώληση της εργατικής του δύναμης στην αγορά). Δεύτερον, η απελευθέρωση του εργάτη από κάθε νομικό περιορισμό που τον εμποδίζει να διαθέσει ελεύθερα στην αγορά την εργατική του δύναμη (π.χ. δουλοπαροικία). Τρίτον, η κατοχύρωση της αποκλειστικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής από τον κεφαλαιοκράτη (Μαρξ 1996 τ.Α: 738-741, Braverman 1975: 52).

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, καθίσταται δυνατή η εμπορευματοποίηση της εργατικής δύναμης, δηλαδή η διάθεση της στην αγορά έναντι μισθού, που αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για τη διατήρηση της βάσης της καπιταλιστικής παραγωγής. Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Perelman (2003: 123), η βιαιότητα με την οποία πραγματοποιήθηκε η απαλλοτρίωση των άμεσων παραγωγών από τα μέσα επιβίωσής τους στο προ-καπιταλιστικό παρελθόν, συνεχίζεται έως σήμερα, μολονότι όχι απροκάλυπτα.⁴ Πάντως, η καπιταλιστική συσσώρευση μέσω της εκμετάλλευσης του εργάτη εμφανίζεται ως δίκαιη. Οι εργάτες ζητούν εργασία. Οι εργοδότες προσφέρουν εργασία έναντι μισθού. Όλοι υποτίθεται ότι κερδίζουν απ' αυτή τη συναλλαγή. Παρόλα

³ Ο ισχυρισμός περί του απεριορίστου των παραγωγικών δυνατοτήτων του ανθρώπου είναι βάσιμος μόνο ως σχήμα λόγου, καθώς και η εκμετάλλευση της ανθρώπινης εργασίας προσκρούει σε φυσικά όρια που σχετίζονται με την ένταση και τη χρονική διάρκεια της εργασίας.

⁴ Αναφορικά με το ζήτημα, ο Perelman (2003: 119-126) υποστηρίζει ότι η διαδικασία της «πρωταρχικής συσσώρευσης» είναι μια διαδικασία που εξακολουθεί να υφίσταται στο πλαίσιο του καπιταλιστικού συστήματος (π.χ. η εκτόπιση γηγενών πληθυσμών της Ασίας, Αφρικής κλπ. από πετρελαϊκές εταιρίες).

αυτά, η εικόνα της δίκαιης ανταλλαγής μεταξύ εργάτη και κεφαλαιοκράτη είναι παραπλανητική.

Εκείνο που πουλάει ο εργάτης στον ιδιοκτήτη του κεφαλαίου είναι η χρονικά περιορισμένη εκμετάλλευση της εργατικής του δύναμης και ως αντάλλαγμα παίρνει ένα μισθό, το ύψος του οποίου υποθετικά αντιπροσωπεύει τη συνολική αξία της εργατικής του δύναμης. «Η μορφή του μισθού της εργασίας σβήνει κάθε ίχνος του χωρισμού της εργάσιμης μέρας σε αναγκαία εργασία και υπερεργασία, σε πληρωμένη και απλήρωτη εργασία. Όλη η εργασία παρουσιάζεται σαν πληρωμένη εργασία» (Μαρξ 1996 τ.Α: 556-557). Έτσι, η συνάντηση του εργάτη και του κεφαλαιοκράτη στην αγορά και η μεταξύ τους ανταλλαγή κάνουν τη σχέση τους να φαίνεται ως σχέση μεταξύ ίσων. Ο εργάτης υποτίθεται ότι παίρνει ένα ισόποσο σε χρήμα και δημιουργείται η αυταπάτη ότι συμμετέχει στη κοινωνική διαδικασία όχι μόνο ως ελεύθερος αλλά και ως ίσος. Στην πραγματικότητα, όμως, η αξία της εργατικής δύναμης, όπως εκφράζεται με το μισθό, καθορίζεται από την αξία της κατά μέσο όρο αναγκαίας εργασίας για τη συντήρηση και αναπαραγωγή του εργάτη (Μαρξ 1996 τ.Α: 552-553, 555-557).

Συμπερασματικά, αυτό που στην πραγματικότητα είναι εκμετάλλευση εμφανίζεται στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής ως μια νόμιμη και δίκαιη σχέση μεταξύ ελεύθερων ιδιοκτητών εμπορευμάτων. Η μορφή του μισθού κάνει αόρατες τις εκμεταλλευτικές καπιταλιστικές σχέσεις και τις παρουσιάζει με τελείως διαφορετική όψη.

1.3. Οι τέσσερις πτυχές της αλλοτρίωσης

Με την καθιέρωση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, καθώς ο εργάτης μετατρέπεται σε μισθωτό και η εργασία του προσανατολίζεται προς την παραγωγή ανταλλακτικών αξιών, η αλλοτρίωση της εργασίας αποκτά την πιο απτή της μορφή. Όπως υπογραμμίζει ο Μπιτσάκης (1998: 197), η αλλοτρίωση του εργαζομένου εμφανίζεται μαζί με την εμφάνιση της μισθωτής εργασίας, στις αρχαίες δουλοκτητικές κοινωνίες. Ιστορικά, εμφανίζεται λοιπόν ταυτόχρονα με την εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο και την ταξική κοινωνία, αλλά ως γενικευμένη διαδικασία χαρακτηρίζει την κεφαλαιοκρατική κοινωνία (Πατέλης 2004: 139, Μπιτσάκης 1998: 196). Οι πηγές

της αλλοτρίωσης σ' αυτήν την κοινωνία, όπως προσδιορίζονται από τους Μαρξ και Ένγκελς, είναι ο καπιταλιστικός καταμερισμός της εργασίας, η κυριαρχία της ιδιωτικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής, η επικράτηση των εμπορευματικών-χρηματικών σχέσεων και η μετατροπή της ίδιας της εργασιακής δύναμης σε εμπόρευμα και της εργασίας σε μέσο επιβίωσης (Πατέλης 2004: 139).

Οι τέσσερις όψεις της μαρξικής έννοιας της αλλοτρίωσης αναφέρονται στην αποξένωση του εργάτη: (α) από το προϊόν της εργασίας του, (β) από τη δραστηριότητα της εργασίας, (γ) από τον εαυτό του (από την υπόστασή του ως μέλους του ανθρώπινου είδους) και τέλος (δ) από τους άλλους ανθρώπους (Μαρξ 1975: 92-101).

1.3.1. Αλλοτρίωση από το προϊόν της εργασίας

Όπως έχουμε αναφέρει, επί κεφαλαιοκρατίας, ο άμεσος παραγωγός, αποστερημένος από τα μέσα της επιβίωσης του, αναγκάζεται να πουλήσει την εργατική του δύναμη, η οποία παίρνει τη μορφή εμπορεύματος που αγοράζεται από τον κεφαλαιοκράτη. Αυτό σημαίνει ότι το προϊόν της εργασίας του, στο οποίο αντικειμενοποιείται (ενσωματώνεται-πραγματοποιείται) η εργατική του δύναμη, μετατρέπεται σε εμπόρευμα το οποίο εξισώνεται με οποιοδήποτε άλλο εμπόρευμα και το οποίο ιδιοποιείται ο κεφαλαιοκράτης. Συνεπώς, ο εργάτης δεν παράγει απλώς αξίες χρήσης αλλά κυρίως ανταλλακτικές αξίες για την κερδοφορία του κεφαλαιοκράτη. Με άλλα λόγια, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των παραγόμενων από τον εργάτη προϊόντων, ο χαρακτήρας της αξίας τους, περνά σε δεύτερη μοίρα σε σχέση με την ανταλλακτική τους αξία (Μαρξ 1975: 92-95).

Αυτή η μορφή αλλοτρίωσης προκύπτει λοιπόν από το χωρισμό του εργαζόμενου από το προϊόν της εργασίας του, από το γεγονός δηλαδή ότι το προϊόν αυτονομείται από τον παραγωγό, φεύγει από την κατοχή και τον έλεγχο του, μετατρέπεται σε εμπόρευμα και δύναμη ανεξάρτητη και εχθρική. Όπως αναφέρει ο Μαρξ (1975: 92-93), «το αντικείμενο που παράγει η εργασία, το προϊόν της, αντιστρατεύεται την εργασία σαν κάτι αλλότριο, σαν μια δύναμη ανεξάρτητη από τον παραγωγό. Το προϊόν της εργασίας είναι εργασία που ενσωματώθηκε κι απέκτησε υλική μορφή σ' ένα αντικείμενο, είναι η αντικειμενοποίηση της εργασίας. Η πραγμάτωση της εργασίας είναι η αντικειμενοποίησή

της. [...] Όποιο κι αν είναι το προϊόν της εργασίας του, ο εργάτης δεν υπάρχει μέσα σ' αυτό».

1.3.2. Αλλοτρίωση από τη διαδικασία της εργασίας

Η αποξένωση του εργάτη από το προϊόν της εργασίας του είναι συνακόλουθη της αποξένωσής του από τη διαδικασία της εργασίας, της παραγωγής. Όπως αναφέρει ο Μαρξ (1975: 95-96), «αν το προϊόν της εργασίας είναι αλλοτριωμένο, η ίδια η παραγωγή πρέπει να είναι ενεργός αλλοτρίωση, η αλλοτρίωση της δραστηριότητας, η δραστηριότητα της αλλοτρίωσης». Η αλλοτρίωση της εργασίας συνίσταται στο «ότι η εργασία είναι εξωτερική προς τον εργάτη, δηλαδή δεν ανήκει στη βαθύτερη ύπαρξή του· ότι επομένως ο εργάτης δεν επιβεβαιώνει τον εαυτό του στην εργασία, αλλά αρνείται τον εαυτό του, νιώθει μίζερος και καθόλου ευτυχισμένος, δεν αναπτύσσει ελεύθερα την πνευματική του και φυσική του ενεργητικότητα, αλλά απονεκρώνει τη σάρκα του και καταστρέφει το πνεύμα του. Έτσι, ο εργάτης βρίσκει τον εαυτό του μόνο έξω από την εργασία του· την ώρα της εργασίας του αισθάνεται έξω από τον εαυτό του. Νιώθει άνετα όταν δε βρίσκεται στη δουλειά του και δε νιώθει άνετα όταν βρίσκεται στη δουλειά του. Έτσι, η εργασία του δεν είναι εθελοντική, αλλά καταναγκαστική· είναι καταναγκαστική εργασία. Για το λόγο αυτό, η εργασία δεν είναι η ικανοποίηση μιας ανάγκης, αλλά ένα μέσο να ικανοποιήσει ανάγκες έξω απ' αυτήν. Ο αλλότριος χαρακτήρας της φαίνεται καθαρά από το γεγονός ότι, μόλις πάψει να υπάρχει φυσικός ή άλλος εξαναγκασμός, η εργασία αποφεύγεται σαν μάλιστα. [...] Τελικά, ο εξωτερικός χαρακτήρας της εργασίας φανερώνεται από το γεγονός ότι δεν ανήκει σ' αυτόν αλλά σ' έναν άλλο, και ότι στην εργασία ο εργάτης δεν ανήκει στον εαυτό του, αλλά σ' έναν άλλο».

Με άλλα λόγια, κατά τη διαδικασία της καπιταλιστικής παραγωγής, προκύπτει η μη ικανοποίηση του ανθρώπου από την εργασία του, η διάκριση του χρόνου σε χρόνο εργασίας και «ελεύθερο» χρόνο (μέσα στο πλαίσιο του οποίου ο εργαζόμενος αισθάνεται να είναι ο εαυτός του) και η μετατροπή της εργασίας από μέσο ανθρώπινης πραγμάτωσης σε μέσο απόκτησης αναγκαίων αγαθών. Ως εκ τούτου, ο εργάτης αισθάνεται ελεύθερος και δημιουργικός όχι συμμετέχοντας στην εργασιακή διαδικασία, αλλά εκτελώντας τις ζωικές του λειτουργίες (διατροφή, ύπνος, κλπ.). Ο εργάτης

στερείται τη δυνητικά δημιουργική φύση της ανθρώπινης εργασίας, αυτήν η οποία διαχωρίζει τον άνθρωπο από τα υπόλοιπα έμβια όντα (Μαρξ 1975: 96).

Στη *Γερμανική Ιδεολογία*, οι Μαρξ και Ένγκελς (1997 τ.Α: 80), επισημαίνουν πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά τον καταμερισμό της εργασίας και την αλλοτρίωση, «και τελικά, ο καταμερισμός της εργασίας μας προσφέρει το πρώτο παράδειγμα για το ότι, όσο παραμένει ο άνθρωπος σε φυσική κοινωνία, δηλαδή όσο υπάρχει σχίσμα ανάμεσα στο ιδιωτικό και το κοινό συμφέρον, όσο λοιπόν η δραστηριότητα δεν καταμερίζεται εθελοντικά αλλά φυσικά, η πράξη του ανθρώπου γίνεται μια ξένη δύναμη που του αντιπαρατίθεται, που τον υποδουλώνει, αντί να ελέγχεται απ' αυτόν. Γιατί, από τη στιγμή που εμφανίζεται ο καταμερισμός της εργασίας, κάθε άνθρωπος έχει μian ιδιαίτερη, αποκλειστική σφαίρα δραστηριότητας, που του επιβάλλεται αναγκαστικά και που δε μπορεί να της ξεφύγει».

Εν ολίγοις, η δεύτερη πτυχή της αλλοτρίωσης έγκειται στη σχέση της εργασίας με τη διαδικασία της παραγωγής· δηλαδή στη σχέση του εργαζόμενου με την εργασιακή δραστηριότητά του, σαν αλλοτριωμένη δραστηριότητα που δεν του παρέχει ικανοποίηση αυτή καθαυτήν, αλλά μόνο διαμέσου των πόρων που αντλεί με την πώληση της εργατικής του δύναμης σε κάποιον άλλον.

1.3.3. Αλλοτρίωση του ανθρώπου από το είδος του

Η αλλοτριωμένη εργασία δε σημαίνει μονάχα αλλοτρίωση από το προϊόν της εργασίας και αλλοτρίωση από τη διαδικασία της εργασίας, αλλά εξαιτίας αυτών και αλλοτρίωση του ανθρώπου από το είδος του. Οι εργάτες, εκτελώντας την εργασία τους, δρουν όλο και λιγότερο ως ανθρώπινα όντα και όλο και περισσότερο ως απλά έμβια όντα. «Η συνειδητή ζωτική δραστηριότητα ξεχωρίζει τον άνθρωπο από τη ζωτική δραστηριότητα του ζώου. Μόνο χάρη σ' αυτή τη συνειδητή ζωτική δραστηριότητα ο άνθρωπος είναι ειδολογική ύπαρξη. [...] Η αποξενωμένη εργασία αντιστρέφει τη σχέση, έτσι που ο άνθρωπος, ακριβώς επειδή είναι συνειδητή ύπαρξη, κάνει τη ζωτική του δραστηριότητα, την ύπαρξή του, ένα μέσο για την ύπαρξή του» (Μαρξ 1975: 98).

Όταν η εργασία του ανθρώπου παίρνει το χαρακτήρα του μέσου, η ίδια η ζωή του, η καθημερινή του πράξη, γίνεται μέσο με σκοπό τη διατήρηση της ατομικής του

ύπαρξης, μέσο για την απόκτηση των αναγκαίων για την επιβίωσή του. Καθώς η εργασία γίνεται ταυτόσημη της βιοποριστικής δραστηριότητας, παύει ν' αποτελεί άμεση απόλαυση, αυτοεκπλήρωση της προσωπικότητας και μέσο πραγμάτωσης των φυσικών ικανοτήτων και των πνευματικών σκοπών του εργάτη. Έτσι, ο άνθρωπος αποξενώνεται απ' τον πραγματικό εαυτό του, από την ουσία και την υπόστασή του ως μέλους του ανθρώπινου είδους.

1.3.4. Αλλοτρίωση του ανθρώπου από τους συνανθρώπους του

Ως άμεση συνέπεια των προαναφερθεισών μορφών αλλοτρίωσης, εμφανίζεται και η αποξένωση του ανθρώπου από τους άλλους ανθρώπους. Ο άνθρωπος-εργάτης, μέσα από την αλλοτριωμένη εργασία, έρχεται σε σύγκρουση με τον εαυτό του. Συνακόλουθα, στις κοινωνικές σχέσεις που συνάπτει με τους άλλους ανθρώπους, την αντιπαλότητα που αισθάνεται απέναντι στον εαυτό του την εκφράζει και απέναντι στους άλλους. Οι κοινωνικές σχέσεις που συνάπτει, ιδιαίτερα με τον κεφαλαιοκράτη-εργοδότη του, είναι σχέσεις εχθρικές, σχέσεις αντιπαλότητας.

Όπως αναφέρει ο Μαρξ (1975: 100), «όταν ο άνθρωπος συγκρούεται με τον εαυτό του, συγκρούεται επίσης με άλλους ανθρώπους. [...] Η αποξένωση του ανθρώπου, όπως κάθε σχέση του ανθρώπου προς τον εαυτό του, πραγματώνεται και εκφράζεται μόνο στη σχέση του ανθρώπου προς άλλους ανθρώπους. Έτσι, στη σχέση της αποξενωμένης εργασίας, κάθε άνθρωπος βλέπει τους άλλους σύμφωνα με το επίπεδο και την κατάσταση που βρίσκεται αυτός σαν εργάτης». Το στοιχείο εκείνο που προσδιορίζει τη σχέση μεταξύ των υποκειμένων είναι ο ρόλος, η θέση τους στην οικονομική δραστηριότητα. «Αν το προϊόν της εργασίας δεν ανήκει στον εργάτη, κι αν τον αντιμετωπίζει σαν ξένη δύναμη, αυτό είναι δυνατό μόνο επειδή ανήκει σ' έναν άνθρωπο άλλον από τον εργάτη» (Μαρξ 1975: 101). Εάν η εργασία του εργάτη και το προϊόν της ανήκουν σε κάποιον άλλον και εμφανίζονται ως ξένα και εχθρικά, τότε και η κοινωνική σχέση που συνάπτει με εκείνους στην υπηρεσία των οποίων εκτελείται η εργασία του και δημιουργείται το προϊόν της, δηλαδή τους εργοδότες, δε μπορεί παρά να είναι μια σχέση αλλοτριωμένη και εχθρική.

Όπως είδαμε, με την ανάπτυξη της καπιταλιστικής παραγωγής, το προτσές της εργασίας μετατρέπεται σε μέσο του προτσές αξιοποίησης του κεφαλαίου και τα διάφορα στοιχεία στα οποία αναλύεται (το προτσές εργασίας) εντάσσονται ως στοιχεία του προτσές παραγωγής του κεφαλαίου. Στο πλαίσιο αυτό, το κεφάλαιο προσπαθεί να κάνει τα στοιχεία του προτσές εργασίας να λειτουργούν για το δικό του σκοπό, την παραγωγή υπεραξίας, απλήρωτης εργασίας. Όπως θα δούμε στην επόμενη ενότητα, το κεφάλαιο, όχι μόνο επιλέγει να αξιοποιήσει εκείνες τις τεχνολογίες που υπόσχονται να αυξήσουν την κερδοφορία του και να ενισχύσουν την κυριαρχία του, αλλά παράλληλα προσπαθεί να επηρεάσει με την ίδια σκοπιμότητα την κατεύθυνση της περαιτέρω ανάπτυξής τους.

2. Διαδικασίες αξιοποίησης και ανάπτυξης της τεχνολογίας στον καπιταλισμό

Γύρω από τον όρο τεχνολογία υπάρχουν διάφορες ερμηνείες. Συνήθως η τεχνολογία χρησιμοποιείται ως έννοια ταυτόσημη της τεχνικής.⁵ Σύμφωνα με τον Πατέλη (2006: 13-14), «συνήθως υπό τον όρο “τεχνολογία” (εάν δε χρησιμοποιείται ως συνώνυμος της τεχνικής) εννοείται το σύνολο των τρόπων παρασκευής, επεξεργασίας ή μετεπεξεργασίας των πρώτων υλών, υλικών, πρωτογενώς κατεργασμένων ή έτοιμων προϊόντων που εφαρμόζονται στους διάφορους κλάδους της βιομηχανίας, στις κατασκευές κ.α.. Ο επιστημονικός κλάδος που επεξεργάζεται και τελειοποιεί αυτές τις μεθόδους. Τεχνολογία (ή τεχνολογικές διαδικασίες) ονομάζονται επίσης οι ίδιες οι διαδικασίες προσπορισμού, κατεργασίας, μεταποίησης, μεταφοράς, αποθήκευσης και συντήρησης που είναι το βασικό μέρος της τεχνολογικής διαδικασίας. Στη σύγχρονη τεχνολογία περιλαμβάνεται και ο τεχνικός έλεγχος της παραγωγής. Τεχνολογία, τέλος, ονομάζεται η περιγραφή των τεχνολογικών διαδικασιών, οι οδηγίες για την εφαρμογή τους, οι τεχνολογικοί κανόνες, οι κάρτες, τα διαγράμματα κ.α.».

Με βάση έναν άλλο ορισμό από τον Liodaki (1997: 63), «η τεχνολογία είναι το σύνολο των ειδικά και σκόπιμα διαμορφωμένων μέσων και αντικειμένων της εργασίας, των οργανωσιακών μορφών και μεθόδων της παραγωγής, της ανθρώπινης γνώσης και σχεδιασμένης διοίκησης των μέσων και των μεθόδων οι οποίες χρησιμοποιούνται στην παραγωγή συγκεκριμένων προϊόντων ή σκόπιμων αποτελεσμάτων».

Σύμφωνα με τον Μαρμαρά (1993: 324-327), θα μπορούσαμε να διακρίνουμε πέντε φάσεις στην εξέλιξη της τεχνολογίας που χρησιμοποιεί ο άνθρωπος για την παραγωγή αγαθών. Κατά την *πρώτη φάση*, ο άνθρωπος, με τη χρησιμοποίηση των χεριών του και μόνο, χωρίς τη χρήση βοηθητικών μέσων, διαμορφώνει την πρώτη ύλη των προϊόντων του (π.χ. διαμόρφωση της λάσπης σε πλίνθους).

Στη *δεύτερη φάση*, ο άνθρωπος χρησιμοποιεί διάφορα απλά εργαλεία (π.χ. μαχαίρι, σφυρί κλπ.), που του επιτρέπουν να ασκήσει μεγαλύτερες δυνάμεις στα υπό

⁵ «Τεχνική είναι το σύνολο των μέσων που δημιουργεί ο άνθρωπος, για την πραγματοποίηση των παραγωγικών διαδικασιών και την εξυπηρέτηση των μη παραγωγικών αναγκών της κοινωνίας» (Πατέλης 2006: 13).

επεξεργασία υλικά και συνεπώς να κάνει διαμορφώσεις που δε μπορούσε να πραγματοποιήσει πριν, όταν χρησιμοποιούσε μόνο τα χέρια του.

Η *τρίτη φάση* χαρακτηρίζεται από την κατασκευή και χρήση διάφορων απλών μηχανών (όπως είναι τα συστήματα τροχαλίων και ο αγγειοπλαστικός τροχός), οι οποίες ενεργοποιούνται και καθοδηγούνται από την ανθρώπινη δύναμη, μπορούν δε να επιδιορθωθούν ή και να κατασκευαστούν από τους ίδιους τους χρήστες τους. Όπως και στις δυο προηγούμενες φάσεις, ο εργαζόμενος άνθρωπος εξακολουθεί να έχει άμεση επαφή και παρέμβαση στα υλικά που επεξεργάζεται και στα προϊόντα που παράγει.

Κατά την *τέταρτη φάση*, έχουμε την κατασκευή και χρήση πιο σύνθετων μηχανών (π.χ. εργαλειομηχανές), καθώς επίσης και την εμφάνιση των πρώτων αυτόματων ή ημιαυτόματων συστημάτων. Η τεχνολογία αυτής της φάσης, εξαιτίας της πολυπλοκότητας της, καθιστά το σχεδιασμό, τη ρύθμιση, το χειρισμό και την επιδιόρθωση των μηχανών σύνθετες εργασίες, οι οποίες απαιτούν την απόκτηση ειδικών γνώσεων και γι' αυτό ανατίθενται σε άλλους εργαζόμενους, όχι στους ίδιους τους χρήστες των μηχανών. Εδώ, ο άνθρωπος-παραγωγός δεν παρεμβαίνει άμεσα στη διαμόρφωση του υπό επεξεργασία υλικού ούτε ενεργοποιεί-καθοδηγεί τις μηχανές με τις φυσικές του δυνάμεις. Μια εργασία που εμφανίζεται για πρώτη φορά σ' αυτήν την τέταρτη φάση, είναι η παρακολούθηση-έλεγχος των τεχνολογικών διατάξεων, κατά την οποία ο εργαζόμενος συλλέγοντας πληροφορίες από την τεχνολογική διάταξη, συνάγει συμπεράσματα για την καλή ή όχι λειτουργία της και αποφασίζει για την ανάγκη διορθωτικών παρεμβάσεων, τις οποίες πραγματοποιεί ο ίδιος ή κάποιος άλλος. Τις πληροφορίες για τη σωστή λειτουργία των τεχνολογικών διατάξεων τις αποκτά ο εργαζόμενος μέσω ειδικά διαμορφωμένων οργάνων που ενσωματώνονται στις μηχανές, αλλά και μέσω άτυπων σημάτων (όπως είναι ο θόρυβος της μηχανής, οι κραδασμοί, το χρώμα των υπό επεξεργασία υλικών κλπ.), δεδομένου ότι δεν είναι απομονωμένος από τις εν λόγω διατάξεις και ότι αυτές περιλαμβάνουν πολλά εμφανή μηχανικά μέρη.

Τέλος, στην *πέμπτη φάση*, που διανύουμε τις τελευταίες δεκαετίες, έχουμε εκτεταμένη χρήση της ηλεκτρονικής και της πληροφορικής (ρομπότ, εργαλειομηχανές αριθμητικού ελέγχου κλπ.). Εδώ, ο εργαζόμενος, εξαιτίας της εκτεταμένης αυτοματοποίησης, είναι πλήρως απομακρυσμένος από τα υπό επεξεργασία προϊόντα και τις τεχνολογικές διατάξεις (των οποίων η λειτουργία δεν προσφέρεται για άμεση

παρακολούθηση, λόγω των πολλών ηλεκτρονικών μερών τους), ενώ η ρύθμιση και ο έλεγχος της καλής λειτουργίας των μηχανών γίνεται μέσω προγραμμάτων ηλεκτρονικού υπολογιστή. Σε αυτήν τη φάση, κύρια ασχολία των εργαζομένων γίνεται η παρακολούθηση της παραγωγικής διαδικασίας μέσω των προκαθορισμένων και επεξεργασμένων πληροφοριών που παρέχουν οι ηλεκτρονικοί υπολογιστές και τα άλλα όργανα ένδειξης. Ωστόσο, ο ρόλος του ανθρώπου στην παρακολούθηση της παραγωγικής διαδικασίας είναι αναγκαίος, δεδομένου ότι τα προγράμματα των ηλεκτρονικών υπολογιστών δεν είναι δυνατόν να αντιμετωπίσουν όλες τις πιθανές ανωμαλίες ή βλάβες που συμβαίνουν στην παραγωγή.

Διαπιστώνουμε, λοιπόν, από τα παραπάνω πως, κατά τη διάρκεια της μακροχρόνιας πορείας εξέλιξής της, η τεχνολογία διαφοροποιήθηκε και μετασχηματίστηκε σε συνθετότερα και πολυπλοκότερα συστήματα. Όπως επισημαίνεται από τον Μαρμαρά (1993: 327-328), η σημαντικότερη ίσως αλλαγή που συνεπάγεται η εφαρμογή των νέων τεχνολογιών αναφορικά με το ρόλο των εργαζομένων, είναι ότι το υποκείμενο της εργασιακής διαδικασίας μετατρέπεται από επεξεργαστής υλικών και κατασκευαστής προϊόντων με τη βοήθεια εργαλείων και μηχανών σε προγραμματιστή των μηχανών της παραγωγικής διαδικασίας. Καθώς το εργαλείο σταδιακά μεταφέρεται στη μηχανή, ο εργαζόμενος καλείται τώρα να παίζει έναν κύρια παθητικό ρόλο. Η παρέμβαση των εργαζομένων στην παραγωγική διαδικασία περιορίζεται κύρια στην παρακολούθηση των μηχανών και τη διόρθωση των ανωμαλιών ή βλαβών της. Σχετικά, λοιπόν, με το περιεχόμενο της εργασίας, η εφαρμογή των νέων τεχνολογιών επιφέρει μείωση ή και εξάλειψη των απαιτήσεων για σωματικές δραστηριότητες, και ταυτόχρονα αύξηση των απαιτήσεων για σύνθετες νοητικές δραστηριότητες (που απαιτούνται για τον προγραμματισμό των μηχανών, την παρακολούθηση των διαδικασιών, τον εντοπισμό, τη διάγνωση και την αποκατάσταση των βλαβών).

Εδώ πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι η χρήση, η κατασκευή και η λειτουργική διαφοροποίηση των μέσων εργασίας χαρακτηρίζουν κατ' αποκλειστικότητα την ανθρώπινη εργασιακή διαδικασία. «Η χρήση και κατασκευή εργαλείων, μέσων εργασίας παρόλο που χαρακτηρίζει κιόλας εμβρυωδικά μερικά είδη ζώων, χαρακτηρίζει ειδικά το ανθρώπινο προτσές εργασίας και ο Φραγκλίνος δίνει για τον άνθρωπο τον ορισμό ότι είναι “a toolmaking animal”, ζώο που κατασκευάζει εργαλεία» (Μαρξ 1996 τ.Α: 192-

193). Δεν υπάρχουν στον κόσμο των ζώων εργαλεία ανάλογα με τα εργαλεία που κατασκευάζει και χρησιμοποιεί ο άνθρωπος· δεν υπάρχει τεχνική ως εμπράγματη διανοητική κατασκευαστική δημιουργία και κατ' επέκταση ανάλογη τεχνολογία. Συνεπώς, δεν υπάρχει στον κόσμο των ζώων η δυναμική της τεχνικής, της τεχνολογίας του ανθρώπου.

Ο μελετητής της κοινωνίας μπορεί να συναγάγει πολλά σε σχέση με τη φύση της, τα πνευματικά της επιτεύγματα και τις κυρίαρχες κοινωνικές σχέσεις, εξετάζοντας τα εργαλεία της ανθρώπινης εργασίας. Μπορούμε να κατανοήσουμε πολλά για τη φύση προηγούμενων κοινωνιών, από τα εναπομείναντα τεχνουργήματά τους. Σύμφωνα με τον Μαρξ (1996 τΑ: 193), «την ίδια σημασία που έχει για να γνωρίσουμε τους οργανισμούς εξαφανισθέντων ειδών ζώων η κατασκευή των λειψάνων των οστών τους, την ίδια σημασία έχουν και τα λείψανα των μέσων εργασίας για να κρίνουμε οικονομικούς κοινωνικούς σχηματισμούς που έχουν εξαφανιστεί. Οι οικονομικές εποχές ξεχωρίζουν η μια από την άλλη όχι από το τι φτιάχνεται, αλλά από το πώς και με τι μέσα εργασίας φτιάχνεται. Τα μέσα εργασίας δεν είναι μόνο το βαθμόμετρο της ανάπτυξης της εργατικής δύναμης του ανθρώπου, αλλ' επίσης και ο δείκτης των κοινωνικών σχέσεων μέσα στις οποίες συντελείται η εργασία».

Όπως αναφέρει ο Thompson (1983: 39), η τεχνολογία, όπως και κάθε άλλη παραγωγική δύναμη, εμπεριέχει κοινωνικές σχέσεις, αποτελεί εκδήλωση των σχέσεων μεταξύ κοινωνικών τάξεων. Κάθε τεχνολογία φέρει το σημάδι των κοινωνικών σχέσεων μέσα στις οποίες εντάσσεται και αναπαράγεται, μέσα στις οποίες επινοήθηκε και για τις οποίες λειτουργεί. Έτσι, για παράδειγμα, όταν το κεφάλαιο συγκέντρωσε σ' ένα κοινό χώρο προηγούμενα ανεξάρτητους τεχνίτες και τους έθεσε κάτω από τον έλεγχό του, η φύση της παραγωγής μετασχηματίστηκε. Οι μορφές συνεργασίας και καταμερισμού της εργασίας που αναπτύχθηκαν, αναπόφευκτα έφεραν τη σφραγίδα του κεφαλαίου στην αναζήτηση αυξημένης παραγωγικότητας και κέρδους. Με τη σειρά του αυτό επηρέασε τη φύση και τη χρήση των εργαλείων, των μηχανών και γενικότερα των μέσων παραγωγής.

Αντιλαμβανόμαστε, λοιπόν, ότι η τεχνολογία δεν αποτελεί μια εξωιστορική, αυθυπόστατη και πλήρως αυτοπροσδιοριζόμενη μεταβλητή της παραγωγικής διαδικασίας. Οι κεφαλαιοκρατικές σχέσεις παραγωγής αφήνουν τη σφραγίδα τους στη χρήση της

τεχνολογίας όπως και στην κατεύθυνση που λαμβάνει η ανάπτυξη της. Η αξιοποίηση και ως ένα βαθμό η «παραγωγή» της τεχνολογίας προσανατολίζονται βάσει της δεδομένης ταξικής δομής και πάλης.

Ωστόσο, σπάνια αντιλαμβανόμαστε την τεχνολογία και την τεχνολογική αλλαγή ως διαδικασίες προσδιοριζόμενες από τις εκάστοτε παραγωγικές σχέσεις. Όπως επισημαίνουν οι Robins και Webster (1985: 20-22), οι επιστημονικές και τεχνολογικές αλλαγές εκλαμβάνονται ως ανιστορικές, ακοινωνικές διαδικασίες και οι όποιες αρνητικές κοινωνικές επιπτώσεις τους (ανεργία, απο-ειδίκευση, πειθάρχηση εργατικού δυναμικού κλπ.) αντιμετωπίζονται, όχι ως εκφράσεις της ταξικής κυριαρχίας που χαρακτηρίζει την κοινωνία μας, αλλά σαν δευτερεύουσας σημασίας απρόοπτα, σαν συμπτωματικές, συγκυριακές ή ακόμη και σαν αναπόφευκτες παρενέργειες στην πορεία της ιστορικής «προόδου», που μπορούν να αναταχθούν από την έξυπνη χρήση της τεχνολογίας. Έτσι, ενώ αναγνωρίζεται ότι κάποιες κοινωνικές προτεραιότητες μπορεί να επηρεάζουν την κατεύθυνση της τεχνολογίας στο στάδιο της εφαρμογής της, το αντίστοιχο δε συμβαίνει όσον αφορά τη γένεση της. Οι εν δυνάμει εναλλακτικές προτεραιότητες δεν αναπτύσσονται, σαν να μην υπάρχουν ή σαν να μην μπορούν καν να υπάρξουν. Η γένεση της τεχνολογικής και επιστημονικής ανάπτυξης εμφανίζεται ανεξάρτητη από τις ευρύτερες κοινωνικές διαδικασίες και ιδιαίτερα από τον ταξικό αγώνα· συλλαμβάνεται σαν ακοινωνικό φαινόμενο, σαν το αποτέλεσμα των καθαρά διανοητικών ικανοτήτων των επιστημόνων και των τεχνολόγων να ερμηνεύσουν το «βιβλίο της Φύσης», να διαλευκάνουν και να «ανακαλύψουν» εκείνο που ενυπάρχει σε μια εξωτερική και αυτόνομη Φύση. Κάθε τέτοια αποκάλυψη των επιστημονικών νόμων και διαδικασιών (που θεωρούνται ότι προϋπάρχουν και απλώς περιμένουν να ανακαλυφθούν) προχωρά κατά μήκος μιας ευθύγραμμης, συνεχούς πορείας και έχει ως αποτέλεσμα την αύξηση της ανθρώπινης γνώσης και του ελέγχου που ασκείται πάνω στη φύση. Έτσι εκλαμβάνεται λοιπόν η σωρευτική διαδικασία της επιστημονικής και τεχνολογικής ανάπτυξης. Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, η κοινωνική διαδικασία υπάγεται σαν μια λειτουργία της «φυσικής τάξης πραγμάτων», η οποία ως τέτοια είναι εξωτερική προς τις ανθρώπινες κοινωνικές σχέσεις, έχει τη δική της θεόσταλη λογική και το δικό της σκοπό. Η επιστημονική και τεχνολογική αλλαγή/ανάπτυξη θεωρείται σαν να είναι

ταυτόχρονα και αποκάλυψη και έκφραση αυτής της τάξης, και έτσι εξισώνεται με την «πρόοδο».

Τέτοιου είδους αντιλήψεις για την επιστημονική και τεχνολογική αλλαγή, συνδυαζόμενες επιτηδευμένα με έννοιες όπως η «πρόοδος», η «ανάπτυξη», η «μεγέθυνση» κλπ., κυριαρχούν και καταφέρνουν να θέσουν στο απυρόβλητο όχι μόνο τις διαδικασίες μέσα από τις οποίες αναπτύσσεται και αξιοποιείται η τεχνολογία, αλλά πολύ περισσότερο το ίδιο το καπιταλιστικό σύστημα παραγωγής, αποκρύπτοντας και εξυπηρετώντας τα συμφέροντά του. Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Noble (1995: 70), καταλήξαμε να πιστεύουμε σ' ένα «αυτόματο μέλλον», ένα μέλλον που κατευθύνεται από μια αυτόνομη τεχνολογική πρόοδο και οδηγεί αναπόφευκτα στον καλύτερο δυνατό κόσμο, στην κοινωνική πρόοδο. Υποθέτουμε πως η πρώτη προχωράει αυτόματα και εγγυάται τη δεύτερη.

Οι Robins και Webster (1985: 20-21) τονίζουν λοιπόν ότι η επιστήμη και η τεχνολογία θεωρούνται σαν θεμελιωδώς ακοινωνικές, σαν το ουδέτερο όχημα της «προόδου». Η ανάπτυξη τους υποδεικνύει το δρόμο προς τη μοναδική μορφή προόδου και προς την αποφυγή του «χάους» και της «εξαφάνισης». Το ότι η τεχνολογία και η επιστήμη στον καπιταλισμό θα μας οδηγήσουν σε πρόοδο, και μάλιστα στη μοναδικά καλύτερη, μετατρέπεται σε απόλυτο φυσικό νόμο, σε απόλυτη και μοναδική αλήθεια που δε χρίζει αμφισβήτησης και προβληματισμού. Έτσι, η «πρόοδος» στον καπιταλισμό εμφανίζεται σαν να είναι η μόνη εφικτή. Αποκρύπτεται δηλαδή πως υπάρχουν εναλλακτικές έννοιες της προόδου και εναλλακτικές αξίες από εκείνες που το καπιταλιστικό σύστημα θέτει για να εξασφαλίσει την αναπαραγωγή και επιβίωσή του.

Με άλλα λόγια, αφού η τεχνολογική και η επιστημονική εξέλιξη παρουσιάζονται σαν εκδηλώσεις της «φυσικής τάξης πραγμάτων» και το κοινωνικό υποτάσσεται στο «φυσικό», υπονοείται ότι και η «πρόοδος» προς την οποία μας οδηγεί η κυρίαρχη τάξη είναι απόλυτα σύμφωνη με την αιώνια φυσική τάξη πραγμάτων, ότι υπερβαίνει τις όποιες ιστορικές, κοινωνικές και ταξικές ιδιαιτερότητες και τελικά, ότι είναι η καλύτερη δυνατή. Τέτοιες αντιλήψεις έχουν εμποτίσει τόσο βαθιά τον τρόπο σκέψης μας, ώστε είναι πολύ δύσκολο να δούμε την παρούσα κατεύθυνση της επιστημονικής και τεχνολογικής εξέλιξης ως κάτι διαφορετικό από πρόοδο και την εναντίωση σ' αυτή ως κάτι διαφορετικό από παραλογισμό.

Στο παρόν κεφάλαιο, δε θα ασχοληθούμε διεξοδικά με το ζήτημα της προόδου, καθώς ελπίζουμε ότι στα επόμενα θα αποκαλυφθεί το είδος της «προόδου» που συντελείται με τις τεχνολογικές εξελίξεις στον καπιταλισμό, πολύ δε περισσότερο ποιες κοινωνικές δυνάμεις εξυπηρετεί. Ενδεικτικά θα αναφερθούμε εδώ στο παράδειγμα της εκπαιδευτικής «μεταρρύθμισης» που πραγματοποιείται στις χώρες του ανεπτυγμένου καπιταλισμού τις τελευταίες δεκαετίες, με όχημα τις νέες τεχνολογίες της πληροφορικής και των επικοινωνιών (ΤΠΕ).

Στο όνομα λοιπόν της «προόδου», της αποδοτικότητας και της ανάγκης προσαρμογής στο συνεχώς μεταβαλλόμενο οικονομικό περιβάλλον, κρίνεται επιτακτική η χρήση των νέων και δήθεν «ουδέτερων» τεχνολογιών της πληροφορικής και των επικοινωνιών στην εκπαίδευση. Στην πραγματικότητα, πίσω από αυτή την πειστική «ανάγκη» κρύβεται η επιθυμία του κεφαλαίου να μετατρέψει τα πανεπιστήμια σε φορείς συσσώρευσης του κεφαλαίου, εμπορευματοποιώντας την ανώτατη εκπαίδευση και την κοινωνικά συσσωρευμένη γνώση. Στο πλαίσιο της νεοφιλελεύθερης πολιτικής, προωθείται ένα σχέδιο αναδιαμόρφωσης της ανώτατης εκπαίδευσης, τα κύρια χαρακτηριστικά του οποίου είναι η ιδιωτικοποίηση, η «απορρύθμιση» και η εμπορευματοποίηση (Levidow 2003: 99). Το σχέδιο αυτό δεν προωθείται, φυσικά, από το εκπαιδευτικό προσωπικό και τους φοιτητές, αλλά από τις μεγάλες εταιρίες της πληροφορικής και των επικοινωνιών, που επιθυμούν να διευρύνουν τις αγορές των προϊόντων τους, από τις μεγάλες ιδιωτικές επιχειρήσεις, που επιθυμούν να κοινωνικοποιήσουν το κόστος επιμόρφωσης του εργατικού τους δυναμικού, καθώς και από τις διοικήσεις των πανεπιστημίων, οι οποίες, εκτός του ότι συνδράμουν στις προσπάθειες τους τις μεγάλες εταιρίες της πληροφορικής και των επικοινωνιών και γενικότερα τις μεγάλες ιδιωτικές επιχειρήσεις, βλέπουν και ειδικότερα τις νέες τεχνολογίες ως μέσα για να πετύχουν, αφενός μεν μείωση του κόστους εργασίας και του κόστους συντήρησης των πανεπιστημιακών εγκαταστάσεων, αφετέρου δε μεγαλύτερο έλεγχο και υπονόμηση του εκπαιδευτικού προσωπικού τους (Noble 1998: 42-43).

Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με τον Levidow (2003: 98), τα πανεπιστήμια και η εκπαιδευτική λειτουργία τους εμπλέκονται όσο ποτέ άλλοτε στην οικονομική μηχανή, και τα σύνορα μεταξύ επιχειρήσεων και πανεπιστημίων καταργούνται. Ο ρόλος των ΤΠΕ σ' αυτό το πρόγραμμα αναδιαμόρφωσης κρίνεται σημαντικός για διάφορους λόγους.

Πρώτα απ' όλα, γιατί αναγνωρίζεται πως η διαχείριση, η ποιότητα και η ταχύτητα μετάδοσης των πληροφοριών είναι πρωταρχικής σημασίας για την ανταγωνιστικότητα. Υποστηρίζεται ότι οι ΤΠΕ βασίζονται σε υψηλά ειδικευμένη εργασία και ότι θα χρησιμοποιηθούν για την αύξηση της παραγωγικότητας και την παροχή νέων υπηρεσιών. Αυτή η αναγκαιότητα είναι που επαναπροσδιορίζει την ειδίκευση που πρέπει να παρέχει η ανώτατη εκπαίδευση. Δεύτερον, διότι οι ΤΠΕ διευκολύνουν την εξατομικευμένη και ευέλικτη γνώση, που κρίνεται απαραίτητη για το σύγχρονο εργαζόμενο. Μπορούν, για παράδειγμα, να παρέχουν δια βίου εξ αποστάσεως εκπαίδευση και να «βοηθήσουν» τους εργάτες να ανακυκλώσουν τις γνώσεις τους με δικά τους έξοδα. Τρίτον, γιατί, χάρη στις νέες αυτές τεχνολογίες, είναι δυνατόν να περιοριστεί ο ρόλος του εκπαιδευτικού προσωπικού το οποίο κρίνεται «αναποτελεσματικό» και ανίκανο να κατανοήσει το οικονομικό περιβάλλον, την επιχειρηματικότητα και την έννοια του κέρδους. Τέταρτον και τελευταίο, διότι τα πανεπιστημιακά ιδρύματα πρέπει να υπόκεινται σε κριτήρια παραγωγικότητας, προκειμένου να επιβιώσουν. Θα πρέπει να τυποποιούν γνώσεις, να διανέμουν μέσω των ΤΠΕ «ευέλικτη» εκπαίδευση, να παρέχουν επαρκή κατάρτιση στους «εργάτες γνώσης» και να «παράγουν» με χαμηλό κόστος όσο το δυνατόν περισσότερους από αυτούς.

Σ' αυτό το πλαίσιο, οι φοιτητές θα μετατραπούν σε «πελάτες», οι ιδιωτικοί επενδυτές θα έχουν τη δυνατότητα να κερδοσκοπούν και να καθορίζουν το περιεχόμενο και την κατεύθυνση της παρεχόμενης εκπαίδευσης, ενώ το εκπαιδευτικό προσωπικό σταδιακά θα απο-ειδικεύεται, θα εκτοπίζεται ή θα ελέγχεται (Levidow 2003: 99, Noble 1998: 47).

Από τη στιγμή που τίθενται οι βάσεις του καπιταλιστικού συστήματος, τα μέσα παραγωγής αποτελούν ιδιοκτησία του κεφαλαιοκράτη και μετατρέπονται σε απλά μέσα αξιοποίησης του κεφαλαίου. Συνδέονται με την κεφαλαιοκρατική παραγωγή και δε μπορεί παρά να εξυπηρετούν τα συμφέροντα της. Όπως συνέβαινε στο παρελθόν, έτσι και σήμερα το κεφάλαιο καταφεύγει στη χρήση των μηχανών για δυο λόγους. Πρώτον, επειδή η χρήση της νεκρής εργασίας (της συσσωρευμένης στις μηχανές) επιτρέπει να αποσπάται περισσότερη υπερεργασία, μειώνοντας το μέρος της εργάσιμης ημέρας που είναι απαραίτητο για την αναπαραγωγή του εργάτη, με άλλα λόγια, όταν η τεχνολογία γίνεται μέσο για την απόσπαση υπεραξίας και μάλιστα σχετικής υπεραξίας. Δεύτερο, και

σε στενή σύνδεση με το πρώτο, επειδή η τεχνολογία επιτρέπει ευρύτερο και εντονότερο έλεγχο του προτσές της εργασίας από το κεφάλαιο και εξασφαλίζει την υποταγή του εργάτη (ατομικού ή συλλογικού).

Όσον αφορά τον πρώτο στόχο (την απόσπαση περισσότερης υπερεργασίας), από τη στιγμή που η βαθμιαία αναπτυσσόμενη αγανάκτηση της εργατικής τάξης εξανάγκασε το κράτος να περιορίσει με τη βία την παράταση της εργάσιμης ημέρας πέρα από κάθε φυσικό όριο και να υπαγορεύσει μια κανονική εργάσιμη ημέρα, το κεφάλαιο στράφηκε στην παραγωγή σχετικής υπεραξίας μέσω της ανάπτυξης του συστήματος των μηχανών. Η νομοθετική ρύθμιση της εργάσιμης ημέρας όσον αφορά τη διάρκειά της, τα διαλλείματα, την αρχή και το τέλος της κλπ., λειτουργούν ως ελατήριο για την αύξηση της χρήσης και την τελειοποίηση των μηχανών (Μαρξ 1996 τ.Α: 425, 492). Και αυτό γιατί τώρα η απόσπαση υπερεργασίας πρέπει να προκύψει ως σχετική υπεραξία, δηλαδή από τη συντόμευση του «αναγκαίου χρόνου εργασίας» για την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης. Αυτό σημαίνει ότι τα μέσα συντήρησης του εργάτη θα πρέπει να παράγονται σε λιγότερο χρόνο («κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας»), για ένα δεδομένο όγκο προϊόντων. Κάτι τέτοιο όμως είναι αδύνατο χωρίς την αύξηση της παραγωγικής δύναμης της εργασίας του εργάτη (στους κλάδους παραγωγής μέσων συντήρησης), δηλαδή χωρίς μια αλλαγή στα μέσα εργασίας ή στη μέθοδο της εργασίας ή και στα δυο μαζί (Μαρξ 1996 τ.Α: 329).

Η απόσπαση σχετικής υπεραξίας όμως είναι ο ένας στόχος της κεφαλαιοκρατικής χρήσης της τεχνολογίας. Δίπλα σ' αυτόν, χέρι-χέρι, βαδίζει και ο στόχος του ελέγχου, της υποταγής του εργάτη στο κεφάλαιο. Η εργατική δύναμη είναι εκείνο το στοιχείο, εκείνος ο συντελεστής παραγωγής που δεν τελεί απόλυτα κάτω από τον έλεγχο του κεφαλαίου και, ως εκ τούτου, αποτελεί μια ενδεχόμενη πηγή αμφισβήτησης της εξουσίας του. Την αμφισβήτηση αυτή μεταξύ άλλων καλείται να εξουδετερώσει η χρήση των μηχανών και γενικότερα της τεχνολογίας από το κεφάλαιο, που τις χρησιμοποιεί ως δυνάμεις όχι μόνο ανταγωνιστικές αλλά και εχθρικές προς την εργασία. «Η μηχανή γίνεται το πιο ισχυρό πολεμικό μέσο για την κατάπνιξη των περιοδικών εργατικών εξεγέρσεων, απεργιών κλπ., που στρέφονται ενάντια στην αυτοκρατορία του κεφαλαίου» (Μαρξ 1996 τ.Α: 452).

Όπως αναφέρει ο Γιούρ (παρατίθεται στον Μαρξ 1996 τ.Α: 453), «η ορδή των δυσάρεστων, που νόμιζε πως η παλιά οχυρωματική γραμμή του καταμερισμού της

εργασίας την έκανε ανίκητη, είδε τη νέα μηχανική ταχτική να προσβάλει τα πλευρά της και να εκμηδενίζει τα μέσα άμυνας της. Υποχρεώθηκε να παραδοθεί στο έλεος του νικητή. [...] Το κεφάλαιο, υποχρεώνοντας την επιστήμη να μπει στην υπηρεσία του, εξαναγκάζει πάντα το ατίθασο χέρι της εργασίας να πειθαρχήσει».

Το κεφάλαιο, λοιπόν, πάντα υιοθετεί τις τεχνολογίες εκείνες που υπόσχονται να αυξήσουν τη δύναμή του και να περιορίσουν την αμφισβήτηση και τις διεκδικήσεις των εργατών, απο-ειδικεύοντας και αντικαθιστώντας τους (Noble 1995: 77). Έτσι, οι τεχνολογίες δεν χρησιμοποιούνται μόνο για την παραγωγή υπεραξίας, αλλά και για την κυριαρχία του κεφαλαίου δηλαδή για την αναπαραγωγή των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής.

Στις μέρες μας, η επικράτηση του Numerical Control (N/C) στη μεταλλοβιομηχανία έναντι εναλλακτικών αυτόματων μηχανών, όπως του Record Player (R/P), αποτελεί ενδεικτικό παράδειγμα επιβεβαίωσης της παραπάνω παραδοχής, του γεγονότος δηλαδή ότι η επιλογή τεχνολογίας δεν είναι κατ' αποκλειστικότητα αποτέλεσμα οικονομικών υπολογισμών. Η τεχνολογία του N/C, σύμφωνα με τον Noble (1995: 79), δεν είναι απλώς μια τεχνολογία επεξεργασίας μετάλλων, είναι μια φιλοσοφία ελέγχου που αποσκοπεί να μεταθέσει τη λήψη των αποφάσεων για πολλές βιομηχανικές λειτουργίες εγγύτερα στο τμήμα της διεύθυνσης και να υποβιβάσει την εργασία των χειριστών εργαλειομηχανών.

Κατά τον Perelman (1998: 51), στην τεχνολογία του N/C, ένας προγραμματιστής εργαζόμενος σ' ένα γραφείο έξω από το χώρο της παραγωγής προσδιορίζει με ακρίβεια όλες εκείνες τις λειτουργίες που η μηχανή πρέπει να κάνει, ενώ ο ρόλος του εργάτη περιορίζεται στο να παρακολουθεί τη μηχανή. Αντίθετα, σε εναλλακτικές τεχνολογίες όπως το Record Player οι λειτουργίες που επιτελούν οι μηχανεργάτες καταγράφονται σε μια μηχανή η οποία μπορεί να τις επαναλάβει λαμβάνοντας την αντίστοιχη εντολή. Αυτό σημαίνει ότι η τεχνολογία αυτή ήταν ένα είδος αναπαραγωγού και ως εκ τούτου ένας «πολλαπλασιαστής» της δεξιοτεχνίας και της γνώσης του μηχανεργάτη, καθώς διεύρυνε την εμβέλεια δράσής του και δεν τον αντικαθιστούσε. Σύμφωνα με τον Braverman (1975: 200-202), με την καινοτομία του N/C ο μηχανεργάτης «αχρηστεύεται» και κατά κανόνα αντικαθίσταται από τρεις κατηγορίες εργατών, τον προγραμματιστή, το

σχεδιαστή και το χειριστή της μηχανής, οι οποίοι δεν χρειάζεται να κατέχουν τις τεχνικές γνώσεις και τη δεξιοτεχνία του μηχανεργάτη.

Παρόλα αυτά, η τεχνολογία του R/P (καθώς και άλλων εναλλακτικών του N/C), δε μπόρεσε να επιβιώσει, καθώς οι δημιουργοί της αντιμετώπισαν προβλήματα χρηματοδότησης. Αντίθετα, το N/C έτυχε γενναίας υποστήριξης από τις ιδιωτικές επιχειρήσεις, την πολεμική αεροπορία αλλά σε αρκετές περιπτώσεις και από τα ίδια τα εργατικά σωματεία που ήταν απρόθυμα να αμφισβητήσουν τις αποφάσεις της διεύθυνσης των επιχειρήσεων (Noble 1995: 81-82).

Θα μπορούσε λοιπόν να ειπωθεί, ότι οι δυο συνθήκες που αναφέραμε παραπάνω (παραγωγή υπεραξίας και έλεγχος του προτσές εργασίας από το κεφάλαιο) αποτελούν τις προϋποθέσεις ενσωμάτωσης και αξιοποίησης των τεχνολογιών στην καπιταλιστική παραγωγή. Από το ευρύ φάσμα των διαθέσιμων τεχνολογιών επιλέγονται εκείνες οι οποίες εναρμονίζονται πληρέστερα ή είναι συμβατές με τις κυρίαρχες σχέσεις παραγωγής. Έτσι, μπορούμε να κατανοήσουμε το λόγο για τον οποίο ορισμένες από τις διαθέσιμες τεχνολογικές εφευρέσεις χρησιμοποιούνται στην καπιταλιστική παραγωγή, ενώ κάποιες άλλες παραμένουν για πολύ καιρό αχρησιμοποίητες ή δε χρησιμοποιούνται ποτέ (Νικολινάκος 1983: 39, Παπακωνσταντίνου 1999).

Δεν είναι όμως μόνο η αξιοποίηση ή μη των τεχνολογικών εφευρέσεων που υπόκειται στους κανόνες και τους περιορισμούς της αξιοποίησης του κεφαλαίου, αλλά, ως ένα βαθμό, και η «παραγωγή» τους. Όπως επισημαίνει ο Πατέλης (2006: 39), «η επιλογή κατεύθυνσης της περαιτέρω ανάπτυξης της έρευνας από το εκάστοτε φάσμα δυνατοτήτων, δεν γίνεται πάντοτε βάσει της εσωτερικής λογικής της εν λόγω έρευνας, είτε βάσει της συνειδητοποίησης των βαθύτερων αναγκών της ανθρωπότητας. Η αλματώδης επιστημονική πρόοδος επί κεφαλαιοκρατίας γίνεται εν πολλοίς στρεβλά, κατά έναν εργαλειώδη τρόπο, υποταγμένη στη λογική της μεγιστοποίησης της κερδοφορίας. Επί κεφαλαιοκρατίας αφενός μεν δημιουργούνται ορισμένες δυνατότητες ανάπτυξης στο πλαίσιο της “καθολικής εργασίας” για ανθρώπους της επιστήμης, αφετέρου και η επιστημονική εργασία φέρει την “αξιακή” σφραγίδα, εμπορευματοποιείται, υπάγεται στη χρησιμοθηρία και στο στενό πρακτικισμό».

Όπως παρατηρεί ο Νικολινάκος (1983: 27), «αν η παραγωγή τεχνολογίας ήταν κάποτε τυχαία, και επομένως η καινοτομία εξαρτιόταν από κάποιες νέες εφευρέσεις που

διαδίδονταν εύκολα κατά τα πρώτα στάδια της καπιταλιστικής ανάπτυξης, σήμερα έχει εξελιχθεί στο κύριο γνώρισμα της κεφαλαιουχικής συσσώρευσης· η παραγωγή τεχνολογίας είναι η ίδια μια βιομηχανία, ένα συστατικό στοιχείο της ίδιας παραγωγικής διαδικασίας».

Πράγματι, μέχρι το 19^ο αιώνα, η «παραγωγή» τεχνολογίας ήταν κατά κύριο λόγο δραστηριότητα με «χειροτεχνικό» χαρακτήρα. Οι «επιστήμονες» ήταν περισσότερο ερασιτέχνες ιδιοφυείς τεχνίτες παρά «επαγγελματίες της έρευνας» (Κοριά 1985α: 69, 80). Ο στενός δεσμός των ειδικευμένων τεχνιτών με την επιστήμη ήταν αποτέλεσμα της καθημερινής πρακτικής της τέχνης τους στην εργασία, της μαθητείας και των συχνών διαλέξεων που οργάνωναν τα εργατικά σωματεία (Braverman 1975: 133-134).

Όπως επισημαίνει ο Κοριά (1985α: 69, 73), σταδιακά (και στο βαθμό που) θα συνδεθεί με την καπιταλιστική εμπορευματική παραγωγή, το προτσές εργασίας πάνω στο οποίο στηρίζεται ο τομέας της «έρευνας και ανάπτυξης» (δηλαδή ο τομέας ενσωμάτωσης των αποτελεσμάτων της εφαρμοσμένης έρευνας στην εμπορευματική παραγωγή) θα τροποποιηθεί, μέχρι τον 2ο Παγκόσμιο Πόλεμο, οπότε το μοντέλο καταμερισμού της εργασίας που κυριαρχούσε στη βιομηχανία θα τον διαποτίσει βαθιά. Προοδευτικά, το κεφάλαιο θα εξασφαλίσει τον έλεγχο και την οργάνωση της επιστημονικής και τεχνικής παραγωγής. Συνακόλουθα, ο άμεσος παραγωγός για τον οποίο προορίζονται τα αποτελέσματα του τομέα αποκλείεται από κάθε συμμετοχή στην επιλογή των πρώτων υλών, στο σχεδιασμό των μηχανημάτων, όπως και των μορφών οργάνωσης και των όρων άσκησης της εργασίας του.

Σ' ένα πρώτο στάδιο, στη μανουφακτούρα, έχουμε το διαχωρισμό χειρωνακτικής και πνευματικής εργασίας και την εξασφάλιση από μέρους του κεφαλαίου των λειτουργιών διεύθυνσης, μεσολάβησης, συντονισμού και επιτήρησης. Εν συνεχεία, στη μεγάλη βιομηχανία, καθώς το κεφάλαιο συγκεντρώνεται-συγκεντροποιείται και μαζί του μεγαλώνει και η συλλογική δύναμη εργασίας, βαθαίνει ο καταμερισμός μέσα στην ίδια την πνευματική εργασία: το κεφάλαιο αναθέτει όλες τις λειτουργίες που κατείχε πριν σ' ένα ειδικό σώμα μισθωτών, που διαχωρίζονται σε ανώτατους «αξιοματικούς» (διευθυντές, διαχειριστές) και κατώτερους «αξιοματικούς» (επιστάτες, επιθεωρητές, εργοδηγούς). Σ' ένα τρίτο στάδιο, δίπλα στις τελευταίες λειτουργίες έρχονται να προστεθούν οι δραστηριότητες παραγωγής τεχνολογίας, δεδομένου ότι ο

κεφαλαιοκράτης για να επιβιώσει στο περιβάλλον του καπιταλιστικού ανταγωνισμού θα πρέπει διαρκώς να ανανεώνει τα μέσα παραγωγής και τις παραγωγικές τεχνικές του. Επομένως, οι δραστηριότητες «έρευνας και ανάπτυξης» έρχονται να προστεθούν δίπλα σε άλλες δραστηριότητες, ξεχωριστές από αυτές και συγκεντρωμένες με αυτές κάτω από την εξουσία του κεφαλαιοκράτη (Κοριά 1985α: 78-79). Οι νέες αυτές δραστηριότητες ανατίθενται από το κεφάλαιο σε επιστήμονες και τεχνίτες υψηλής ειδίκευσης, των οποίων οι εργασίες επίσης καταμερίζονται, γεγονός που τους μετατρέπει σε μερικούς εργάτες υποταγμένους στο κεφάλαιο ή, όπως τους αποκαλεί ο Gorz (παρατίθεται στον Κοριά 1985α: 86), «συντελεστές κυριαρχούμενους από την κυριαρχία του κεφαλαίου».

Το κεφάλαιο, όμως, δεν αρκείται στο να διαχωρίζει μονάχα τα διάφορα τμήματα της κοινωνικής εργασίας, αλλά παράλληλα εξασφαλίζει για τον εαυτό του και προς όφελός του τη λειτουργία του συνόλου της διαδικασίας παραγωγής. Ειδικότερα, μέσω της χρηματοδότησης της έρευνας, μπορεί όχι μόνο να την κατευθύνει, αλλά και να την ιδιοποιείται. Στις μέρες μας, ο περιορισμός των κρατικών χρηματοδοτήσεων στα πανεπιστήμια και τα ερευνητικά κέντρα και η συνακόλουθη εκ μέρους τους αναζήτηση χρηματοδότησης από ιδιωτικές επιχειρήσεις συνεπάγονται την υποταγή της έρευνας και των εφαρμογών της στο στενά ωφελιμιστικό πνεύμα των επιχειρήσεων που ενδιαφέρονται για όσο γίνεται πιο άμεση απόδοση των επενδυμένων κεφαλαίων τους. Τα πανεπιστήμια και τα ερευνητικά κέντρα μετατρέπονται σταδιακά σε οφειλέτες των ιδιωτικών επιχειρήσεων (Παπακωνσταντίνου 1999: 16, Perelman 1998: 98-99). Αυτή η εξέλιξη, εκτός από τα τεράστια οικονομικά οφέλη που έχει για τις ιδιωτικές επιχειρήσεις (μείωση κόστους παραγωγής τεχνολογίας, φορολογικές απαλλαγές), τους δίνει και τη δυνατότητα να επηρεάζουν το περιεχόμενο και την κατεύθυνση της επιστημονικής έρευνας, καθώς είναι απρόθυμες να χρηματοδοτήσουν ερευνητικά προγράμματα που η εφαρμογή τους δε θα αποδώσει υψηλά κέρδη στο συντομότερο χρονικό διάστημα. Όμως, όπως εύστοχα παρατηρεί ο αρμόδιος για την έρευνα αντιπρόεδρος του πανεπιστημίου του Μαϊάμι, αν αυτή η κατάσταση συνεχιστεί, πολύ σύντομα τα ερευνητικά πανεπιστήμια θα μετατραπούν σε φέουδα των ιδιωτικών επιχειρήσεων (Perelman 1998: 99-100).⁶

⁶ Σύμφωνα, με τα στοιχεία του Υπουργείου Βιομηχανίας και Επιστημονικής Ανάπτυξης της Γαλλίας, που αφορούσαν «τα μέσα που αφιέρωσε η Γαλλία στην Έρευνα και την Ανάπτυξη» το 1968, ακόμα και στις περιπτώσεις εκείνες όπου το βασικό μέρος της έρευνας πραγματοποιείται με δημόσια κονδύλια σε κρατικά ιδρύματα, η χρησιμοποίηση των

Επίσης, πρέπει να αναφέρουμε ότι εκτός από το «στραγγαλισμό» της επιστημονικής έρευνας, δηλαδή το συγκεκριμένο προσανατολισμό που αποκτά εξαιτίας της ιδιωτικής χρηματοδότησης, εξίσου σημαντικό είναι και το φαινόμενο της ιδιοποίησης και ιδιωτικοποίησης της κοινωνικά συσσωρευμένης γνώσης από το κεφάλαιο (μέσω της κατοχύρωσης «πνευματικών δικαιωμάτων») και εν συνεχεία της εμπορευματοποίησής της με στόχο την κερδοφορία. Η κοινωνικά συσσωρευμένη γνώση, στα ακαδημαϊκά και ερευνητικά ιδρύματα, παύει να αποτελεί κοινό και ελεύθερο αγαθό, που θα μπορούσε να τεθεί στην υπηρεσία της κοινωνίας, και μεταβάλλεται σε εμπορεύσιμο αγαθό, που δίνει τη δυνατότητα στο κεφάλαιο να αποκτά μυθώδη κέρδη από την πώληση ή την εκμετάλλευσή του.

Το φαινόμενο του πατενταρίσματος δεν είναι νέο. Καινούργια είναι η μορφή που λαμβάνει στο πλαίσιο του σύγχρονου καπιταλιστικού συστήματος παραγωγής. Ήδη από το 14^ο αιώνα κάποια ιταλικά κράτη διένειμαν πατέντες προκειμένου να ενθαρρύνουν την έρευνα και την ανάπτυξη χρήσιμων τεχνολογιών. Οι πατέντες αυτές σπάνια μπορούσαν να πωληθούν και να αγοραστούν, ενώ συνήθως έδιναν προσωρινά και αβέβαια δικαιώματα στους εφευρέτες τους (Perelman 1998: 30-31). Στις μέρες μας, η κατάσταση έχει αλλάξει. Η πατέντα έχει μετατραπεί σε εμπόρευμα, γεγονός που έχει σημαντικές επιπτώσεις στην επιστημονική και τεχνολογική πρόοδο. Είναι γνωστό ότι αυτή η τελευταία προχωράει ταχύτερα, όταν επικρατούν συνθήκες συνεργασίας, εμπιστοσύνης, άμιλλας και επικοινωνίας. Όμως, τέτοιου είδους συνθήκες είναι ασυμβίβαστες με την απόκτηση αποκλειστικών ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων. Πράγματι, στον εμπορευματικό κόσμο, η απομόνωση και η μυστικότητα είναι πολύτιμες. Η ελεύθερη κυκλοφορία της γνώσης απειλεί να καταστρέψει τις ευκαιρίες κερδοφορίας, μολονότι διευκολύνει την πρόοδο των επιστημών. Στο βαθμό που τα πανεπιστήμια και το ακαδημαϊκό προσωπικό τους υπηρετούν τον εμπορευματικό κόσμο, η μυστικότητα, η απομόνωση και ο ανταγωνισμός κυριαρχούν, παρά του ότι στρέφονται ενάντια στην τεχνολογική πρόοδο (Perelman 1998: 53).

Ακόμη πιο ανησυχητικό από το ζήτημα της χρηματοδότησης της πανεπιστημιακής έρευνας με ιδιωτικά κεφάλαια και της ιδιοποίησης της επιστημονικής

αποτελεσμάτων της έρευνας γίνεται από την ιδιωτική βιομηχανία και η ολότητα σχεδόν του προϊόντος της E+A ελέγχεται από τις ιδιωτικές επιχειρήσεις (Κοριά 1985α: 94).

γνώσης από το κεφάλαιο, είναι το ότι δίδεται στα πανεπιστημιακά ιδρύματα η δυνατότητα να πατεντάρουν και να εκμεταλλεύονται εμπορικά την επιστημονική γνώση που παράγουν με κρατικά κονδύλια.⁷ Ως εκ τούτου, τα ίδια τα πανεπιστήμια, μετατρέπόμενα σε επιχειρήσεις εκμετάλλευσης διπλωμάτων ευρεσιτεχνίας, αναδιανέμουν τους χρηματικούς τους πόρους προς όφελος της ερευνητικής τους λειτουργίας (σε βάρος της εκπαιδευτικής) και σπεύδουν να δημιουργήσουν δεσμούς με ιδιωτικές επιχειρήσεις που αποτελούν τους εν δυνάμει αγοραστές των «προϊόντων» τους (Noble 1998: 41).

Όλα τα παραπάνω δε σημαίνουν βέβαια ότι ο σύγχρονος καπιταλισμός έχει χάσει την ικανότητά του να επαναστατικοποιεί τις παραγωγικές δυνάμεις της κοινωνίας και την τεχνολογική βάση της παραγωγής. Ωστόσο, αποτελούν αναμφισβήτητα ενδείξεις ότι αυτή η επαναστατικοποίηση συναντά όρια, που δεν είναι άλλα από την αυτοαξιοποίηση του κεφαλαίου, δηλαδή την αναπαραγωγή του μέσω της μεγιστοποίησης και της συσσώρευσης κέρδους. Όπως έχει επισημάνει ο Μαρξ στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου* (παρατίθεται στον Παπακωνσταντίνου 1999: 14-15), «το αληθινό όριο της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής είναι το ίδιο το κεφάλαιο, είναι το γεγονός ότι το κεφάλαιο και η αυτοαξιοποίησή του εμφανίζονται σαν αφετηρία και τέρμα, σαν κίνητρο και σκοπός της παραγωγής, ότι η παραγωγή είναι μόνο παραγωγή για το κεφάλαιο και όχι αντίστροφα, ότι δηλαδή τα μέσα παραγωγής είναι απλά μέσα για μια διαρκώς διευρυνόμενη διαμόρφωση του προτοσές της ζωής για την κοινωνία των παραγωγών. [...] Το μέσο –απεριόριστη ανάπτυξη των κοινωνικών παραγωγικών δυνάμεων της εργασίας– έρχεται σε διαρκή σύγκρουση με τον περιορισμένο σκοπό της αξιοποίησης του υπάρχοντος κεφαλαίου. Αν λοιπόν ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής είναι ένα μέσο ιστορικής σημασίας για την ανάπτυξη της υλικής παραγωγικής δύναμης και για τη δημιουργία της αντίστοιχης σ' αυτήν παγκόσμιας αγοράς, αποτελεί ταυτόχρονα τη μόνιμη αντίφαση ανάμεσα σ' αυτό το ιστορικό του καθήκον και στις αντίστοιχες του κοινωνικές σχέσεις παραγωγής».

⁷ Η δυνατότητα αυτή παρέχεται στα αμερικανικά πανεπιστήμια από το 1980, με την τροποποίηση του νόμου για τις πατέντες τροποποίηση που ήταν αποτέλεσμα της συνεργασίας των βιομηχανικών επιχειρήσεων με τα πανεπιστήμια, της χαλάρωσης των αντι-μονοπωλιακών ρυθμίσεων και της παροχής φορολογικών κινήτρων για τη χρηματοδότηση της πανεπιστημιακής έρευνας με ιδιωτικά κεφάλαια (Noble 1998: 41).

Εν κατακλείδι, γίνεται κατανοητό ότι η τεχνολογία δεν αποτελεί μια εξωιστορική, πλήρως αυτοπροσδιοριζόμενη πραγματικότητα αλλά μια διαδικασία που εν μέρει καθορίζεται από τις εκάστοτε κοινωνικές σχέσεις παραγωγής. Στο πλαίσιο των υφιστάμενων καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, το κεφάλαιο προσπαθεί να επηρεάσει την κατεύθυνση της επιστήμης και της τεχνολογίας ώστε να την προσαρμόσει στην ανάγκη αξιοποίησης του, χωρίς αυτό βέβαια να σημαίνει ότι καταφέρνει πάντα να περιχαράκωσε την ελεύθερη και αυτόνομη ανάπτυξη τους. Ταυτόχρονα, επιλέγει να αξιοποιήσει αποκλειστικά εκείνες τις τεχνολογίες που υπόσχονται να αυξήσουν την κερδοφορία και την κυριαρχία του. Στόχος της παραπάνω παρουσίασης δεν ήταν η άρνηση της τεχνολογίας αυτής καθαυτήν, αλλά η ανάδειξη της αναγκαιότητας αλλαγής των υπάρχουσών κοινωνικών σχέσεων προς μια διαφορετική κατεύθυνση, που θα επιτρέψει την άρση όλων των εμποδίων που παρεμποδίζουν σήμερα την ελεύθερη και δημιουργική ανάπτυξη της επιστήμης και της τεχνολογίας όπως και την αξιοποίησή τους με στόχο την κάλυψη των βασικών βιοτικών αναγκών του ανθρώπου και την αντιμετώπιση των προβλημάτων του.

Στο επόμενο κεφάλαιο θα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε αναλυτικότερα τα κίνητρα της τεχνολογικής ανασυγκρότησης της καπιταλιστικής παραγωγής και τις επιπτώσεις της στην εργασία και τον εργάτη. Ειδικότερα, θα εξετάσουμε πώς ο καταμερισμός της εργασίας στη μανουφακτούρα και αργότερα η μαζική εισαγωγή των μηχανών στην παραγωγή, έρχονται να εξυπηρετήσουν την ανάγκη του κεφαλαίου για απόσπαση υπεραξίας και εντονότερο έλεγχο της εργασιακής διαδικασίας και του εργάτη.

3. Από το μανουφακτουρικό καταμερισμό της εργασίας στη μηχανοποίητη παραγωγή (18ος-19ος αιώνας)

3.1. Η μανουφακτούρα και ο καταμερισμός της εργασίας

Στο πρώιμο στάδιο ανάπτυξης του καπιταλιστικού συστήματος, η κυρίαρχη μονάδα παραγωγής είναι η μανουφακτούρα. Αυτό το μικρού μεγέθους μεταποιητικό εργαστήριο χαρακτηρίζεται από τη συγκέντρωση σχετικά μεγάλου αριθμού τεχνιτών-εργατών (είτε διαφορετικών, αυτοτελών χειροτεχνικών επαγγελμάτων είτε του ίδιου χειροτεχνικού επαγγέλματος), που εργάζονται κάτω από την ίδια στέγη και υπό τις διαταγές ενός κεφαλαιοκράτη. Επιπλέον χαρακτηριστικό είναι η από κοινού χρήση των μέσων εργασίας και η χρήση παραδοσιακών μεθόδων κατά την εκτέλεση της εργασιακής διαδικασίας.⁸ Η εργασία στη μανουφακτούρα διατηρεί το χειροτεχνικό χαρακτήρα της και ως εκ τούτου εξαρτάται από τη δεξιοτεχνία, τη μυϊκή δύναμη και την ταχύτητα του μεμονωμένου εργάτη στο χειρισμό του εργαλείου του. Η βάση της παραγωγής παραμένει λοιπόν η χειροτεχνία, κάθε εργάτης προσαρμόζεται αποκλειστικά σε μια μερικότερη εργασία και η εργατική του δύναμη μετατρέπεται στο ισόβιο όργανο αυτής της μερικότερης εργασίας. Εδώ, ο καταμερισμός της εργασίας είναι μια ιδιαίτερη μορφή συνεργασίας και διαθέτει ορισμένα από τα γενικά πλεονεκτήματα της συνεργασίας (Μαρξ 1996 τ.Α: 354).

Το γεγονός ότι, σ' αυτή τη μορφή μεταποιητικής παραγωγής, ο εργάτης και η τέχνη του αποτελούν το απόθεμα από το οποίο το κεφάλαιο τρέφεται και αντλεί την ουσία της ύπαρξης του είχε ως αποτέλεσμα οι μανουφακτούρες, για πολλά χρόνια το 19^ο αιώνα, να μετακινούνται από περιοχή σε περιοχή προς αναζήτηση «επιδέξιων» και «πειθαρχικών» εργατών. Η κατάσταση ήταν πολύ δυσκολότερη στην Αμερική, δεδομένης της απουσίας σημαντικού αποθέματος επιδέξιων εργατών, γεγονός που εξανάγκαζε τους κεφαλαιοκράτες, ακόμα και σε περιόδους μεγάλης κρίσης, να

⁸ Η εν λόγω μορφή της μανουφακτούρας είναι, σύμφωνα με τον Μαρξ (1996 τ.Α: 358-360), η «οργανική». Μια δεύτερη μορφή είναι η «ετερογενής» μανουφακτούρα, στην οποία το προϊόν σχηματίζεται τελικά με συναρμολόγηση των επιμέρους εξαρτημάτων, που παράγονται από διάσπαρτους αυτοτελείς χειροτέχνες (οι οποίοι δεν είναι δηλαδή συγκεντρωμένοι στον ίδιο χώρο και δεν κάνουν από κοινού χρήση των μέσων εργασίας).

φροντίζουν για την εξασφάλιση εργασίας στους εργατοτεχνίτες, προκειμένου να αποτρέψουν τη μετανάστευση τους (Κοριά 1985β: 25-26, 28).

Η σημαντική εξάρτηση της μανουφακτουρικής παραγωγής από τον εργάτη και την τέχνη του προτρέπει τον κεφαλαιοκράτη στην αναζήτηση τρόπων και μεθόδων εργασίας που να ανταποκρίνονται στην ανάγκη αξιοποίησης του κεφαλαίου. Χαρακτηριστικό της μανουφακτουρικής παραγωγής είναι το βάθεμα του καταμερισμού της εργασίας· ενός καταμερισμού που, σύμφωνα με τον Braverman (1975: 75-77), δεν είναι «καθαρή τεχνική», αλλά το «πάντρεμα» της τεχνικής με τις ειδικές ανάγκες του κεφαλαίου. Ο καταμερισμός της εργασίας, νοούμενος ως ανάλυση της εργασιακής διαδικασίας στα συστατικά της στοιχεία, αποτελεί μια πρακτική παλιά και συνήθη, που εξακολουθεί να εφαρμόζεται ως τις ημέρες μας σε πολλές τέχνες και παρουσιάζει τεράστια πλεονεκτήματα για τον αυτοτελή εργάτη που την ενεργοποιεί, μεταξύ των οποίων είναι η αύξηση της δεξιότητάς και της ταχύτητάς του. Στη μανουφακτούρα και κάτω από τις επιταγές του κεφαλαιοκράτη, ο καταμερισμός αυτός προχωράει ένα βήμα παραπέρα. Εδώ, δεν γίνεται μονάχα ανάλυση της εργασιακής διαδικασίας στα επιμέρους στοιχεία της, αλλά και η κάθε επιμέρους εργασία ανατίθεται σε έναν μερικό εργάτη. Όπως εξήγησε ο Μαρξ (1996 τΑ: 353, 365), στη μανουφακτούρα, «ειδικός μηχανισμός» είναι ο συνολικός εργάτης που σχηματίζεται με το συνδυασμό πολλών μερικών εργατών, καθένας εκ των οποίων συνηθίζει να εκτελεί μια μερικότερη εργασία του συνολικού προτσές και δρα «με την κανονικότητα ενός τμήματος μηχανής». Έτσι, το προϊόν της παραγωγής από ατομικό προϊόν ενός αυτοτελούς χειροτέχνη μετατρέπεται σε κοινωνικό προϊόν μιας ένωσης χειροτεχνών, από τους οποίους ο καθένας εκτελεί διαρκώς μια και μόνη μερικότερη εργασία.

Το όφελος του κεφαλαιοκράτη από τον καταμερισμό είναι διπλό: αφενός αυξάνεται η παραγωγικότητα της εργατικής δύναμης, αφετέρου υποτάσσεται και ελέγχεται ο τεχνίτης, καθώς βάλλεται στο σημείο υπεροχής του, που είναι η κατοχή της τέχνης του (Braverman 1975: 78).

Σύμφωνα με τον Μαρξ (1996 τΑ: 355-356), ο τεχνίτης-εργάτης της μανουφακτούρας, συγκρινόμενος με τον αυτοτελή χειροτέχνη, μπορεί να παράγει σε λιγότερο χρόνο μεγαλύτερο όγκο προϊόντων, καθώς αυξάνεται η παραγωγικότητα της εργασίας του. Η επανάληψη μιας περιορισμένης εργασίας (μέρος του συνολικού

προτσές) και η συγκέντρωση της προσοχής σ' αυτήν «παράγουν» τη δεξιοτεχνία του μερικού εργάτη, επιτρέπουν να επιτυγχάνεται το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα με τη μικρότερη δυνατή κατανάλωση δύναμης. Οι τεχνικές μέθοδοι που κατακτούνται με αυτόν τον τρόπο, σταθεροποιούνται, σωρεύονται και μεταβιβάζονται γρήγορα από γενεά σε γενεά, μέσα στη μανουφακτούρα, καθώς εκεί συνυπάρχουν διάφορες γενεές εργατών. Ο καταμερισμός και η εξειδίκευση της εργασίας αυξάνουν την ταχύτητα του μερικού εργάτη, σε σύγκριση πάντα με τον αυτοτελή χειροτέχνη, καθώς κλείνουν οι ανοικτοί πόροι που δημιουργεί μέσα στην εργάσιμη ημέρα η συνεχής εναλλαγή θέσεων και εργαλείων, η οποία απαιτείται όταν ο χειροτέχνης εκτελεί εκ περιτροπής ολόκληρη τη σειρά των εργασιών για την παραγωγή του προϊόντος.

Πάντως, ενώ ο καταμερισμός της εργασίας αυξάνει την ταχύτητα στην εκτέλεση μιας μερικής εργασίας, ταυτόχρονα καταστρέφει την ικανότητα του εργάτη-τεχνίτη να εκτελεί την τέχνη του σε όλη της την έκταση. Έτσι λοιπόν, ο καταμερισμός της εργασίας στη μανουφακτούρα επαναστατικοποιεί τον τρόπο εργασίας προς όφελος του κεφαλαιοκράτη και, την ίδια στιγμή, σακατεύει τον τεχνίτη, καταστρέφοντας όχι μόνο τη σωματική ενεργητικότητα του, αλλά και κάθε διανοητικότητα, κάθε παραγωγική κλίση και χάρισμα που καλλιεργούν οι εναλλαγές στην εργασιακή διαδικασία (Μαρξ 1996 τ.Α: 357, 366, 376, 378). Υπό μια έννοια, καταστρέφεται η εργασιακή διαδικασία ως διαδικασία που ελέγχεται από τον εργάτη-χειροτέχνη και ανασυντίθεται ως διαδικασία που ελέγχεται από τον κεφαλαιοκράτη.⁹ Δημιουργούνται έτσι νέοι όροι για την κυριαρχία του κεφαλαίου πάνω στην εργασία. «Οι πνευματικές δυνάμεις της παραγωγής [γνώση, νοημοσύνη, θέληση κλπ.] αναπτύσσονται προς μια πλευρά, γιατί εξαφανίζονται από πολλές άλλες πλευρές. Αυτό που χάνουν οι μερικοί εργάτες, συγκεντρώνεται αντίκρυ τους στο κεφάλαιο. [...] Το γεγονός ότι οι πνευματικές δυνάμεις του υλικού προτσές παραγωγής αντιπαρατίθενται σε αυτούς σαν ξένη ιδιοκτησία και σαν δύναμη που τους εξουσιάζει είναι προϊόν του μανουφακτουρικού καταμερισμού της εργασίας» (Μαρξ 1996 τ.Α: 377). Παρόλα αυτά, σύμφωνα με τους αστούς οικονομολόγους, αυτός ο καταμερισμός (όπως άλλωστε και κάθε άλλος) είναι η αιτία μελλοντικών προόδων· γι'

⁹ Σε αντίθεση με τον εργάτη που ξέρει ένα ολόκληρο χειροτεχνικό επάγγελμα, ο εργάτης της μανουφακτούρας αποτελεί ένα εξάρτημα του εργαστηρίου του καπιταλιστή που δεν μπορεί να λειτουργήσει ανεξάρτητα παρά μόνο σε συνάρτηση με τους άλλους εργάτες της μανουφακτούρας, γι' αυτό για να εξασφαλίσει τη συντήρησή του είναι αναγκασμένος να αποδεχτεί τις προσαγές του κεφαλαιοκράτη (Μαρξ 1996 τ.Α: 377).

αυτό υποστηρίζουν ότι δεν πρέπει να ληφθεί κανένα μέτρο ικανό να ανακόψει τη φυσική του πορεία. Το πνευματικό και σωματικό σακάτεμα παρουσιάζεται ως αναπόφευκτο και αναγκαίο (Μαρξ 1996 τ.Α: 379).

Σύμφωνα με τον Braverman (1975: 79-81), ένα ακόμα πλεονέκτημα του καταμερισμού της εργασίας για το κεφάλαιο (για τον εργοδότη) είναι η επακόλουθη υποτίμηση της αξίας της εργατικής δύναμης. Καθώς το σύνολο της εργασίας διαιρείται σε επιμέρους τμήματα, το καθένα εκ των οποίων απαιτεί διαφορετικό βαθμό δεξιότητας ή μυϊκής δύναμης, το κεφάλαιο έχει τη δυνατότητα να αγοράσει ακριβώς την ποσότητα από αυτές τις δυο που απαιτείται για την εκτέλεση κάθε μερικής εργασίας (ενώ, αν η συνολική εργασία εκτελείται από έναν και μόνο εργάτη, αυτός θα πρέπει να διαθέτει δεξιότητα επαρκή για το πιο δύσκολο μέρος της εργασίας και δύναμη επαρκή για το πιο επίπονο μέρος της). Με άλλα λόγια, στο βαθμό που η εργασιακή διαδικασία μπορεί να διαιρεθεί, μπορεί και να αναλυθεί σε στοιχεία κάποια εκ των οποίων είναι απλούστερα από άλλα και καθένα εκ των οποίων είναι απλούστερο από το σύνολο. Αυτό, μεταφραζόμενο σε όρους της αγοράς, σημαίνει ότι η διασπασμένη σε επιμέρους στοιχεία εργατική δύναμη μπορεί να αγορασθεί φθηνότερα από ό,τι θα αγοράζονταν ως ενιαία ικανότητα ενσωματωμένη σε έναν και μόνο εργάτη.

Ένα τελευταίο πλεονέκτημα για τον κεφαλαιοκράτη είναι ότι, στη μανουφακτουρική παραγωγή, αναπτύσσεται σποραδικά και η χρήση μηχανών για εργασίες απλές μεν αλλά που απαιτούν κατανάλωση μεγάλης μυϊκής δύναμης. Βέβαια, η μηχανή παίζει ακόμα δευτερεύοντα ρόλο και η χρήση της αναπτύσσεται σποραδικά. Όμως, τα χειροκίνητα εργαλεία (σφυριά, τρυπάνια, κοπτικά κλπ.) βελτιώνονται, εξειδικεύονται και διαφοροποιούνται λειτουργικά, ώστε να μπορούν να προσαρμοσθούν στις αποκλειστικές ειδικές λειτουργίες των μερικών εργατών. Εξάλλου, καθώς διαφοροποιούνται τα μέσα εργασίας, τα εργαλεία, διαμορφώνονται και διαφοροποιούνται και τα επαγγέλματα που τα παράγουν (Μαρξ 1996 τ.Α: 357, 364, 369).

Από τα προαναφερθέντα συμπεραίνουμε ότι, παρόλο που ένα πρώτο στάδιο αποειδίκευσης της εργασίας έχει ξεκινήσει, το κεφάλαιο δεν έχει καταφέρει να κυριαρχήσει ολοκληρωτικά. Ως βάση της μανουφακτούρας παραμένει ο εργάτης και η τέχνη του, ενώ η συσσώρευση του κεφαλαίου συναντά εμπόδια λόγω της «απειθαρχίας» του εργάτη-τεχνίτη. Σύμφωνα με τον Γιούρ (όπως παρατίθεται στον Μαρξ 1996 τ.Α: 384), «όσο πιο

επιτήδειος είναι ο εργάτης, τόσο πιο ιδιόγνωμος γίνεται και τόσο πιο δύσκολο είναι να τον μεταχειρίζεσαι, και γι' αυτό προξενεί μεγάλη βλάβη στο συνολικό μηχανισμό με τα ξεροκέφαλα καμώματα του». Η εξάρτηση από τον εργάτη-τεχνίτη και η απειθαρχία του έχουν ως αποτέλεσμα να μην εξαντλούνται όλες οι δυνατότητες που υπάρχουν για την απόσπαση υπεραξίας και τη συσσώρευση του κεφαλαίου. Αυτές τις δυνατότητες έρχεται να διευρύνει η χρήση των μηχανών στην παραγωγή, καθώς καταργεί τους φραγμούς που θέτουν ο εργάτης και η τέχνη του στην κυριαρχία του κεφαλαίου.

3.2. Η μεγάλη βιομηχανία και οι μηχανές

Με την εισαγωγή μηχανών σε ευρεία κλίμακα στην παραγωγική διαδικασία, ξεκινά η Βιομηχανική Επανάσταση, γύρω στη δεκαετία του 1780 στην Αγγλία, ενώ ο αντίκτυπός της γίνεται εμφανής στις άλλες δυτικές Ευρωπαϊκές χώρες και την Αμερική αργότερα, γύρω στα 1830-1840 (Hobsbawm 1992: 46). Πρόκειται για την περίοδο κατά την οποία, όπως πολλοί μελετητές έχουν επισημάνει, όλοι οι σχετικοί στατιστικοί δείκτες άρχισαν να ανεβαίνουν σχεδόν κατακόρυφα και να σημειώνουν την ανοδική πορεία της οικονομίας. Όπως παρατηρεί ο Hobsbawm (1992: 47-48), «στη δεκαετία του 1780, και για πρώτη φορά στην ανθρώπινη ιστορία, λύθηκαν τα δεσμά της παραγωγικής δύναμης των ανθρώπινων κοινωνιών, που στο εξής μπόρεσαν να επιτύχουν το συνεχές, ταχύ, και ως σήμερα απεριόριστο πολλαπλασιασμό ανθρώπων, αγαθών και υπηρεσιών. [...] Καμία προηγούμενη κοινωνία δεν είχε κατορθώσει να ξεπεράσει τους περιορισμούς που επέβαλλαν στην παραγωγή η προβιομηχανική κοινωνική διάρθρωση, η ατελής επιστήμη και τεχνολογία και, επομένως οι περιοδικοί κλονισμοί, ο λιμός και ο θάνατος».

Οι τεχνικές εφευρέσεις της εποχής αυτής ήταν απλές και σε καμία περίπτωση δε ξεπερνούσαν τις δυνατότητες του ευφυούς τεχνίτη που πειραματιζόταν στο εργαστήριο του (Hobsbawm 1992: 51). Όπως εξήγησε ο Μαρξ (1996 τ.Α: 388-391), η μηχανή από την οποία ξεκινάει η βιομηχανική επανάσταση είναι η εργαλειομηχανή, δηλαδή ο μηχανισμός εκείνος που ενσωματώνει τα εργαλεία του μέχρι τότε αυτοτελούς τεχνίτη και εκτελεί, αφού δεχθεί την αντίστοιχη κίνηση, τις ίδιες εργασίες που εκτελούσε ο εργάτης με παρόμοια εργαλεία στο πλαίσιο της μανουφакτουρικής παραγωγής. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η προηγούμενα χειροτεχνική παραγωγή μετατρέπεται σε μηχανοποίητη. Ο

εργάτης παύει να αποτελεί το ζωντανό μηχανισμό της εργασιακής διαδικασίας, δεν επιδρά άμεσα με το εργαλείο του πάνω στο αντικείμενο της εργασίας και η χειροτεχνική επιτηδειότητά του δεν αποτελεί πλέον τη βάση της παραγωγικής διαδικασίας. Αρχικά λοιπόν, η βιομηχανική επανάσταση αδράχνει το μέρος του χειροτεχνικού εργαλείου με το οποίο ο εργάτης εκτελεί την καθαυτό εργασία, αλλά τον αφήνει να παίζει ακόμα τον καθαρά μηχανικό ρόλο της κινητήριας δύναμης, δίπλα στην καινούρια του δουλειά, που είναι η επίβλεψη της μηχανής με τα μάτια και η διόρθωση των λαθών της με το χέρι του. Εν συνεχεία, καθώς διευρύνονται οι διαστάσεις της εργαλειομηχανής και αυξάνεται ο αριθμός των ταυτόχρονα δρώντων εργαλείων της, απαιτείται μια πιο ισχυρή κινητήρια δύναμη από εκείνη του ανθρώπου· τότε ο άνθρωπος ως κινητήρια δύναμη αντικαθίσταται από άλλες φυσικές δυνάμεις (αέρας, νερό, άλογο κλπ.).

Σύμφωνα πάντα με τον Μαρξ (1996 τ.Α: 392-394), οι δυσκολίες που δημιουργεί η νέα χρήση των φυσικών δυνάμεων ως κινητήριας δύναμης των μηχανών σταδιακά παρακάμπτονται με τη χρήση της δύναμης του ατμού, χάρη στην οποία καθίσταται δυνατή η μετεγκατάσταση των εργοστασιακών μονάδων στις αστικές περιοχές. Έτσι λοιπόν, αφού σ' ένα πρώτο στάδιο μετατράπηκαν τα εργαλεία του εργάτη σε εργαλεία μιας μηχανικής συσκευής, σ' ένα δεύτερο στάδιο αποκτά και η κινητήρια μηχανή μια μορφή ανεξάρτητη από τα όρια της δύναμης του ανθρώπου και των φυσικών δυνάμεων, οι οποίες αποτελούν ατελή στοιχεία παραγωγής ομοιόμορφης και συνεχούς κίνησης. Απελευθερωμένη από τους φραγμούς που θέτουν οι ανθρώπινες και φυσικές δυνάμεις, μια κινητήρια μηχανή μπορεί πλέον να κινεί ταυτόχρονα πολλές εργαλειομηχανές, είτε πρόκειται για ομοειδείς ταυτόχρονα εργαζόμενες εργαλειομηχανές, καθεμία εκ των οποίων εκτελεί όλες τις επιμέρους εργασίες έως την κατασκευή του τελικού προϊόντος, είτε για ένα σύστημα μηχανών στο πλαίσιο του οποίου το τελικό προϊόν σχηματίζεται περνώντας από μια σειρά διαφορετικών διαδοχικών φάσεων που εκτελούνται από μια αλυσίδα διαφορετικών αλλά αλληλοσυμπληρούμενων εργαλειομηχανών (εδώ κάθε επιμέρους μηχανή προσφέρει στην αμέσως επόμενη την πρώτη της ύλη και, καθώς λειτουργούν όλες μαζί, το προϊόν περνάει από τη μια φάση στην άλλη χωρίς διακοπές). «Η παραγωγή με μηχανές αποκτά την πιο ανεπτυγμένη της μορφή όταν εξελιχθεί σε ένα διαρθρωμένο σύστημα εργασιομηχανών, που δέχονται την κίνηση τους μόνο από έναν κεντρικό αυτόματο κινητήρα μέσω ενός μηχανισμού μετάδοσης» (Μαρξ 1996 τ.Α: 396).

Παρόλα αυτά, η ανάπτυξη της μεγάλης βιομηχανίας συναντά περιορισμούς, όσο η μανουφакτουρική παραγωγή αποτελεί την τεχνική βάση της, όσο δηλαδή η παραγωγή της μηχανής γίνεται στη μανουφакτούρα και επομένως εξαρτάται από την επιδεξιότητα και τη μυϊκή δύναμη του εργάτη-τεχνίτη· περιορισμούς οι οποίοι παρακάμπτονται όταν στο πλαίσιο της μεγάλης βιομηχανίας γίνεται δυνατή η παραγωγή μηχανών από άλλες μηχανές (Μαρξ 1996 τ.Α: 397, 399).

Οι επιπτώσεις της χρήσης των μηχανών στην παραγωγική διαδικασία είναι τεράστιες για τον εργάτη. Πριν όμως φτάσουμε σε αυτές, ας δούμε από πού προέρχεται το βιομηχανικό προλεταριάτο και κάτω από ποιες συνθήκες εργάζεται και επιβιώνει. Ο αγροτικός πληθυσμός, μέσω της εσωτερικής μετανάστευσης, αποτέλεσε μια σημαντική πηγή προέλευσης του βιομηχανικού εργάτη του 18^{ου} αιώνα.¹⁰ Την πηγή αυτή συμπλήρωναν διάφοροι μικροπαραγωγοί καθώς και φτωχοί εργαζόμενοι (Hobsbawm 1992: 77). Η προσαρμογή των κατηγοριών αυτών στις συνθήκες που επιβάλλει η βιομηχανική παραγωγή ήταν δύσκολη. Ως βιομηχανικοί εργάτες, έπρεπε να μάθουν να εργάζονται με έναν τρόπο που εξυπηρετούσε τη βιομηχανία, δηλαδή με κανονικό και συνεχή ρυθμό εργασίας, και να ενταχθούν σε ένα πειθαρχημένο και ελεγχόμενο σύστημα που ήταν τελείως διαφορετικό από τις εποχιακές εναλλαγές στη δουλειά του αγρότη ή του αυτόνομου μικροπαραγωγού χειροτέχνη (Μαγκλιβέρας 1983: 47-48, Hobsbawm 1992: 78). Οι εργοδότες παραπονούνταν διαρκώς για την απειθαρχία, την οκνηρία και την αδράνεια των νέων βιομηχανικών εργατών και λάμβαναν μέτρα για την αντιμετώπιση της δυσχερούς για αυτούς κατάστασης. Μεταξύ αυτών των μέτρων, ξεχωρίζουν η απασχόληση των γυναικών και των παιδιών, που είναι ευπειθέστεροι και πιο χαμηλόμισθοι εργαζόμενοι, η καθιέρωση ενός συστήματος ποινών για τους εργάτες (όπως είναι τα χρηματικά πρόστιμα) καθώς και η καθιέρωση της «υπεργολαβίας», σύμφωνα με την οποία οι ειδικευμένοι εργάτες ορίζονται ως εργοδότες των ανειδίκευτων βοηθών τους, τους οποίους είχαν άμεσο οικονομικό συμφέρον να επιβλέπουν ώστε να μην αδρανούν (Hobsbawm 1992: 79).

¹⁰ Στη Μεγάλη Βρετανία, το «κίνημα των περιφράξεων», η εξαφάνιση της γεωργίας των μικροκαλλιεργητών (με χαρακτηριστικό την αυτάρκεια) και η κατάργηση των παλιών αντιεμπορικών τρόπων αντιμετώπισης της γης, ενώ οδήγησαν σε σημαντική αύξηση της γεωργικής παραγωγής, παράλληλα προκάλεσαν ανέχεια στους φτωχούς αγρότες, δημιουργώντας τις προϋποθέσεις για την ένταξη τους στη βιομηχανική παραγωγή (Hobsbawm 1992: 76-77).

Όπως πολλοί έχουν επισημάνει, οι συνθήκες κάτω από τις οποίες οι βιομηχανικοί εργάτες εργάζονταν και επιβίωναν ήταν απάνθρωπες. Εργάζονταν σε ανήλια και σκοτεινά μπουντρούμια, με υψηλές θερμοκρασίες, εκκωφαντικούς θορύβους και ατμόσφαιρα κορεσμένη από τα τεμαχίδια των πρώτων υλών· επίσης, οι ώρες απασχόλησης ήταν ακαθόριστες και πολλές φορές παρατείνονταν μέχρι το σημείο όπου έφτανε τη φυσική αντοχή του εργάτη (Μαρξ 1996 τ.Α: 442, Μαγκλιβέρας 1983: 48). Εξίσου άθλιες ήταν και οι συνθήκες διαβίωσής τους στα αναπτυσσόμενα βιομηχανικά κέντρα. Οι βιομηχανικές πόλεις επεκτείνονταν με γρήγορους ρυθμούς χωρίς σχεδιασμό και έλεγχο· οι στοιχειώδεις υπηρεσίες του αστικού περιβάλλοντος (ύδρευση, καθαριότητα, αποχέτευση κλπ.) δε μπορούσαν να ακολουθήσουν τον ξέφρενο ρυθμό της επέκτασης αυτής. Ενδείξεις της κατάπτωσης των φτωχών εργατών ήταν η εκδήλωση φαινομένων κοινωνικής παθογένειας, όπως ο μαζικός αλκοολισμός, η παιδοκτονία, η πορνεία, οι αυτοκτονίες, οι διανοητικές διαταραχές, η αναίτια βία και εγκληματικότητα κλπ. (Hobsbawm 1992: 288-289). Επιπλέον, το υποβαθμισμένο αστικό και εργασιακό περιβάλλον οδηγεί σε ξέσπασμα επιδημιών και σε επιδείνωση της υγείας των εργατών. Όπως αποδεικνύουν τα στατιστικά στοιχεία της εποχής, η διαφορά ως προς την υγεία και τη σωματική ευρωστία μεταξύ βιομηχανικών και αγροτικών εργατών είναι τεράστια. Η μέση προσδοκώμενη ζωή κατά τη γέννηση στη δεκαετία του 1840 ήταν διπλάσια για τους εργαζόμενους του αγροτικού Wiltshire και του Rutland από ό,τι για τους εργαζόμενους στο βιομηχανικό Manchester ή στο Liverpool (Hobsbawm 1992: 293).

Όσον αφορά τις επιπτώσεις που είχε για τους εργάτες η μαζική εισαγωγή των μηχανών στην παραγωγική διαδικασία, μπορούμε να πούμε ότι αυτό το επαναστατικοποιημένο μέσο της βιομηχανικής επανάστασης γίνεται μέσο για την υποτίμηση της αξίας της εργατικής δύναμης, την εξασφάλιση μεγαλύτερης πειθαρχίας και ελέγχου από το κεφάλαιο, την εκμετάλλευση της εργασίας των γυναικών και των παιδιών, την παράταση της εργάσιμης ημέρας πέρα από κάθε φυσικό όριο και την εντατικοποίηση της εργασίας. Ας τα δούμε όμως λίγο αναλυτικά.

Όπως προαναφέραμε, κατά την περίοδο που προηγείται της εισαγωγής των μηχανών, ο εργάτης-τεχνίτης ήταν εκείνος ο οποίος κατείχε τον κύριο όγκο των γνώσεων και δεξιοτήτων που του έδιναν τη δυνατότητα να ελέγχει το σύνολο της παραγωγικής

διαδικασίας και, ως εκ τούτου, να διαπραγματεύεται με καλύτερους όρους και να αντικρούει αποτελεσματικά τις βλέψεις του κεφαλαίου.

Το κεφάλαιο έπρεπε λοιπόν να αποσπάσει τη γνώση και τη δεξιοτεχνία, που αποτελούσαν την πηγή δύναμης του εργάτη-τεχνίτη, ώστε να τον κάνει πιο πειθήνιο και να διευρύνει τις δυνατότητες απόσπασης υπεραξίας. Στη μηχανή βρήκε λοιπόν έναν σημαντικό σύμμαχο. Όπως λέει ο Ure (παρατίθεται στον Μαρξ 1996 τ.Α: 449), «παντού όπου μια δουλειά απαιτεί πολύ δεξιότητα και σίγουρο χέρι, την αποσπούν όσο το δυνατόν πιο γρήγορα από τα μπράτσα του πάρα πολύ επιτήδειου εργάτη, που συχνά κλίνει προς κάθε λογής ανωμαλίες, για να την αναθέσουν σε έναν ιδιαίτερο μηχανισμό που είναι τόσο καλά ρυθμισμένος, ώστε να μπορεί να τον επιβλέπει ένα παιδί». Το ταλέντο του εργάτη προοδευτικά εκτοπίζεται. Μαζί με το εργαλείο δουλειάς, περνάει από τον εργάτη στη μηχανή και ένα μέρος από τη δεξιοτεχνία του χειρισμού του. Καθώς το εργαλείο και οι αντίστοιχες γνώσεις και δεξιοτεχνίες ενσωματώνονται στη μηχανή, ο εργάτης-τεχνίτης σταδιακά μετατρέπεται σε ένα εξάρτημα του όλου μηχανισμού, το οποίο μπορεί εύκολα να αντικατασταθεί από έναν ανειδίκευτο εργάτη ή να εκτοπισθεί (Μαρξ 1996 τ.Α: 436, 439, 449).

Ο ειδικευμένος εργάτης δεν είναι πλέον απαραίτητος για την αυτοαξιοποίηση του κεφαλαίου, η αξία χρήσης της ειδικευμένης εργατικής του δύναμης «χάνεται» και μαζί με αυτήν χάνεται και η ανταλλακτική της αξία. Πιο συγκεκριμένα, με βάση σχετική ανάλυση του Κοριά (1985β: 162-164), μπορούμε να πούμε ότι η αξία χρήσης της εργατικής δύναμης (ειδίκευση) του εργάτη μπορεί να μην αλλάζει σε τίποτα με την εισαγωγή των μηχανών· εκείνο όμως που αλλάζει είναι ότι πλέον στη θέση του ειδικευμένου εργάτη μπορεί να απασχοληθεί ένας εργάτης που η αξία χρήσης της εργατικής του δύναμης δε στηρίζεται κατ' ανάγκη σε μακροχρόνια μαθητεία και τεχνική γνώση. Με άλλα λόγια, η χρήση της μηχανής δεν απαιτεί πλέον κοινωνικά αναγνωρισμένες ικανότητες ή στοιχεία ειδίκευσης, και ως εκ τούτου, η αξία χρήσης της εργατικής δύναμης του εργάτη δε μπορεί πια να μετατραπεί σε ανταλλακτική αξία. Ο εργάτης πλέον είναι υποχρεωμένος να μετατρέψει την αξία χρήσης της εργατικής του δύναμης μόνο έναντι χαμηλότερου μισθού. Έτσι, σύμφωνα με τον Μαρξ (1996 τ.Α: 447), «από τη στιγμή που ο χειρισμός του εργαλείου περιέρχεται στη μηχανή, μαζί με την αξία

χρήσης της εργατικής δύναμης σβήνει και η ανταλλακτική της αξία. Ο εργάτης δε μπορεί να βρει αγοραστές, όπως το χαρτονόμισμα που έχει τεθεί εκτός κυκλοφορίας».

Καθώς το εργαλείο και η δεξιότητα του εργάτη ενσωματώνονται στη μηχανή, η χρήση της οποίας δεν απαιτεί ανεπτυγμένη μυϊκή δύναμη και σωματική διάπλαση, γίνεται δυνατή η χρησιμοποίηση παιδιών και γυναικών στη βιομηχανική παραγωγική διαδικασία. Αλλάζει λοιπόν η σύνθεση του εργατικού δυναμικού, διευρύνεται η βάση του με την προσάρτηση-ενσωμάτωση της εργασίας των παιδιών και των γυναικών (Μαρξ 1996 τ.Α: 409-410). Υπολογίζεται ότι από το σύνολο των εργατών στις αγγλικές κλωστοϋφαντουργίες μεταξύ 1834-1847 το ¼ περίπου ήταν άνδρες, περισσότερο από το 50% ήταν γυναίκες και κορίτσια, ενώ το υπόλοιπο αγόρια κάτω των 18 ετών (Hobsbawm 1992: 79). Η χρησιμοποίηση της εργασίας των παιδιών στη μηχανοποίηση, πλέον, παραγωγή παρουσιάζεται από το κεφάλαιο ως «τεχνική αναγκαιότητα», καθώς το μικρό ανάστημα, τα μικρά δάχτυλα και η ευλυγισία του παιδικού σώματος καθιστούν τα παιδιά ως τα μόνα κατάλληλα για ορισμένες εργασίες (Κοριά 1985β: 37). Στην πραγματικότητα, πίσω από αυτήν την «τεχνική αναγκαιότητα» κρύβεται το ότι τα παιδιά είναι πιο χαμηλόμισθοι και πειθήνιοι εργάτες, όπως άλλωστε και οι γυναίκες, ενώ ταυτόχρονα δεν υπάρχει ο κίνδυνος να εγκαταλείψουν τη βιομηχανική εργασία για να απασχοληθούν σε εποχιακές αγροτικές εργασίες. Συνεπώς, η απασχόληση των παιδιών εξασφαλίζει τη συνέχεια και την κανονικότητα που απαιτεί η εργασία στο εργοστάσιο, αποτελεί με άλλα λόγια εγγύηση της μη διακοπής της βιομηχανικής παραγωγής όχι μόνο από την εποχική απασχόληση των ενηλίκων σε αγροτικές εργασίες, αλλά (κι αυτό είναι ακόμα πιο σημαντικό) από τις αναταραχές που προκαλούν οι αξιώσεις των ενηλίκων ανδρών-τεχνιτών (Κοριά 1985β: 38, Hobsbawm 1992: 79).

Επιπλέον, η χρησιμοποίηση της εργασίας των γυναικών και των παιδιών ρίχνει την αξία της εργατικής δύναμης του ενήλικα εργάτη. Σύμφωνα με την ανάλυση του Μαρξ (1996 τ.Α: 410), πριν από την ένταξη τους, η αξία της εργατικής δύναμης του εργάτη καθοριζόταν από το χρόνο που ήταν αναγκαίος για τη δική του συντήρηση και για τη συντήρηση των μελών της οικογένειάς του. Μετά την ένταξή τους, η αξία της εργατικής του δύναμης κατανέμεται σε όλα τα μέλη της οικογένειας, τα οποία η χρήση των μηχανών εξωθεί στην αγορά εργασίας. Και παρόλο που η αγορά της επιμερισμένης σε όλα τα μέλη της οικογένειας εργασίας μπορεί να κοστίζει ακριβότερα στον

κεφαλαιοκράτη, αυτή η αύξηση αντισταθμίζεται από το γεγονός ότι τώρα αποσπάται περισσότερη υπεραξία (ως άθροισμα των επιμέρους υπερεργασιών των μελών της οικογένειας).

Ακόμη, η χρήση των μηχανών στην παραγωγική διαδικασία, παρόλο που αποτελεί μέσο αύξησης τη παραγωγικότητας της εργασίας (δηλαδή επιτρέπει να παράγεται μια δεδομένη ποσότητα προϊόντων σε λιγότερο χρόνο), συγχρόνως γίνεται μέσο για την παράταση της εργάσιμης ημέρας πέρα από κάθε φυσικό όριο (Μαρξ 1996 τ.Α: 418-421). Και αυτό συμβαίνει διότι η μηχανή ως φορέας αξίας μεταβιβάζει την αξία της στα προϊόντα που παράγει. Άρα, όσο μεγαλύτερο χρονικό διάστημα λειτουργεί η μηχανή, όσο παρατείνεται η εργάσιμη ημέρα, τόσο μεγαλύτερο όγκο προϊόντων παράγει και συνεπώς τόσο μικρότερο μέρος της συνολικής της αξίας προσθέτει σε κάθε μονάδα προϊόντος, δηλαδή τόσο λιγότερο επιβαρύνει το μοναδιαίο κόστος του προϊόντος. Όμως, η μηχανή υπόκειται σε υλική φθορά τόσο όταν χρησιμοποιείται όσο και όταν παραμένει ακρησιμοποίητη (π.χ. σκουριάζει). Τη στιγμή της απόσυρσής της, θα πρέπει να έχει μεταφέρει με τις διαδοχικές χρήσεις της το σύνολο της αξίας της στην ολότητα των προϊόντων στην κατασκευή των οποίων συνέβαλε. Εξάλλου, είναι σπάνιο να λειτουργεί μια μηχανή μέχρι την ολοκληρωτική υλική φθορά της και τη φυσική της καταστροφή· και αυτό γιατί υπόκειται και σε μια «ηθική φθορά», καθώς χάνει ανταλλακτική αξία στο βαθμό που κατασκευάζονται με μικρότερο κόστος μηχανές του ίδιου τύπου ή παράγονται καλύτερες μηχανές που τη συναγωνίζονται. Αυτό σημαίνει ότι πλέον η αξία της δεν καθορίζεται από το χρόνο που είναι αναγκαίος για να παραχθεί, αλλά από το χρόνο που είναι αναγκαίος για παραχθεί η φθηνότερη ή καλύτερη μηχανή που βγήκε στην αγορά. Ως εκ τούτου, όσο μεγαλύτερη είναι η εργάσιμη ημέρα, τόσο πιο σύντομη είναι η χρονική περίοδος κατά την οποία αναπαράγεται η συνολική αξία της μηχανής και τόσο μικρότερος είναι ο κίνδυνος της ηθικής της φθοράς. Για όλους αυτούς τους λόγους, ο κεφαλαιοκράτης επιλέγει να παρατείνει την εργάσιμη ημέρα, ώστε να καταφέρει να αποσπάσει όσο το δυνατόν μεγαλύτερη υπεραξία σε όσο το δυνατόν μικρότερο χρονικό διάστημα ακατάπαυτης χρήσης της μηχανής.

Όμως, η απεριόριστη παράταση της εργάσιμης ημέρας, την οποία προκαλεί η κεφαλαιοκρατική χρήση των μηχανών, οδήγησε σε αντιδράσεις από μέρους της εργατικής τάξης, που ανάγκασαν το κράτος να περιορίσει με νόμους τη διάρκεια της

εργάσιμης ημέρας. Όπως επισημαίνει ο Μαρξ (1996 τ.Α: 425-427), από εκείνη τη στιγμή, το κεφάλαιο στρέφεται στην παραγωγή *σχετικής υπεραξίας*, μέσω της εντατικοποίησης της εργασίας με τις μηχανές. Η εντατικοποίηση αυτή, που είναι αποτέλεσμα είτε της αύξησης της ταχύτητας των μηχανών είτε της διεύρυνσης του πεδίου εργασίας του εργάτη μέσω της αύξησης του αριθμού των μηχανών που επιβλέπει, τον εξαναγκάζει να καταβάλλει περισσότερο μόχθο σε λιγότερο χρονικό διάστημα από πριν, να αυξάνει την ένταση της εργασίας του και να γεμίζει τους «πόρους» του χρόνου εργασίας του. Η εργασία γίνεται περισσότερη πειθαρχημένη, καθώς αυξάνεται ο βαθμός προσήλωσης από μέρους των εργατών, ενώ παράλληλα περιορίζεται ο χρόνος αδράνειας τους. Η μηχανή έρχεται να ολοκληρώσει την υποταγή του εργάτη στο κεφάλαιο, αναγκάζοντας τον να πειθαρχήσει στο περιεχόμενο και το ρυθμό εργασίας που αυτή επιβάλλει.

Πάντως, παρόλες τις προσπάθειες του κεφαλαίου, οι εργάτες της μηχανικής παραγωγής του 19^{ου} αιώνα καταφέρνουν να διατηρήσουν τον έλεγχο της παραγωγικής διαδικασίας. Σύμφωνα με τον Montgomery (1979: 10), αυτός ο έλεγχος δεν ήταν μια δεδομένη και μόνιμη κατάσταση, αλλά ένας διαρκής αγώνας που πήρε ποικίλες μορφές και πέρασε από διαδοχικά στάδια. Στο δεύτερο ήμισυ του 19^{ου} αιώνα, τα τρία επίπεδα εξέλιξεων όσον αφορά τον έλεγχο από μέρους των εργατών, είναι τα εξής: η λειτουργική αυτονομία των τεχνιτών, οι κανόνες εργασίας που καθιερώνουν τα εργατικά σωματεία και η αμοιβαία υποστήριξη μεταξύ διαφορετικών σωματείων με την ενίσχυση των κανόνων και με απεργίες αλληλεγγύης.

Αναλυτικότερα, η λειτουργική αυτονομία των τεχνιτών βασίζεται αφενός στην ανωτερότητα των τεχνικών γνώσεων που κατέχουν, η οποία τους επιτρέπει να αυτο-διευθύνουν τις εργασίες τους, αφετέρου στην εποπτεία που ασκούν στους βοηθούς τους, τους οποίους οι ίδιοι προσλάμβαναν, απέλυαν και μίσθωναν. Οι τεχνίτες που ανήκαν στο ίδιο ή ομοειδές επαγγελματικό σωματείο διαπραγματεύονταν με τους εργοδότες μια συγκεκριμένη αμοιβή για κάθε εργασία και εν συνεχεία αποφάσιζαν συλλογικά τι μερίδιο θα λάμβανε ο κάθε εργάτης, πώς θα κατανεμόταν η εργασία, ποιος θα ήταν ο όγκος της ημερήσιας παραγωγής κλπ.. Συνεπώς, η παρέμβαση του εργοδότη, πέρα από την αρχική διαπραγμάτευση, ήταν σχεδόν ανύπαρκτη. Επιπλέον, στις περιπτώσεις όπου οι εργοδότες προσπαθούσαν να παρέμβουν στις πρακτικές των τεχνιτών, η αυτονομία

των τελευταίων ενισχυόταν από την ύπαρξη ενός άτυπου πειθαρχικού κώδικα ηθικής που όλοι ενστερνίζονταν προκειμένου να αξίζουν χαρακτηρισμούς όπως «ανιδιοτελής», «ευνυπόληπτος», «τίμιος», «αξιοπρεπής» κλπ.. Αυτός ο άτυπος κώδικας ηθικής περιλάμβανε (μεταξύ άλλων) την τήρηση ενός σταθερού όγκου παραγωγής, εκ των προτέρων καθορισμένου από τους ίδιους τους εργάτες, και το συνειδητό περιορισμό του σε περίπτωση πιέσεων από τους εργοδότες για να τον αυξήσουν, την επίδειξη «γενναίας» συμπεριφοράς προς τους εργοδότες (π.χ. επιδεικτική αποχώρηση σε περίπτωση διαπληκτισμού με τον εργοδότη, παύση εργασίας τη στιγμή της επιτήρησης από τον εργοδότη κλπ.), καθώς και την επίδειξη «τίμιας» συμπεριφοράς προς τους συναδέλφους (π.χ. να μην αναλαμβάνει ένας εργάτης εργασία που θα μπορούσαν να εκτελέσουν δύο εργάτες κλπ.) (Montgomery 1979: 11-15).

Αργότερα, η λειτουργική αυτονομία του εργάτη και οι άτυποι κανόνες ηθικής κωδικοποιούνται επίσημα από τα εργατικά σωματεία. Σε κάποιες περιπτώσεις οι κανόνες είναι απλοί, όπως π.χ. η καθιέρωση μιας υποχρεωτικής περιόδου μαθητείας, η καθιέρωση σταθερού, κοινώς αποδεκτού μισθού, η απαγόρευση ανάληψης ειδικευμένης εργασίας από έναν βοηθό, η απαγόρευση αποδοχής εργασίας με το κομμάτι κλπ., ενώ σε άλλες είναι πιο σύνθετοι και λεπτομερώς προσδιορισμένοι. Σε κάθε περίπτωση, οι κανόνες των εργατικών σωματείων δεν αποτελούν προϊόν διαπραγμάτευσης με τους εργοδότες (ορίζονται μονομερώς από τους εργάτες), μεταβάλλονται αργά και η εφαρμογή τους ενισχύεται από την άρνηση των εργατών να συνεργαστούν με εργοδότες που τους παραβιάζουν. Περισσότερο από το να ελέγξουν τους εργοδότες, οι κανόνες αποβλέπουν στον έλεγχο των εργατών (π.χ. για να μη δέχονται το σύστημα της υπερεργολαβίας κ.α.), ενώ στις περιπτώσεις που ένα σωματείο ήταν καλά οργανωμένο και ισχυρό, μπορούσε να διορίζει σε κάθε εργοστάσιο μια επιτροπή για να επιβλέπει την τήρηση των κανόνων. Στην πλειοψηφία των περιπτώσεων, ο σεβασμός και η αναγνώριση των σωματείων και των κανόνων τους από τους εργοδότες ήταν αποτέλεσμα των καθημερινών διεκδικήσεων στο χώρο εργασίας και όχι των μεγάλων και συχνών απεργιών (Montgomery 1979: 15-18).

Τέλος, καθώς οι εργάτες οργανώνονται σε σωματεία, συνειδητοποιούν την εξάρτηση των προσπαθειών τους από εκείνες των άλλων σωματείων. Έτσι, το τρίτο στοιχείο του αγώνα για έλεγχο προκύπτει όταν διαφορετικά σωματεία προσφέρουν

αμοιβαία υποστήριξη στη διεκδίκηση για αναγνώριση και αποδοχή των κανόνων τους. Η πρακτική της αμοιβαίας υποστήριξης έλαβε τη μορφή της από κοινού οργάνωσης όλων των βαθμίδων των εργατών μέσα σε ένα εργοστάσιο και, ακόμα πιο συχνά, τη μορφή των απεργιών συμπαράστασης, στις οποίες συμμετέχουν μέλη από διαφορετικά σωματεία. Η πρώτη ήταν συχνότερη στις περιπτώσεις όπου στο εργοστάσιο δεν κυριαρχούσε το σωματείο μιας και μόνο ειδικότητας. Η δεύτερη μορφή αφορά τους ειδικευμένους εργάτες και συνεπώς συνδέεται άμεσα με το ζήτημα του ελέγχου της εργασιακής διαδικασίας (π.χ. την πρόσληψη των εργατών που ανήκουν σε κάποιο εργατικό σωματείο, την αναγνώριση των σωματείων και των κανόνων τους κλπ., και όχι μόνο ζητήματα όπως είναι οι μισθοί, οι συνθήκες εργασίας κλπ.). Το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα οι απεργίες συμπαράστασης ήταν ιδιαίτερα δημοφιλείς, σε αντίθεση με τις αρχές του 20^{ου} αιώνα (τις περιόδους 1901-1904 και 1917-1921 το ποσοστό τους έπεσε στο μισό εν συγκρίσει με την περίοδο 1890-91). Η πρακτική των απεργιών συμπαράστασης, παρόλα αυτά, δεν υποστηριζόταν από όλα τα σωματεία. Παραδείγματος χάριν, όταν ένα σωματείο ήταν αρκετά ισχυρό για να ανθίσταται στις απαιτήσεις των εργοδοτών ή η εισαγωγή τεχνολογικών καινοτομιών δεν απειλούσε τις εργασιακές πρακτικές των μελών του, τότε έτεινε να διαπραγματεύεται μόνο του με τους εργοδότες. Αντίστοιχες πρακτικές με αυτές των εργατών ακολουθούν μετά το 1890 και οι εργοδότες (ανταπεργίες συμπαράστασης), με αποτέλεσμα σε πολλές περιπτώσεις οι εργάτες να συντριβούν (Montgomery 1979: 18-27).

Εν κατακλείδι, ως και το τέλος περίπου του 19^{ου} αιώνα, ο εργάτης-τεχνίτης καταφέρνει να διατηρήσει τον έλεγχο της εργασιακής διαδικασίας και παράλληλα να περιορίσει τις δυνατότητες, που ενυπάρχουν στη χρήση των μηχανών στην παραγωγή, για την απόσπαση υπεραξίας από το κεφάλαιο. Αυτές τις δυνατότητες, όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, έρχεται να διευρύνει η «επιστημονική οργάνωση της εργασίας» του Ταϊνλор και εν συνεχεία η προσθήκη της τεχνικής της γραμμής συναρμολόγησης (αλυσίδα) από τον Φόρντ.

4. Το ταιϋλορικό και φορντικό σύστημα οργάνωσης της εργασίας και της παραγωγής

4.1. Η «επιστημονική οργάνωση της εργασίας» του Ταϊϋλορ

Όπως αναφέρει ο Nyland (1987: 56), το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα, ο καπιταλισμός εισήλθε σε μια παρατεταμένη περίοδο κρίσης που υποκίνησε την ανάπτυξη μονοπωλίων, ιμπεριαλιστικών τάσεων, έντονης μηχανοποίησης και ισχυρών εργατικών κινητοποιήσεων σε πολλά κράτη. Η επέκταση του μεγέθους των επιχειρήσεων, επέτρεψε μεν τον καλύτερο έλεγχο της αγοράς και συνακόλουθα τη μείωση του ανταγωνισμού που είχαν να αντιμετωπίσουν, δημιούργησε δε προβλήματα στη μεγιστοποίηση των κερδών τους. Η επέκταση του μεγέθους των επιχειρήσεων οδήγησε αφενός σε δραματική αύξηση των πάγιων εξόδων (που σήμαινε πως αν οι επιχειρήσεις επιθυμούσαν να διευρύνουν επαρκώς τα περιθώρια κέρδους τους θα έπρεπε να αυξήσουν την παραγωγικότητά τους), αφετέρου σε δυσκολίες αναφορικά με τον αποτελεσματικό έλεγχο της εργασιακής διαδικασίας και του εργάτη. Η ανικανότητα των παραδοσιακών μορφών οργάνωσης-διοίκησης να αντιμετωπίσουν τα παραπάνω προβλήματα οδήγησε σε σημαντική μείωση του ρυθμού αύξησης της παραγωγικότητας, σε αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου και σε συνεχή μείωση των ποσοστών κέρδους των επιχειρήσεων. Για να μπορέσει ο βιομηχανικός καπιταλισμός να διασφαλίσει τη συνέχεια του, έπρεπε να αντικατασταθούν οι απαρχαιωμένες μορφές οργάνωσης-διοίκησης, που ήταν ανίκανες να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα των έντονα μηχανοποιημένων και συγκεντροποιημένων μορφών παραγωγής.

Υπό τις συνθήκες αυτές, όπως επισημαίνει ο Palmer (1975: 34-35), αναπτύσσεται ένα «κίνημα για την αποδοτικότητα», μέρος του οποίου αποτελούν οι διάφορες προσεγγίσεις αναφορικά με την οργάνωση-διοίκηση (management)· προσεγγίσεις που δε χαρακτηρίζονται από ομοιογένεια και συνεκτικότητα. Οι υποστηρικτές της συστηματοποίησης της οργάνωσης-διοίκησης (μηχανικοί, λογιστές, διαχειριστές κλπ.) διαφωνούν ως προς τα μέσα και τις μεθόδους με τα οποία η εργασία μπορεί να «χρησιμοποιηθεί αποδοτικά» ή να γίνει αντικείμενο «επιστημονικής οργάνωσης-διοίκησης». Τελικά, η σχολή που καταφέρνει να ασκήσει τη μεγαλύτερη επιρροή και να επικρατήσει είναι εκείνη του Φρ. Ταϊϋλορ, ο

οποίος επαναπροσδιόρισε τον παλιό καταμερισμό της εργασίας και τον προβίβασε σε ένα νέο επίπεδο. Οι απόψεις του σχετικά με την οργάνωση-διοίκηση και τη συστηματοποίηση, περιβαλλόμενες από το μανδύα της επιστήμης, γίνονται γρήγορα ευρέως αποδεκτές.

Σύμφωνα με τον Maier (όπως παρατίθεται στον Λιοδάκη χ.χ.: 20-21), στη διάρκεια της πρώτης δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα, ο Φρ.Ταϊϋλор (1856-1915) επέβαλε μια διαδικασία εργασιακής πειθαρχίας και εργαστηριακής οργάνωσης στηριγμένη σε υποτιθέμενες επιστημονικές μελέτες της ανθρώπινης αποτελεσματικότητας και σε συστήματα κινήτρων. Προκατειλημμένος από τις εργατικές καθυστερήσεις, ο Ταϊϋλор χρονομέτρησε βασικούς εργατικούς χειρισμούς, ανέπτυξε κάρτες οδηγιών προγραμματισμένων καθηκόντων για τους απασχολούμενους, συνέστησε τμήματα εργοστασιακού προγραμματισμού και επινόησε μισθολογικές κλίμακες στηριγμένες στη δουλειά με το κομμάτι, έτσι ώστε ο παραγωγικός εργάτης να συμμετέχει στην επέκταση της παραγωγής, αλλά και να πέφτει ο μισθός του κάτω από ένα όριο επιβίωσης ή να χάνει την εργασία του αν αποδεικνύονταν αναποτελεσματικός.

Πρωταρχικός στόχος του Ταϊϋλор ήταν η μεγιστοποίηση ή «βελτιστοποίηση» της ημερήσιας απόδοσης του εργάτη (fair day's work). Η επίτευξη αυτού του στόχου προσέκρουε στην τάση των εργατών να επιβραδύνουν το ρυθμό της εργασίας τους ή διαφορετικά στο «χασομέρι» του εργάτη, το οποίο ο Ταϊϋλор θεωρούσε αποτέλεσμα αφενός της φυσικής προδιάθεσης του ανθρώπου προς την τεμπελιά, αφετέρου μιας συνειδητής, συστηματικής πρακτικής των βιομηχανικών εργατών την οποία αποκαλεί «συστηματικό χασομέρι».¹¹ Το «συστηματικό χασομέρι», κατά την άποψη του Ταϊϋλор, αποτελούσε κίνδυνο όχι μόνο για τους εργοδότες, αλλά πολύ περισσότερο για τους ίδιους τους εργάτες, δεδομένου ότι τους εμπόδιζε από το να αναπτύξουν όλες τις δυνατότητες που ενυπάρχουν στην εργασιακή τους δύναμη και τα οφέλη που αυτό θα συνεπαγόταν. Υπολόγιζε μάλιστα πως εξαιτίας αυτής της πρακτικής ο εργάτης παρήγαγε ημερησίως περίπου το 1/3 απ' ό,τι στην πραγματικότητα μπορούσε (Braverman 1975: 93, 97-98).

¹¹ Το «συστηματικό χασομέρι» αποτελούσε την εποχή εκείνη ένα τρόπο άμυνας που ανέπτυξε η εργατική τάξη ενάντια στην ανεργία (επεκτείνοντας χρονικά την εργασία, επεκτείνεται και ο πληρωμένος χρόνος απασχόλησης) και στην πρόωμη φθορά της εργατικής της δύναμης, καθώς δεν υπήρχε καμιά από τις σημερινές έμμεσες παροχές (π.χ. το εργατικό ατύχημα σήμαινε εκδίωξη από κάθε παραγωγική διαδικασία και πλήρη απώλεια μισθού) (Κοριά 1985β: 46).

Σύμφωνα πάντα με τον Ταϊϋλор (όπως παρατίθεται στον Κοριά 1985α: 116-119), τρεις ήταν οι βασικές αιτίες της πρακτικής αυτής των εργατών. Πρώτον, η εσφαλμένη πεποίθηση ότι η μεγιστοποίηση της ταχύτητας στην εκτέλεση της εργασίας θα προκαλούσε ανεργία στους ομοειδείς εργατοτεχνίτες. Ως εκ τούτου, οι εργάτες συνειδητά επιβράδυναν το ρυθμό εργασίας τους και τα εργατικά σωματεία καθιέρωναν κανόνες με στόχο τον περιορισμό του όγκου της ημερήσιας παραγωγής. Δεύτερον, ο φόβος των εργατών να μην καθιερωθεί μια δεδομένη απόδοση, δηλαδή ένας «καλύτερος χρόνος» που θα χρησιμοποιούνταν ως αναφορά-βάση για την καθιέρωση του «μισθού με το κομμάτι». Τρίτον, και ίσως η σημαντικότερη αιτία για το «συστηματικό χασομέρι», ήταν ότι σε κάθε επάγγελμα-τέχνη υπήρχαν πολλοί διαφορετικοί τρόποι, μέθοδοι για την εκτέλεση μιας και της ίδιας εργασίας, και αντίστοιχα πολύ μεγάλη ποικιλία εργαλείων. Αυτό επέτρεπε στους εργάτες να εκτελούν την εργασία κατά βούληση, ενώ ταυτόχρονα στερούσε τους εργοδότες από κάθε εξουσία πραγματικού ελέγχου τόσο ως προς τη μέθοδο όσο και ως προς τον απαιτούμενο χρόνο για την εκτέλεση κάθε εργασίας.

Δεδομένου, ότι οι εργάτες κατείχαν τον όγκο των απαιτούμενων γνώσεων και δεξιοτήτων για την εκτέλεση κάθε εργασίας, δεν απέμενε στους εργοδότες παρά να αφήνουν στους εργάτες την ευθύνη για τον καλύτερο και οικονομικότερο τρόπο εκτέλεσης της εργασίας τους. Η κατοχή του όγκου των πατροπαράδοτων γνώσεων και δεξιοτήτων από τους εργάτες ήταν το στοιχείο εκείνο που προσδιόριζε το συσχετισμό δυνάμεων υπέρ των εργατών και που η «επιστημονική οργάνωση» του Ταϊϋλор επιδίωκε να ανατρέψει.

Όπως είχε παρατηρήσει ο ίδιος ο Ταϊϋλор (παρατίθεται στον Braverman 1975: 100-102), «οι εργάτες που ελέγχονται μόνο από γενικές οδηγίες και πειθαρχία, δεν ελέγχονται επαρκώς διότι κυριαρχούν πάνω στις πραγματικές διαδικασίες της εργασίας. Όσο ελέγχουν την ίδια την παραγωγική διαδικασία θα αρνούνται να αξιοποιήσουν το μέγιστο βαθμό των δυνατοτήτων που ενυπάρχουν στην εργατική τους δύναμη. Προκειμένου να αλλάξει αυτή η κατάσταση, ο έλεγχος της εργασιακής διαδικασίας έπρεπε να περάσει στα χέρια της διεύθυνσης, όχι μόνο τυπικά, αλλά με τον έλεγχο και την υπαγόρευση κάθε βήματος της διαδικασίας συμπεριλαμβανομένου και του τρόπου εκτέλεσής της». Μάλιστα, συνέχιζε υποστηρίζοντας ότι μολονότι στο πλαίσιο προγενέστερων μορφών οργάνωσης-διοίκησης συμπεριλαμβάνονταν οι εργοδηγοί και οι

επιστάτες που αποτελούσαν πρώτης κατηγορίας τεχνίτες, η γνώση και η δεξιότητα τους ήταν πολύ κατώτερη (τουλάχιστον 10 φορές κατώτερη) από εκείνη των εργατών που βρίσκονταν υπό τον έλεγχό τους. Αυτή η πραγματικότητα αποτελούσε άλλωστε τον κύριο λόγο της δυσχέρειας των εργοδοτών και το αφετηριακό σημείο της «επιστημονικής οργάνωσης της εργασίας».

Οι βασικές αρχές της «επιστημονικής οργάνωσης» του Ταίϋλор, όπως αναφέρονται από τον Braverman είναι οι ακόλουθες. Η *πρώτη αρχή* είναι ο διαχωρισμός της εργασιακής διαδικασίας από τη δεξιότητα του εργάτη. Η διεύθυνση αναλαμβάνει να συγκεντρώσει το σύνολο της παραδοσιακής γνώσης που στο παρελθόν κατείχαν οι εργάτες-τεχνίτες και εν συνεχεία να ταξινομήσει, να καταγράψει και να απλοποιήσει αυτήν τη γνώση σε κανόνες, νόμους και τύπους. Στο πλαίσιο αυτής της διαδικασίας, η περίπλοκη εργατική γνώση αναλύεται στα απλά της στοιχεία μέσω της μέτρησης των κινήσεων και των χρόνων που επιτρέπει η είσοδος του χρονομέτρου στο χώρο εργασίας.¹² Καθώς η εργασιακή διαδικασία αναλύεται στα απλά της στοιχεία, ξεκινάει μια διαδικασία απαλλοτρίωσης των εργατών από τη γνώση, που αλλάζει το συσχετισμό δυνάμεων, καθώς η διεύθυνση αποκτά τη δυνατότητα να ανακαλύψει και εν συνεχεία να επιβάλλει την καλύτερη και ταχύτερη μέθοδο εκτέλεσης κάθε επιμέρους εργασίας πράγμα που στο παρελθόν αποτελούσε αποκλειστικό προνόμιο των εργατών (Braverman 1975: 112-113).

Η *δεύτερη αρχή* είναι ο διαχωρισμός της σύλληψης από την εκτέλεση και, πιο συγκεκριμένα, ο διαχωρισμός της διανοητικής από τη χειρωνακτική εργασία. Κάθε είδους διανοητική εργασία αποσπάται από το χώρο εργασίας και συγκεντρώνεται στα «γραφεία μεθόδων», στα οποία και υποβάλλεται σε συστηματική μελέτη και επεξεργασία. Ως εκ τούτου, η «επιστήμη της εργασίας» δεν αναπτύσσεται πλέον από τον άμεσο παραγωγό αλλά από τη διεύθυνση (Braverman 1975: 113-114).

Σύμφωνα με τον Ταίϋλор, ο αποκλεισμός του άμεσου παραγωγού από το σχεδιασμό κάθε στοιχείου της εργασιακής διαδικασίας αποτελεί αναγκαιότητα για δύο λόγους. Ο πρώτος είναι ότι ο προσδιορισμός των μεθόδων εργασίας αποτελεί ιδιαίτερα

¹² Η βασική οδηγία που δίνεται από τον Ταίϋλор στους χρονομετρητές είναι ότι «σε κάθε κίνηση αντιστοιχεί ένας και μόνο χρόνος» (Κοριά 1985α: 123).

περίπλοκη διαδικασία ώστε να αφηθεί στα χέρια των άμεσων παραγωγών.¹³ αλλά ακόμη και αν υπάρχουν ικανοί εργάτες για να συμμετάσχουν σ' αυτή τη διαδικασία, σίγουρα δε διαθέτουν (σε αντίθεση με το κεφάλαιο) ούτε τον απαιτούμενο χρόνο ούτε το χρήμα για να το πραγματοποιήσουν (Braverman 1975: 115-116, Κοριά 1985α: 84). Το δεύτερο επιχείρημα του Ταϊϋλор για τον αποκλεισμό των εργατών ήταν ότι ο εργάτης, ακόμη και αν ανακάλυπτε μια νέα και ταχύτερη μέθοδο εκτέλεσης της εργασίας, θα ήταν προς το συμφέρον του να την κρατήσει κρυφή και να μην τη διαδώσει· συνεπώς ελάχιστα θα ωφελούσε τη διεύθυνση (Braverman 1975: 117). Όπως επισημαίνει ο Κοριά (1985α: 84), ο Ταϊϋλор θεωρούσε ότι κάθε πρωτοβουλία των άμεσων παραγωγών επιφέρει απρόοπτα ασυμβίβαστα με την οργάνωση της επιχείρησης και με τις ακριβείς οδηγίες των μηχανικών. Πρόκειται για μια παραδοχή η οποία απροκάλυπτα φανερώνει ότι ο διαχωρισμός της διανοητικής από τη χειρωνακτική εργασία και η κυριαρχία του κεφαλαίου στην πρώτη είναι μια διαδικασία που επιβάλλει ο ίδιος ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, με απώτερο σκοπό η εργασία σύλληψης να γίνεται όχι μόνο έξω από τον άμεσο παραγωγό, αλλά και ενάντια σ' αυτόν.

Με τον πλήρη διαχωρισμό των εργασιών σύλληψης από τις εργασίες εκτέλεσης, η ανθρώπινη εργασία αποκτά μια ανιμαλιστική μορφή. Ο άνθρωπος ως υποκείμενο της εργασιακής διαδικασίας, ως ενότητα διανοητικών και χειρωνακτικών λειτουργιών υποβιβάζεται στο επίπεδο του ζώου.¹⁴ Όπως αναφέρει και ο Palmer (1975: 36), αυτή η αντίληψη για την εργασία αναπτύσσεται στις αρχές του 20^{ου} αιώνα στο πλαίσιο της προσπάθειας του κεφαλαίου για έλεγχο και κυριαρχία.¹⁵ Προγενέστερες αντιλήψεις που εκθείαζαν την κοινωνική συνεισφορά του τεχνίτη, της γνώσης και της δεξιοτεχνίας του, αποτελούσαν σημαντικό εμπόδιο στην επέκταση του κεφαλαίου, καθώς ενθάρρυναν τη διαιώνιση ενός τρόπου παραγωγής του οποίου βασικό στοιχείο ήταν η απόλυτη αυτονομία του ειδικευμένου εργάτη.

¹³ Ως προς αυτό το σημείο, ο Κοριά (1985α: 85) επισημαίνει ότι δεν αμφισβητείται πως ορισμένα καθήκοντα σύλληψης απαιτούν ένα υψηλό επίπεδο τεχνικής κατάρτισης (π.χ. σύλληψη και κατασκευή πολύπλοκων μηχανών), αλλά υποστηρίζει ότι ως ένα βαθμό η συσσωρευμένη γνώση και εμπειρία των άμεσων παραγωγών μέσα από την καθημερινή δραστηριότητα στην εργασία μπορεί να αποτελέσει τη βάση για συνεχείς μικρές βελτιώσεις στην τεχνική, τη μέθοδο εργασίας κλπ..

¹⁴ Ο ίδιος ο Ταϊϋλор εξισώνει τον ιδανικό εργάτη μ' ένα ζώο το οποίο ακούει και εκτελεί κάθε προσταγή χωρίς να αντιδρά (Palmer 1975: 37).

¹⁵ Η εξίσωση της ανθρώπινης εργασίας με εκείνη του ζώου, αποτελεί ένα μόνο στοιχείο της αντίληψης για την εργασία που αναπτύσσεται την εποχή αυτή. Τα υπόλοιπα στοιχεία είναι: 1) η αναγνώριση της φυσικής προδιάθεσης του ανθρώπου προς την τεμπελιά, 2) ότι το μόνο πραγματικό κίνητρο για εργασία είναι το οικονομικό και 3) η απόρριψη της συλλογικής διαπραγμάτευσης και του δικαιώματος συνδικαλισμού (Palmer 1975: 36).

Η *τρίτη και τελευταία αρχή* της «επιστημονικής οργάνωσης» είναι η χρήση του μονοπωλίου πάνω στη γνώση με σκοπό τον έλεγχο κάθε βήματος της εργασιακής διαδικασίας, συμπεριλαμβανομένου και του τρόπου εκτέλεσής της. Κάθε εργασία σχεδιάζεται από τη διεύθυνση, το «γραφείο μεθόδων», τουλάχιστον μια μέρα νωρίτερα, ενώ κάθε εργάτης λαμβάνει λεπτομερείς γραπτές οδηγίες που εξειδικεύουν το είδος της εργασίας που πρέπει να εκτελέσει, τον ακριβή χρόνο μέσα στον οποίο πρέπει να ολοκληρώσει την εργασία που του έχει ανατεθεί, τη μέθοδο που πρέπει να ακολουθήσει καθώς και τα μέσα που μπορεί να χρησιμοποιήσει (Braverman 1975: 118-119).

Με τη μοριακή ανάλυση της εργασιακής διαδικασίας στα επιμέρους στοιχεία της, τον καταταμαχισμό της σε στοιχειώδεις κινήσεις μέσω της μελέτης «των χρόνων και των κινήσεων» και την επανασύνθεση της υπό τη μορφή συγκεκριμένων και χρονομετρημένων καθηκόντων που προσδιορίζονται και ελέγχονται από τη διεύθυνση, το κεφάλαιο επιτυγχάνει μια πολλαπλών διαστάσεων επίθεση στον εργάτη και το συνδικαλισμό. Με το διαχωρισμό της διανοητικής από τη χειρωνακτική εργασία, η εργασιακή διαδικασία καταμερίζεται μεταξύ διαφορετικών χώρων και ομάδων εργατών. Σε άλλους χώρους εκτελείται η φυσική διαδικασία της παραγωγής από τους εργάτες, και σε άλλους συγκεντρώνονται όλες οι λειτουργίες σχεδιασμού και προγραμματισμού, που πλέον αποτελούν αποκλειστική αρμοδιότητα της διεύθυνσης. Η προαπεικόνιση της εργασιακής διαδικασίας προτού τεθεί σε κίνηση (μέθοδος, χρόνος, επιλογή εργαλείων, αξιολόγηση κλπ.) αποτελεί προνόμιο των διευθυντικών στελεχών, ενώ οι εργάτες περισσότερο ή λιγότερο «τυφλά» την εκτελούν βάσει αυστηρά προκαθορισμένων και εξειδικευμένων οδηγιών. Ο εργάτης μετατρέπεται σε «αυτόματο», η σφαιρική γνώση του πάνω στην εργασιακή διαδικασία και ο συνακόλουθος έλεγχος που ασκούσε χάνονται, οι επιδεξιότητες και οι παραδοσιακές ικανότητές του περιορίζονται ταυτόχρονα με το εύρος (αλλά όχι τον όγκο) των καθηκόντων του. Ο εργάτης απο-ειδικεύεται και η εργασία του υποβιβάζεται.

Όπως επισημαίνει ο Braverman (1975: 425, 443), η μάζα των εργατών δεν κερδίζει τίποτα από το γεγονός ότι η μείωση του δικού της ελέγχου πάνω στην εργασιακή διαδικασία αντισταθμίζεται από τον αυξανόμενο έλεγχο των μάνατζερς και των μηχανικών. Απεναντίας, όχι μόνο πέφτει η εξειδίκευσή τους με μια *απόλυτη έννοια* (με το να χάνουν επιδεξιότητες και παραδοσιακές ικανότητες χωρίς να αποκτούν νέες

ικανότητες επαρκείς να αντισταθμίσουν την απώλεια αυτή), αλλά πέφτει ακόμα περισσότερο με μια *σχετική έννοια*. Όσο περισσότερο η επιστήμη ενσωματώνεται στην εργασιακή διαδικασία, τόσο λιγότερα καταλαβαίνει ο εργάτης από την παραγωγική διαδικασία. Με άλλα λόγια, όσο περισσότερα χρειάζεται να ξέρει ο εργάτης για να παραμείνει ανθρώπινο ον στην εργασία, τόσο λιγότερα γνωρίζει. Εκείνο που απομένει στους εργάτες είναι μια παρερμηνευμένη και κραυγαλέα ανεπαρκής έννοια εξειδίκευσης: μια ειδική δεξιότητα, μια περιορισμένη και επαναληπτική λειτουργία, η ταχύτητα σαν εξειδίκευση κλπ..

Επιπλέον, όπως τονίζει ο Κοριά (1985β: 53-54, 60), καθώς η εργασιακή διαδικασία κατατεμαχίζεται και η εργατική κυριαρχία πάνω στον τρόπο και το χρόνο εκτέλεσής της υποκαθίσταται από την κυριαρχία των διευθυντικών στελεχών, γίνεται δυνατή όχι μόνο η εντατικοποίηση της εργασίας μέσω της μείωσης των «νεκρών χρόνων», αλλά -ακόμα πιο σημαντικό- η μαζική ένταξη ανειδίκευτων εργατών στη θέση των ειδικευμένων τεχνιτών. Η τελευταία αυτή εξέλιξη έχει διπλό όφελος για το κεφάλαιο, καθώς η είσοδος του ανειδίκευτου εργάτη δε σημαίνει μονάχα είσοδο φθηνότερης εργατικής δύναμης, αλλά και είσοδο ενός ανοργάνωτου εργαζόμενου, ανίκανου να υπερασπιστεί την αξία της εργατικής του δύναμης.

Η «επιστημονική οργάνωση» του Ταϊλϋορ, σε αντίθεση με ό,τι συχνά αναφέρεται, δεν αφορούσε μονάχα την οργάνωση της εργασίας, αλλά ταυτόχρονα και το μέσο εργασίας. Βέβαια, ορισμένοι συγγραφείς, όπως οι Kossler και Muchie (1989: 62-63), υποστηρίζουν ότι η βασική συνεισφορά του ταιλϋορισμού δεν ήταν η ανάπτυξη τεχνολογικών καινοτομιών, αλλά η αναδιάρθρωση του τεχνικού καταμερισμού της εργασίας. Το επίτευγμα της «επιστημονικής οργάνωσης της εργασίας» ήταν η τελειοποίηση των εργασιακών καθηκόντων όπως αυτά καθορίζονται από τον ήδη υπάρχοντα εργαλειακό και μηχανικό εξοπλισμό. Την ίδια άποψη συμμερίζονται οι Braverman και Drucker (όπως παρατίθεται στον Braverman 1975: 85-86), σύμφωνα με τους οποίους ο ταιλϋορισμός ανήκει σε εκείνη την κατηγορία των εξελίξεων που δεν αφορούσαν την ανάπτυξη της τεχνολογίας, στην οποία η συνεισφορά του ήταν υποτυπώδης, καθώς μεταχειρίστηκε τα εργαλεία και τις τεχνικές ως είχα, ως δεδομένα.

Σε αντίθεση με τις παραπάνω απόψεις βρίσκονται οι εκτιμήσεις των Kelly και Meiskins. Σύμφωνα με τον Meiskins (όπως παρατίθεται στον Nyland 1987: 60), ο

ταιϋλορισμός ήταν πολύ περισσότερο από τη ρύθμιση του χρόνου εργασίας του εργάτη. Το πρώτο βήμα στο σχεδιασμό για την οργάνωση του χώρου εργασίας ήταν η βελτίωση και η τυποποίηση των εργαλείων, των μηχανών και των εξοπλισμών, σε συνδυασμό με τη συστηματοποίηση του χώρου εργασίας. Και ο Kelly (όπως παρατίθεται στον Nyland 1987: 59), αναγνωρίζει τη συνεισφορά του ταιϋλορισμού, μεταξύ άλλων, στην ανάπτυξη νέων εργαλείων και προϊόντων (όπως το high speed steel).

Τέλος, ο Κοριά (1985α: 126) επισημαίνει και αναδεικνύει την ιδιαίτερη σχέση που αναπτύσσει ο ταιϋλορισμός με τα εργαλεία (με τη γενική έννοια του μέσου εργασίας), πάντα στο πλαίσιο της ανάγκης για απόσπαση υπεραξίας και έλεγχο του προτσές εργασίας από το κεφάλαιο. Ο Ταίϋλор θα επαναστατικοποιήσει το ήδη υπάρχον εργαλειακό δυναμικό, καθώς, αφενός θα προβεί σε επιλογή από τα ήδη υπάρχοντα και σε υπαγόρευση κανόνων για το σχεδιασμό των μελλοντικών εργαλείων, αφετέρου θα τυποποιήσει και θα ομοιομορφοποιήσει τα μέσα εργασίας ανά κλάδο και ανάμεσα σε διαφορετικούς κλάδους.

Σύμφωνα με τον Κοριά (1985α: 127, 129, 133-134, 137), με τον ίδιο τρόπο που η «επιστημονική οργάνωση» του Ταίϋλор, μέσω της μελέτης «των χρόνων και των κινήσεων», ανέλυσε κάθε εργασιακή διαδικασία ώστε να επιλεγεί «ο μοναδικά καλύτερος» τρόπος εκτέλεσης μιας και της ίδιας εργασίας, με τον ίδιο τρόπο αναλύονται και τα διάφορα διαθέσιμα εργαλεία για την εκτέλεση μιας και της ίδιας εργασίας, ώστε να επιλεγεί το «μοναδικά καλύτερο».¹⁶ Οι βασικές αρχές της «επιστημονικής οργάνωσης» αναφορικά με τη χρήση των εργαλείων είναι: (α) η μελέτη των τεχνικών χαρακτηριστικών κάθε τύπου εργαλείου έτσι όπως κληροδοτήθηκε από την παράδοση, (β) ο προσδιορισμός με τη «μελέτη του χρόνου» της ταχύτητας χρησιμοποίησης κάθε εργαλείου, (γ) ο συνδυασμός και η συγκέντρωση των καλύτερων χαρακτηριστικών των διαθέσιμων εργαλείων σ' ένα νέο, που θα επιτρέπει στον εργάτη να εργάζεται ευκολότερα και ταχύτερα από πριν και (δ) τέλος, η χρησιμοποίηση του «μοναδικού καλύτερου» εργαλείου έως ότου ξεπεραστεί από ένα άλλο καλύτερο, έπειτα από εκ νέου μελέτη των χρόνων και των κινήσεων. Επιπλέον, η διαδικασία ανακαίνισης και ανανέωσης των μέσων παραγωγής, που συνεπάγεται ο ταιϋλορισμός, συνοδεύεται

¹⁶ Όχι οποιοδήποτε «μοναδικά καλύτερο», αλλά το «μοναδικά καλύτερο» από τη σκοπιά του κεφαλαίου (και όχι του εργάτη), εκείνο δηλ. που επιτρέπει τη μέγιστη απόσπαση υπεραξίας και την απόλυτη κυριαρχία του κεφαλαίου στο προτσές εργασίας (Κοριά 1985α: 127).

αναγκαστικά από την ομοιομορφοποίηση και τυποποίηση τους. Η ομοιομορφοποίηση και η τυποποίηση του μέσου εργασίας απαιτείται από την ίδια την ομοιομορφοποίηση και την τυποποίηση του τρόπου εκτέλεσης κάθε εργασίας. Τα «μοναδικά καλύτερα» μέσα εργασίας πρέπει να γενικευτούν και να καθιερωθούν ακριβώς ταυτόχρονα με το «μοναδικά καλύτερο» τρόπο εργασίας. Χάρη στην ομοιομορφοποίηση και τυποποίηση των μέσων εργασίας γίνεται δυνατή η τυποποίηση του προϊόντος και συνακόλουθα δημιουργούνται όλοι οι απαραίτητοι όροι για τη μετάβαση στη μαζική παραγωγή και τη «γραμμή συναρμολόγησης» του Φορντ.

Διαπιστώνουμε, λοιπόν, ότι ο ταιϋλορισμός, αναπτύσσοντας ένα συγκεκριμένου τύπου εργαλείο, το «μοναδικά καλύτερο», καινοτόμησε και ανανέωσε το ήδη υπάρχον εργαλειακό δυναμικό. Τα εργαλεία, βέβαια, όπως και οι μέθοδοι, αναπτύσσονται χωρίς τη συμβολή και ανάμιξη των άμεσων παραγωγών και αποτελούν κυρίως αντικείμενο επεξεργασίας από τη διεύθυνση, μέσω του «γραφείου μεθόδων». Έτσι, όχι μόνο η γνώση που αφορά τη μέθοδο εργασίας αλλά και η γνώση και η δεξιότητα που ενσωματώνονται στο μέσο παραγωγής (το εργαλείο) απαλλοτριώνονται από τον άμεσο παραγωγό, μονοπωλούνται, αναπτύσσονται και αξιοποιούνται από τη διεύθυνση και προς όφελός της. Όπως εύστοχα αναφέρει ο Κοριά (1985α: 135), «η διεύθυνση, καθορίζοντας το εργαλείο, καθορίζει επίσης τους όρους χρησιμοποίησης του [τον τρόπο και την ταχύτητα χρησιμοποίησής του]. [...] Ο εργάτης, απογυμνωμένος από τη γνώση που αφορά τη χρησιμοποίηση του εργαλείου, απογυμνώνεται από την ικανότητα φρεναρίσματος».

Επιπλέον, εκτός των όσων ήδη αναφέραμε, η «επιστημονική οργάνωση της εργασίας» περιλαμβάνει την επινόηση και καθιέρωση μισθολογικών κλιμάκων στηριγμένων στην «εργασία με το κομμάτι». Όπως επισημαίνουν οι Kossler και Muchie (1989: 65-66), για να μπορούν οι όποιες οργανωσιακές αλλαγές να λειτουργήσουν αποτελεσματικά, ο εργάτης έπρεπε να παρακινηθεί να εργάζεται πιο εντατικά. Αυτό, ο Ταϊλор το πέτυχε με την καθιέρωση του «διαφορικού μισθού με το κομμάτι», που εξαρτά το ύψος του μισθού από τον όγκο των τελειωμένων κομματιών. Έτσι, η εργασιακή πειθαρχία εξασφαλίζεται αφενός με την αναδιοργάνωση, αφετέρου με το μισθό. Ο ταιϋλορισμός αποτελεί λοιπόν, ένα συνονθύλευμα αστυνόμευσης και πατερναλισμού.

Στην αντίληψη των οπαδών της «επιστημονικής οργάνωσης» του Ταϊνλор, ο μισθός αποτελεί, πρώτα απ' όλα, μέσο παρακίνησης στην εργασία. Ο μισθός, το χρήμα, εξουσιάζει τη ζωή των εργατών, αποτελεί το πιο ζωτικής σημασίας στοιχείο, το σύνδεσμο μεταξύ εργοδοτών και εργατών. Παρέχοντας υψηλούς μισθούς οι εργοδότες μπορούν να αποσπούν το μέγιστο της προσπάθειας του εργάτη, ανεξάρτητα από τη φύση και τις συνθήκες της εργασίας (Palmer 1975: 38).

Επιπλέον, στο βαθμό που ο «μισθός με το κομμάτι» επιτρέπει την άνοδο της αμοιβής του εργάτη, έρχεται να επιτελέσει και μια νέα λειτουργία. Οι εργοδότες με την παροχή υψηλών μισθών έρχονται να υποκαταστήσουν τις εγγυήσεις που προγενέστερα παρείχαν τα συνδικάτα γεγονός που τα έκανε ιδιαίτερα δημοφιλή. Μέσω του σχετικά υψηλού μισθού, προσφέρεται μια καλύτερη, λιγότερο αβέβαιη κάλυψη των εξόδων αναπαραγωγής του εργάτη, τόσο κατά τη διάρκεια της παραγωγικής του απασχόλησης όσο και μετά από αυτήν. Ως αποτέλεσμα αυτού, ο εργάτης απομακρύνεται από το συνδικάτο και απαρνείται την «ταρίφα»¹⁷ και την ένταξη στο ταμείο αλληλοβοήθειας και αρωγής σε περιπτώσεις ατυχήματος, ασθένειας και ανεργίας, τις οποίες προηγούμενα διαχειριζόταν σχεδόν αποκλειστικά το συνδικάτο (Κοριά 1985β: 84-85).

Γενικότερα, όπως έχει επισημάνει ο Μαρξ (1996 τ.Α: 572-576), ο «μισθός με το κομμάτι» αποτελεί την πιο συμφέρουσα για το κεφάλαιο μορφή πληρωμής ημερομισθίου. Δίνει στον εργάτη ένα γνήσιο κίνητρο για να εντείνει την εργασία του και να αυξήσει την παραγωγικότητά του, αποτελεί εγγύηση ενάντια στη νωθρότητα και πρόσφορη μέθοδο (χάρη στη μείωση της «αμοιβής με το κομμάτι») για να περιοριστεί το κόστος εργασίας και να μην αυξηθούν τα ημερομίσθια περισσότερο απ' ό,τι θεωρούνταν επιθυμητό και απαραίτητο.¹⁸ Παράλληλα, ο «μισθός με το κομμάτι» διχάζει τους εργάτες, καθώς οι αποδοχές τους μπορεί να είναι πολύ άνισες μέσα στην ίδια επιχείρηση, ανάλογα με τη διαφορετική δεξιότητα, δύναμη, ενεργητικότητα, αντοχή κλπ., ενώ οι διάφοροι τύποι εργασίας μπορεί να αμείβονται με ολότελα διαφορετικούς τρόπους.¹⁹

¹⁷ Η «ταρίφα» αποτελεί ένα είδος συνδικαλιστικού μισθολογίου, μια περίπλοκη ρύθμιση, που καθορίζει το ημερομίσθιο, τον απαιτούμενο χρόνο για κάθε κομμάτι (όταν πρόκειται για «ωριαίο» μισθό) και τις ποσοτικές προδιαγραφές της παραγωγής (Κοριά 1985β: 31).

¹⁸ Ο «μισθός με το κομμάτι» μειώνεται όταν ελαττώνεται ο χρόνος εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή ενός κομματιού εξαιτίας της αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας (Μαρξ 1996 τ.Α: 576).

¹⁹ «Ο μισθός με το κομμάτι τείνει να αναπτύξει από τη μια μεριά την ατομικότητα, επομένως και το αίσθημα της ελευθερίας, την αυτοτέλεια και τον αυτοέλεγχο των εργατών, και από την άλλη τον συναγωνισμό και τον ανταγωνισμό μεταξύ τους» (Μαρξ 1996 τ.Α: 574).

Η «επιστημονική οργάνωση» του Ταϊλор, που ξεκίνησε στην Αμερική, διαδόθηκε και εφαρμόστηκε σε όλες σχεδόν τις εκβιομηχανισμένες χώρες της Ευρώπης, ήδη πριν από τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Μάλιστα, η απήχηση του ταιλορισμού (όπως αργότερα και του φορντισμού) ήταν περισσότερο αποτέλεσμα των πολιτικών και κοινωνικών επιπτώσεών του, παρά των αυστηρά τεχνικών χαρακτηριστικών του (Λιοδάκης χ.χ.: 22). Όπως υποστηρίζει ο Maier (παρατίθεται στον Λιοδάκη χ.χ.: 22), «εκείνο που η οπτική των Αμερικανιστών φαινόταν να υπόσχεται [...] ήταν η εγκατάλειψη της ανάγκης να γίνει δεκτή μια ταξική αντιπαράθεση και ένας κοινωνικός διαχωρισμός. Μολονότι για πολύ διαφορετικούς λόγους, όλοι οι ενθουσιώδεις οπαδοί του επιστημονικού μάνατζμεντ και του τεχνολογικού ελέγχου επιζητούσαν να αρνηθούν την αναγκαία ύπαρξη του προπολεμικού προτύπου ιδεολογικής αντιπαράθεσης και να επισφραγίσουν μια νέα αντίληψη των ταξικών σχέσεων». Και ο Burawoy (1985: 42-44) επισημαίνει ότι η ιδεολογική επίδραση του ταιλορισμού υπήρξε μεγάλη. Στο βαθμό που, επικαλούμενος την επιστημοσύνη, υποσχόταν την εξομάλυνση των ανταγωνιστικών κοινωνικών σχέσεων, αποτέλεσε μέρος του πολιτικού προγράμματος σε πολλές χώρες που αντιμετώπιζαν πολιτική κρίση εξαιτίας της μετάβασης από τον ανταγωνιστικό στο μονοπωλιακό καπιταλισμό. Όπως ίδιος ο Ταϊλор πίστευε (παρατίθεται στον Nyland 1987: 57), η «επιστημονική οργάνωση της εργασίας» παρείχε τα μέσα που θα οδηγούσαν σε ραγδαία αύξηση της παραγωγικότητας, των κερδών και των μισθών και όλες αυτές οι αυξήσεις θα ήταν τόσο σημαντικές που αναπόφευκτα θα οδηγούσαν σε συμφιλίωση μεταξύ εργοδοτών και εργατών.

Στο πλαίσιο αυτό, ο ταιλορισμός άσκησε μεγάλη επίδραση στα φασιστικά καθεστώτα, κύρια χαρακτηριστικά των οποίων ήταν ο «προντακτιβισμός», ο «κορπορατισμός» και η αυτάρκεια. Όπως αναφέρει ο Maier (παρατίθεται στον Λιοδάκη χ.χ.: 22-23), «ο φασισμός, ή ακριβέστερα η εθνικοφασιστική ιδεολογία, έμοιαζε με τον ταιλορισμό ως προς ένα βασικό σημείο. Υποσχόταν ένα κόσμο “μη μηδενικού αθροίσματος” στον οποίο οι τάξεις δεν ευημερούσαν πλέον η μια σε βάρος της άλλης, σε αντίθεση με τα συνεπακόλουθα του παραδοσιακού φάσματος των Ευρωπαϊκών ιδεολογιών, που ήταν όλες “μηδενικού αθροίσματος” ή “αναδιανεμητικές”».

Ακόμη, ο ταιλορισμός άσκησε μεγάλη επίδραση στα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα και την τότε Σοβιετική Ένωση. Παρόλο που πριν από την Οκτωβριανή

Επανάσταση ο Λένιν ασκεί δριμύτατη κριτική στις ταιϋλορικές μεθόδους οργάνωσης της εργασίας,²⁰ μετά το 1918 αναθεωρεί τις απόψεις του και επισημαίνει την ανάγκη υιοθέτησης των επιστημονικών και τεχνικών επιτευγμάτων του καπιταλισμού για την πραγματοποίηση του σοσιαλισμού. Επρόκειτο βέβαια για μια εποχή κατά την οποία η οικονομία της χώρας βρίσκεται στα πρόθυρα της κατάρρευσης, καθώς η βιομηχανική παραγωγή παρουσιάζει σημαντική κάμψη και η παραγωγικότητα των εργατών είναι ιδιαίτερα χαμηλή (εξαιτίας του χαμηλού επιπέδου ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, του εμφυλίου πολέμου, των συστηματικών απουσιών, της γενικότερης απειθαρχίας κλπ.). Υπό την πίεση αυτών των περιστάσεων, ο Λένιν εφαρμόζει τη «Νέα Οικονομική Πολιτική» (ΝΕΠ), που στόχο είχε την ενίσχυση της οικονομικής ανάπτυξης με παραχωρήσεις στο ιδιωτικό κεφάλαιο και με την ανάπτυξη ενός ιδιόμορφου καπιταλισμού κάτω από τον έλεγχο του προλεταριακού κράτους. Ωστόσο, για να πετύχει το πρόγραμμα του ελεγχόμενου καπιταλισμού, ήταν απαραίτητη η εξασφάλιση της εργασιακής πειθαρχίας και η αύξηση της παραγωγικότητας των εργατών. Έτσι, η ΝΕΠ έδωσε μεγάλη βαρύτητα στην «επιστημονική οργάνωση της εργασίας» (Παπαδημητρίου 1996: 118-121).²¹

Όπως αναφέρουν οι Kossler και Muchie (1989: 73-78), καθοριστικό ρόλο στην εφαρμογή του ταιϋλορισμού στη Σοβιετική Ένωση έπαιξε το «Γενικό Ινστιτούτο Εργασίας» (Γ.Ι.Ε.) με επικεφαλής τον Α. Κ. Γκάστεβ, που έθεσε ως πρωταρχικό στόχο την αύξηση της παραγωγικότητας στη βιομηχανία και υποστήριξε την ανάγκη εξουδετέρωσης της δριμύτατης αντίστασης και απειθαρχίας των εργατικών μαζών μέσω της εκπαίδευσης κρατικών λειτουργών (μηχανικών), που θα επιφορτίζονταν με το καθήκον να επιβάλουν μια σειρά από μέτρα όπως η τυποποίηση της εργασίας και η καθιέρωση της «εργασίας με το κομμάτι». Ο ίδιος αντιμετώπιζε την ανθρώπινη εργασία μηχανιστικά, όπως αποδεικνύει η δήλωση του: «ο άνθρωπος, η τελειότερη μηχανή [...] εφοδιασμένη με τον τελειότερο αυτορυθμιστή, τη νοημοσύνη», και θεωρούσε το Γ.Ι.Ε. ως το πιο αποτελεσματικό μέσο για τον προγραμματισμό αυτής της μηχανής. Ωστόσο,

²⁰ Συμμερίζεται την άποψη των σοσιαλιστικών κομμάτων της Ευρώπης που χαρακτηρίζουν τον ταιϋλορισμό ως τον «πιο σύγχρονο και αδυσώπητο τρόπο καπιταλιστικής εκμετάλλευσης» (Παπαδημητρίου 1996: 118).

²¹ Επιτράπηκε το ελεύθερο εμπόριο των προϊόντων στους αγρότες, έναντι καταβολής ελάχιστου φόρου, καθώς και η λειτουργία ιδιωτικών επιχειρήσεων στη βιομηχανία και τον τομέα των υπηρεσιών. Βέβαια, το κράτος συνέχιζε να διατηρεί το μονοπώλιο της πολιτικής εξουσίας, την άσκηση της οποίας είχε αναλάβει το Κομμουνιστικό Κόμμα της Ρωσίας (Παπαδημητρίου 1996: 120-121).

θεωρούσε τη δική του εκδοχή ανώτερη από εκείνη του Ταϊϋλор, στο βαθμό που επικεντρωνόταν στην εκπαίδευση των εργατών σε κινήσεις εξοικονόμησης ενέργειας και χρόνου, και γενικότερα στην ανάπτυξη των εργασιακών ικανοτήτων του ανθρώπου. Το Γενικό Ινστιτούτο Εργασίας ευελπιστούσε να αναπτύξει τις εργασιακές ικανότητες των Ρώσων εργατών μέσω της συστηματικής εκπαίδευσης-εκμάθησης του βέλτιστου τρόπου εκτέλεσης απλοποιημένων και τυποποιημένων κινήσεων. Επιπλέον, η εργασιακή πειθαρχία εξασφαλιζόταν αυτόματα, χάρη στην ίδια την οργάνωση του περιβάλλοντος χώρου του εκπαιδευομένου και όχι μέσω εξαναγκασμού. Αυστηρές κυρώσεις επιβάλλονταν σε περιπτώσεις αργοπορίας ή έλλειψης αφοσίωσης, ενώ ο ρυθμός εργασίας διδασκόταν με τη βοήθεια ενός μετρονόμου και ο σωστός τρόπος εκτέλεσης των εργασιών εμπεριέχονταν σ' ένα κώδικα κανόνων γνωστό ως «πώς πρέπει κάποιος να εργάζεται». Παρόλο που η προσέγγιση του Γκάστεβ επικρίθηκε έντονα, έτυχε ευρείας υποστήριξης από την ηγεσία των εργατικών σωματείων, που το Μάρτιο του 1924 απερίφραστα επικύρωσαν την εφαρμογή των ταιϋλορικών μεθόδων.

Περίπου στα μέσα της δεκαετίας του 1920, η αντίδραση της αριστερής αντιπολίτευσης ενάντια στην «επιστημονική οργάνωση της εργασίας» (Ε.Ο.Ε.) είχε εξουδετερωθεί και ο «ελεγχόμενος» κρατικός καπιταλισμός συνέχισε ακάθεκτος την πορεία του. Με την επικράτηση του Στάλιν και την έναρξη της βίαιης εκβιομηχάνισης της χώρας (1928/29) εξαφανίζεται βαθμιαία το κίνημα της Ε.Ο.Ε., χωρίς αυτό να σημαίνει ότι έπαυσαν να εφαρμόζονται ορισμένες από τις μεθόδους του συστήματος του Ταϊϋλор. Το 1936 το Γ.Ι.Ε. κλείνει, ενώ ο ταιϋλορισμός στη σταλινική πλέον παραλλαγή του, ως «σταχανοβισμός», συνεχίζει να εφαρμόζεται (Παπαδημητρίου 1996: 122-123).²²

Κατά την εκτίμηση των Kossler και Muchie (1989: 80-83), η εφαρμογή των ταιϋλορικών μεθόδων στη Σοβιετική Ένωση (όπως και σε άλλες σοσιαλιστικού τύπου χώρες) δε διέφερε ουσιαστικά από εκείνη στις καπιταλιστικές χώρες, δεδομένου ότι δεν αντιμετώπισε με διαφορετικό τρόπο τη σχέση του εργάτη με την εργασία του. Παρά τις όποιες τροποποιήσεις και προσαρμογές του στο περιβάλλον της Σοβιετικής Ένωσης, στράφηκε ενάντια στα συμφέροντα των εργατών, καθώς επικεντρώθηκε στην εξασφάλιση της εργασιακής πειθαρχίας και την απόσπαση του ελέγχου που οι εργάτες είχαν κατακτήσει και διατηρήσει έως τα μέσα της δεκαετίας του 1920. Όλοι εκείνοι που

²² Για την ανάπτυξη του «σταχανοβισμού» βλέπε Brown (1977: 252-267).

υποστήριξαν τη συμβατότητα του ταιϋλορισμού με το σοσιαλισμό αδυνατούσαν να κατανοήσουν το ταξικό περιεχόμενό του. Από τους ένθερμους οπαδούς του ταιϋλορισμού απουσίαζε ένα σοσιαλιστικό όραμα, που θα σήμαινε και θα απαιτούσε, όχι απλώς ταχεία εκβιομηχάνιση, αλλά ριζικές μεταβολές στην κρατική ιδιοκτησία της παραγωγής και κυρίως τη δυνατότητα των εργατών να ορίζουν τη ζωή τους.

Πάντως, σύμφωνα με τον Burawoy (1985: 51), ο Λένιν πίστευε ότι η τεχνολογία που αναπτύσσεται σε καπιταλιστικό περιβάλλον μπορεί να αποτελέσει τη βάση για την οικοδόμηση του σοσιαλισμού. Υιοθετώντας την «επιστημονική οργάνωση της εργασίας» προσπάθησε να συνδυάσει τις σοσιαλιστικές σχέσεις παραγωγής με τις καπιταλιστικές δυνάμεις παραγωγής. Στην προσπάθεια του αυτή, παρέβλεψε όχι μόνο τον ιδιαίτερο χαρακτήρα που λαμβάνει η εργασία στον καπιταλισμό (αλλοτρίωση, καταταμαχισμός, επαναληπτικότητα κλπ.), αλλά και τους περιορισμούς που θέτει η καπιταλιστική οργάνωση της εργασίας στις σχέσεις παραγωγής και στον τρόπο παραγωγής γενικότερα.²³

4.1.1. Κριτική στην υπόθεση του Braverman περί «απο-ειδίκευσης»

Η υπόθεση του Braverman περί απο-ειδίκευσης (βλέπε ενότητα 4.1) έχει δεχθεί πλήθος κριτικών και αμφισβητήσεων. Ένα πρώτο σημείο κριτικής αφορά στο περιορισμένο περιεχόμενο που ο Braverman αποδίδει στην έννοια της ειδίκευσης την οποία συνδέει, σχεδόν ταυτίζει, με χειρωνακτικού τύπου δεξιότητες. Πολλοί υποστηρίζουν ότι δεδομένης της μετατόπισης της οικονομίας προς τις υπηρεσίες, διαφορετικά είδη ειδικεύσεων δημιουργούνται και αποκτούν σημασία (π.χ. ικανότητα διαπροσωπικής επικοινωνίας), τα οποία ο Braverman κακώς παραβλέπει (Meiskins 1994: 46-47).

²³ Η άποψη αυτή δεν τυγχάνει καθολικής αποδοχής. Σύμφωνα με τον Βαζιούλιν (2004: 398), η διαμόρφωση της κομμουνιστικής κοινωνίας διέρχεται από τέσσερα στάδια. Στο πρώτο στάδιο, σχηματίζονται, εντός της κεφαλαιοκρατίας, οι ιστορικές προϋποθέσεις της κομμουνιστικής κοινωνίας. Στο δεύτερο στάδιο, πραγματοποιείται η σοσιαλιστική επανάσταση που σηματοδοτεί τη μετάβαση από την κεφαλαιοκρατία στο σοσιαλισμό. Στο τρίτο στάδιο, το σοσιαλισμό, διακρίνονται τρεις επιμέρους περίοδοι: κατά την πρώτη περίοδο, ο κομμουνισμός υφίσταται επί κληροδοτηθείσας τεχνικής βάσης, κατά τη δεύτερη περίοδο, ξεκινά η δημιουργία αντίστοιχης του κομμουνισμού υλικοτεχνικής βάσης, ενώ στην τρίτη και τελευταία περίοδο, ολοκληρώνεται η δημιουργία αντίστοιχης υλικοτεχνικής βάσης. Τέλος στο τέταρτο και τελευταίο στάδιο, συγκροτείται ο ανεπτυγμένος, ο ώριμος κομμουνισμός. Από τα παραπάνω, συμπεραίνουμε, λοιπόν, ότι η τεχνολογία που αναπτύσσεται σε καπιταλιστικό περιβάλλον δε μπορεί παρά να αποτελεί την κληροδοτηθείσα από τον καπιταλισμό βάση για την οικοδόμηση του σοσιαλισμού κατά το πρώτο στάδιο του, αλλά και ότι, δεδομένου ότι η Σοβιετική Ένωση την περίοδο που μελετάμε διένυε την πρώτη περίοδο του τρίτου σταδίου της διαμόρφωσης της κομμουνιστικής κοινωνίας, η επιλογή και η αξιοποίηση του ταιϋλορισμού από τον Λένιν αποτέλεσε θεμιτή και «αναγκαστική» επιλογή.

Ένα δεύτερο σημείο κριτικής αναφέρεται στην άστοχη και ρομαντική εξιδανίκευση της εμπειροτεχνικής εργασίας του 19^{ου} αιώνα. Κρίνεται ανακριβής η υπόθεση ότι ο χώρος εργασίας του 19^{ου} αιώνα κυριαρχούνταν από μεγάλο αριθμό αυτόνομων, ειδικευμένων τεχνιτών (σε αντίθεση με τον 20^ο αιώνα, όπου η μεγάλη μάζα των εργατών είναι ανειδίκευτοι και εκτελούν μονότονα και περιορισμένου εύρους καθήκοντα). Οι επικριτές της θέσης αυτής υποστηρίζουν ότι η ρομαντική πρόσδεση του Braverman με την εργασιακή διαδικασία του παρελθόντος τον εμποδίζει να αναγνωρίσει ότι, αφενός, ναι μεν ο ρόλος των τεχνιτών ήταν ιδιαίτερης σημασίας, αλλά δεν αποτελούσαν παρά μειοψηφία της εργατικής τάξης· αφετέρου, πολύ πριν από την εφαρμογή των ταιϋλορικών μεθόδων, οι εργοδότες είχαν αναπτύξει ποικίλα μέσα για τον περιορισμό της αυτονομίας του ειδικευμένου τεχνίτη και, ως εκ τούτου, λίγοι μόνο εργάτες εξακολουθούσαν να έχουν δυνατότητα ελέγχου της εργασιακής διαδικασίας (Litter, Putnam, Mods όπως παρατίθεται στον Thompson 1983: 96, Burawoy 1985: 49, Meiskins 1994: 48).

Επιπλέον, όπως αναφέρει ο Meiskins (1994: 48-49), πολλοί αμφισβητούν ότι η απο-ειδίκευση του εργάτη και η ομοιογενοποίηση της εργατικής τάξης αποτελούν μια μακροπρόθεσμη τάση στον καπιταλισμό. Υποστηρίζουν ότι ο Braverman: (α) αγνοεί και παραβλέπει την επιβίωση της ειδικευμένης χειρωνακτικής εργασίας στον 20^ο αιώνα, (β) αντιλαμβάνεται την ειδίκευση ως ιδιότητα του ατομικού εργάτη, παραβλέποντας ότι σήμερα η εργασιακή διαδικασία έχει μετατραπεί σε συλλογική διαδικασία, στο πλαίσιο της οποίας η ειδίκευση ενσωματώνεται σ' ένα σύνθετο συλλογικό εργάτη (π.χ. ένα δίκτυο αλληλοσυνδεδεμένων και αλληλεξαρτώμενων εργατών στο πλαίσιο ενός σύνθετου καταμερισμού εργασίας), (γ) παραγνωρίζει ότι η υποβάθμιση της ειδίκευσης στις παραδοσιακές βιομηχανικές εργασίες αντισταθμίζεται από τη δημιουργία νέων ειδικεύσεων στις εργασίες γραφείου ή υπηρεσιών και στις εργασίες που απαιτούν χρήση υψηλής τεχνολογίας. Γενικότερα, υποστηρίζεται ότι κάποιες τεχνολογικές αλλαγές απαιτούν πιο ειδικευμένη εργασία, ενώ άλλες οδηγούν σε υποβάθμιση των δεξιοτήτων, τελικά δε οι πρώτες κυριαρχούν και, γενικότερα, οι νέες τεχνολογίες έχουν αυξήσει τις απαιτήσεις σε ειδίκευση, υπευθυνότητα και γνώση.

Αναφορικά με το αν υπάρχει ή όχι τάση απο-ειδίκευσης, οι Palloix, Elger και Kelly (παρατίθεται στον Nyland 1987: 58), αποδίδοντας έναν ταξικά ουδέτερο

χαρακτήρα στον ταιϋλορισμό, υποστηρίζουν ότι ενώ οι μέθοδοι του Ταϊϋλор, σε πολλές περιπτώσεις, χρησιμοποιήθηκαν για να απο-ειδικεύσουν και να εντείνουν τον έλεγχο των εργατών από το κεφάλαιο, αυτό δε σημαίνει ότι η απο-ειδίκευση αποτελεί εγγενές χαρακτηριστικό των ταιϋλορικών μεθόδων. Αντ' αυτού, επισημαίνουν ότι σε αρκετές περιπτώσεις χάρη στη διαδικασία ορθολογικοποίησης, το περιεχόμενο της ειδίκευσης διευρύνθηκε τόσο στις παραδοσιακές, όσο και στις νέες απασχολήσεις. Και αυτό είναι κάτι για το οποίο ο ίδιος ο Ταϊϋλор (όπως παρατίθεται στον Braverman 1975: 128-129), προσπάθησε να πείσει, υποστηρίζοντας ότι η εφαρμογή των μεθόδων του αναβαθμίζει αντί να υποβιβάζει την εργασία, καταργεί τη μονοτονία και δίνει την ευκαιρία ακόμα και στους απλούς εργάτες να μετακινηθούν σε θέσεις υψηλής ειδίκευσης και αμοιβής (π.χ. ένας βοηθός μπορεί να ανέλθει στη θέση του μηχανεργάτη και ο τελευταίος στη θέση του εργοδηγού).

Ωστόσο, όπως αποκαλύπτει ο Braverman (1975: 127, 129-130), το παραπάνω επιχείρημα του Ταϊϋλор αναπτύσσεται και κερδίζει έδαφος σε μια περίοδο ταχείας κεφαλαιοκρατικής ανάπτυξης, μέσω μεγέθυνσης της κλίμακας της παραγωγής και διάνοιξης νέων τομέων κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης, με τη δημιουργία νέων βιομηχανιών ή την κυριαρχία του κεφαλαίου σε προκαπιταλιστικές μορφές παραγωγής. Πρόκειται για μια εξέλιξη που, σε συνδυασμό με τη δυνατότητα προαγωγής κάποιων εργατών στα τμήματα σχεδιασμού, προγραμματισμού κλπ., συγκαλύπτει περίτεχνα τη διαρκή τάση υποβάθμισης της εργασίας· τάση από την οποία κανένα είδος εργασίας όσο απλό ή σύνθετο κι αν είναι δε μπορεί να ξεφύγει.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα απο-ειδίκευσης, σύμφωνα με τον Thompson (1983: 76-77), αποτελεί η εφαρμογή των ταιϋλορικών μεθόδων στις εργασίες γραφείου. Ο κατατεμαχισμός των εργασιών σύλληψης και η επιβολή σ' αυτές των μεθόδων μέτρησης των χρόνων και των κινήσεων, όπως ο ίδιος ο Ταϊϋλор είχε προβλέψει, θα σήμαινε σημαντική μείωση του κόστους παραγωγής. Πριν την εισαγωγή αυτών των μεθόδων, οι εργασίες σύλληψης αντιπροσώπευαν ένα μικρό μόνο μέρος του συνολικού κόστους παραγωγής, ήταν εργασίες αυτοδιοικούμενες και αφορούσαν ολοκληρωμένα εργασιακά καθήκοντα. Σταδιακά, καθώς η «επιστημονική οργάνωση της εργασίας» άρχισε να διεισδύει και σ' αυτόν το χώρο, διέβρωσε τις παραδοσιακές μεθόδους και επέβαλε τους

ίδιους κανόνες ορθολογικοποίησης και τυποποίησης που προγενέστερα είχαν εφαρμοστεί στη βιομηχανία.

Μάλιστα, κατά τον Cooley (1981: 51-52), η εφαρμογή των ταιϋλορικών μεθόδων επεκτείνεται και πέρα από τις εργασίες γραφείου, στις εργασίες επιστημονικού και τεχνικού προσωπικού των πανεπιστημίων. Έτσι, σε κάποια πανεπιστήμια οι ερευνητές γίνονται σταδιακά τα θύματα των τεχνικών εκείνων στην ανάπτυξη των οποίων κάποτε βοήθησαν. Στις Η.Π.Α., έχουν αρχίσει να αναπτύσσονται και να εφαρμόζονται κριτήρια για τη «βελτιστοποίηση» της αποδοτικότητας των ακαδημαϊκών αντίστοιχα με εκείνα που εφαρμόστηκαν προηγούμενα στη βιομηχανία. Στο πλαίσιο αυτό, δεν προσδιορίζεται μονάχα με ακρίβεια κάθε δραστηριότητα του ακαδημαϊκού προσωπικού, αλλά και ο ακριβής χρόνος που απαιτείται για την εκτέλεσή της.

Επιπλέον, οι νέες τεχνολογίες (numerical control, computer κλπ.), σε αντίθεση με ό,τι συχνά πιστεύεται, προσφέρουν στο κεφάλαιο τη δυνατότητα να επεκτείνει αυτό που προγενέστερα επιχειρήθηκε με την «επιστημονική οργάνωση της εργασίας». Πλήθος ερευνών επιβεβαιώνουν αυτόν τον ισχυρισμό. Η έρευνα του Bright (παρατίθεται στον Braverman 1975: 214-217, 220, 224-225), που αφορά το συσχετισμό απαιτούμενων ειδικεύσεων και βαθμού αυτοματοποίησης στη βιομηχανία, καταλήγει στο ότι όσο αυξάνει το επίπεδο αυτοματοποίησης τόσο μειώνονται οι απαιτήσεις σε ειδικευμένο εργατικό προσωπικό. Μάλιστα, αυτό δεν αφορά μονάχα τους χειριστές των αυτοματοποιημένων συστημάτων, αλλά σχεδόν το σύνολο του εργατικού δυναμικού των βιομηχανιών, συμπεριλαμβανομένου και του προσωπικού συντήρησης.²⁴ Η κατάσταση είναι ανάλογη και στις σχεδόν πλήρως αυτοματοποιημένες βιομηχανίες (π.χ. στη βιομηχανία χημικών), όπου επειδή οι εργάτες έχουν εντελώς απομακρυνθεί από τη φυσική διαδικασία της παραγωγής, δημιουργείται εσφαλμένα η εντύπωση ότι η ανάγκη επίβλεψης των πολύπλοκων αυτοματοποιημένων συστημάτων απαιτεί αυξημένο επίπεδο γνώσεων και ειδικεύσεων.

Σε παρόμοια συμπεράσματα καταλήγει και η μελέτη του Duncan (1981: 178-182), για τη σύνθεση του εργατικού δυναμικού των βιομηχανιών παραγωγής

²⁴ Η μελέτη του Anquetil (1990) σε δυο παραγωγικές μονάδες της Renault (βλέπε υποενότητα 6.5), που αναδεικνύει τον ενεργό ρόλο ορισμένων κατηγοριών εργατοτεχνιτών στην τροποποίηση της αρχικής οργάνωσης που επέβαλε η διεύθυνση προς όφελος τους, αποδεικνύει ότι η εισαγωγή αυτοματισμών στην παραγωγή δεν οδηγεί κατ' ανάγκη σε μείωση των απαιτήσεων σε ειδικευση όπως υποστηρίζει η έρευνα του Bright.

μικροηλεκτρονικής τεχνολογίας. Όπως αναφέρει ο συγγραφέας, ενώ η εν λόγω βιομηχανία δαπανά χρόνο και προσπάθεια προκειμένου να πείσει ότι τα υψηλής τεχνολογίας προϊόντα της απαιτούν αυξημένα επίπεδα ειδίκευσης και ότι υπάρχει άμεση σύνδεση μεταξύ υψηλής τεχνολογίας και υψηλά ειδικευμένου εργατικού δυναμικού, στην πραγματικότητα η βιομηχανία στηρίζεται σ' έναν έμφυλο και διεθνή καταμερισμό εργασίας. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνάς του, πάνω από το 50% των εργατών στη Silicon Valley²⁵ απασχολούνται στο τομέα της παραγωγής και της συντήρησης, είναι δε στη συντριπτική πλειοψηφία τους γυναίκες προερχόμενες από χώρες όπως το Μεξικό, το Πόρτο Ρίκο και η Κίνα, εργάζονται πάνω από 40 ώρες την εβδομάδα σε ιδιαίτερα επιβλαβές για την υγεία περιβάλλον, το ύψος του μισθού τους είναι λίγο ανώτερο του ελάχιστου νόμιμου και (το σημαντικότερο) είναι ανειδίκευτες και μη συνδικαλιζόμενες. Επιπλέον, τόσο ο ρυθμός εργασίας όσο και ο έλεγχος-παρακολούθηση της εργασιακής διαδικασίας καθορίζονται από συστήματα υπολογιστών. Τέλος, οι βιομηχανίες αυτές βασίζονται και σ' ένα διεθνή καταμερισμό εργασίας, δεδομένου ότι, από την αρχή της δεκαετίας του 1960, στην πλειοψηφία τους δημιούργησαν θυγατρικές στις χώρες της νοτιοανατολικής Ασίας (προς αναζήτηση φθηνότερου εργατικού δυναμικού). Και εκεί το εργατικό δυναμικό των βιομηχανιών παρουσιάζει τα προαναφερθέντα χαρακτηριστικά.

Συμπερασματικά, λοιπόν, μολοντί ο Braverman μπορεί να υπερβάλει ως προς το βαθμό ομοιογενοποίησης της εργατικής τάξης, αυτό δε σημαίνει ότι η υπόθεσή του περί απο-ειδίκευσης είναι εσφαλμένη και ότι δεν αποτελεί μια εγγενή τάση στον καπιταλισμό. Όπως αναφέρει ο Thompson (1983: 81), «στην αρχή κάθε κύκλου τεχνικών και οργανωσιακών αλλαγών εμφανίζεται μια μερική τάση αντιστροφής της γενικής τάσης απο-ειδίκευσης. Η εκτεταμένη απο-ειδίκευση συχνά συνοδεύεται από μια αυξανόμενη επανειδίκευση ενός μικρότερου στρώματος εργατών που απασχολούνται στο σχεδιασμό, στον προγραμματισμό και σε παρόμοιες εργασίες. Αλλά η γενική τάση τείνει συνεχώς να επιβεβαιώνεται, καθώς οι νέες αναβαθμισμένες ειδικεύσεις υπόκεινται στην ίδια διαδικασία απο-ειδίκευσης και στην ενσωμάτωση των ειδικεύσεων σε πιο σύνθετα και πολύπλοκα μηχανήματα».

²⁵ Εκεί βρίσκεται η πλειοψηφία, σχεδόν το 60% των εν λόγω βιομηχανιών (Duncan 1981: 178).

Ένα τέταρτο σημείο κριτικής, στην υπόθεση του Braverman περί απο-ειδίκευσης, αφορά το δευτερεύοντα ρόλο που ο συγγραφέας αποδίδει στην αντίδραση των εργατών στον ταιϋλορισμό. Ο Braverman όχι μόνο υπονοεί ότι στο μονοπωλιακό καπιταλισμό η εργατική τάξη είναι ανίκανη να ορθώσει μια αποτελεσματική αντίδραση απέναντι στο κεφάλαιο, αλλά και αγνοεί το ρόλο που, σε αρκετές περιπτώσεις, διαδραμάτισε στην ανάσχεση των προσπαθειών του κεφαλαίου για απόσπαση του ελέγχου της εργασιακής διαδικασίας (Meiskins 1994: 51). Όπως υποστηρίζει ο Burawoy (1985: 40-42), ο ταιϋλορισμός, ως μέσο εντατικοποίησης του ελέγχου της εργασιακής διαδικασίας από το κεφάλαιο, ήταν αποτυχία. Η «επιστημονική οργάνωση της εργασίας», ενώ κατάφερε να απαλλοτριώσει την εργατική γνώση, απέτυχε να εξασφαλίσει το μονοπώλιο πάνω σ' αυτήν, καθώς οι εργάτες αντέδρασαν έντονα και αποτελεσματικά. Ο Ταίϋλορ δεν κατάφερε να διεισδύσει και να μονοπωλήσει τα μυστικά της τέχνης των εργατών, οι οποίοι με διάφορα τεχνάσματα ξεγέλασαν τη διεύθυνση πριν, κατά και μετά την απαλλοτρίωση της γνώσης τους. Μάλιστα, ο αγώνας των εργατών στο χώρο εργασίας ενάντια στις μεθόδους του Ταίϋλορ ενισχύθηκε από τα εργατικά σωματεία, τα οποία με κανόνες και ρήτρες αναφορικά με την παραγωγή προάσπισαν τα συμφέροντα των εργατών.

Ακόμη, στο πλαίσιο της κριτικής και αναφορικά με το ζήτημα των εργατικών αντιδράσεων, ο Burawoy (1982: xii, xv) προσθέτει ότι ο Braverman παραβλέπει ότι στο πλαίσιο του ανταγωνισμού κεφαλαίου-εργατών δημιουργούνται μηχανισμοί μέσα στην ίδια την εργασιακή διαδικασία που συντείνουν στη συναίνεση των εργατών, στην ενσωμάτωσή τους στο καπιταλιστικό σύστημα παραγωγής. Ο Burawoy δεν αγνοεί τη συμβολή μηχανισμών όπως είναι η εκπαίδευση, η οικογένεια, τα Μ.Μ.Ε., το κράτος κλπ. στη δημιουργία συναίνεσης, αναδεικνύει όμως κυρίως εκείνους τους παράγοντες που αναπτύσσονται μέσα στην ίδια την εργασιακή διαδικασία και κάνουν τους εργάτες ενεργούς συμμετόχους στην εντατικοποίηση της εκμετάλλευσής τους από το κεφάλαιο. Επισημαίνει τη συμβολή τριών παραγόντων, που είναι: η δημιουργία παιχνιδιών στο χώρο εργασίας, ως μέσο ανακούφισης από τη δυσφορία που προκαλούν οι συνθήκες εργασίας στον καπιταλισμό, η δημιουργία «εσωτερικών αγορών» εργασίας και, τέλος, η δημιουργία θεσμών διευθέτησης της σύγκρουσης στο χώρο εργασίας (π.χ. η παρουσία

συνδικαλιστικού στελέχους μέσα σε κάθε εργοστάσιο για την άμεση διευθέτηση των συγκρούσεων) (Burawoy 1982: 77-120).

Ολοκληρώνοντας, ένα τελευταίο σημείο κριτικής αφορά το γεγονός ότι η ανάλυση του Braverman εστιάζει αποκλειστικά στο χώρο εργασίας, παραγνωρίζοντας ότι οι λειτουργίες της καπιταλιστικής οικονομίας και η ταξική πάλη επηρεάζονται από το ευρύτερο οικονομικό, πολιτικό και ιδεολογικό περιβάλλον. Ως εκ τούτου, δεν είναι μονάχα οι σχέσεις εργασίας στο εσωτερικό των επιχειρήσεων που διαμορφώνουν την αντίδραση των εργατών, αλλά και ο ανταγωνισμός στην αγορά μεταξύ των επιχειρήσεων, η αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης, καθώς και η εκάστοτε κρατική παρέμβαση στην οικονομία (Burawoy 1985: 87-88).

4.2. Τα βασικά χαρακτηριστικά του φορντισμού

Η «επιστημονική οργάνωση της εργασίας» του Ταϊλντορ αποτέλεσε ένα σύστημα ανοιχτό, μετασχηματιζόμενο και αναπτυσσόμενο, όπως θα αποδείξει αργότερα η εισαγωγή της γραμμής συναρμολόγησης από τον Φόρντ· ένα σύστημα το οποίο μπορεί να διατηρεί ορισμένα σταθερά χαρακτηριστικά όποιες και αν είναι οι τροποποιήσεις στην εφαρμογή του.

Σύμφωνα με τον Palloix (όπως παρατίθεται στον Tomphson 1983: 79), η εξέλιξη εκείνη που αποκαλείται φορντισμός καινοτόμησε και επέκτεινε τον ταιλτορισμό. Η γραμμή συναρμολόγησης διεύρυνε τα περιθώρια άσκησης μηχανικού ελέγχου από τη διεύθυνση, ενώ τα υψηλά ημερομίσθια ρύθμισαν το ζήτημα του ανεφοδιασμού των εργατικών δυνάμεων και των συνθηκών εργασίας. Ή, με τα λόγια του Κοριά (1985α: 131-132), «ο Φόρντ, με την εισαγωγή της αλυσίδας πραγματοποίησε μια δημιουργική ανάπτυξη του ταιλτορισμού που τον έφερε (από τη σκοπιά του κεφαλαίου) σε ένα είδος τελειότητας».

Σύμφωνα με τον Παπαδημητρίου (1996: 128-129), κάποια από τα βασικά χαρακτηριστικά του φορντισμού είναι: (α) η μαζική παραγωγή τυποποιημένων προϊόντων με τη μέθοδο της αλυσίδας συναρμολόγησης και με τη χρησιμοποίηση τεχνολογίας αυστηρά προσαρμοσμένης στην παραγωγή σχετικά ομοειδών προϊόντων, (β) η μαζική απασχόληση ανειδίκευτων και ημειδίκευμένων εργατών, (γ) η γενίκευση της

μισθωτής εργασίας και η καθιέρωση του θεσμού των συλλογικών συμβάσεων, με την εφαρμογή συναινετικών διαδικασιών στις διαπραγματεύσεις μεταξύ εργατών-εργοδοτών με εγγυητή το κράτος, (δ) η συνεχής κατάτμηση των εργασιών και η εξειδίκευση των εργαζομένων σε επιμέρους δραστηριότητες στο πλαίσιο της παραγωγικής διαδικασίας, με αποτέλεσμα να διευρύνεται το χάσμα μεταξύ πνευματικής και χειρωνακτικής εργασίας και (ε) η ανάληψη από το κοινωνικό κράτος του συντονισμού της καπιταλιστικής συσσώρευσης, με τη συμμετοχή του στην αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης και συνακόλουθα, την ενίσχυση της αγοραστικής δύναμης των μισθωτών.

Ο Φόρντ, λοιπόν, αξιοποιώντας τις βασικές αρχές της «επιστημονικής οργάνωσης» του Ταϊντόρ και με την προσθήκη της τεχνικής της αλυσίδας συναρμολόγησης, εφαρμόζει πρώτος στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, τη μέθοδο της μαζικής παραγωγής στην αυτοκινητοβιομηχανία. Ο βασικός μηχανισμός στον οποίο στηρίχθηκε η καινοτομία του φορντικά οργανωμένου εργοστασίου είναι ο αναφορέας. Χάρη στον αναφορέα εξασφαλίζεται η με μηχανικό τρόπο μετακίνηση του συνόλου των εξαρτημάτων του υπό συναρμολόγηση προϊόντος μπροστά από τους εργάτες που είναι καθηλωμένοι στη θέση τους. Ως αποτέλεσμα αυτού, μειώνεται σημαντικά ο αριθμός των εργατών που ασχολούνται με τη μεταφορά υλικών και εξαρτημάτων, ενώ ακόμα ο ρυθμός εργασίας αυξάνεται, καθώς καθορίζεται από την ταχύτητα του αναφορέα. Παρ' όλα αυτά, «οι νεκροί χρόνοι» δεν εξαλείφονται ολοκληρωτικά, δεδομένου ότι ο ρυθμός εργασίας επιβραδύνεται, είτε γιατί οι εργάτες καθυστερούν αναζητώντας μέσα στο σύνολο των εξαρτημάτων εκείνο που τους έχει ανατεθεί να συναρμολογήσουν είτε γιατί ο κάθε εργάτης παραδίδει στον αμέσως επόμενο το υπό συναρμολόγηση προϊόν. Ο Φόρντ έρχεται να αντιμετωπίσει αυτή τη δυσχέρεια με μία βελτίωση που είναι η προσθήκη του μεταφορέα, ο οποίος μετακινεί το κύριο εξάρτημα του υπό συναρμολόγηση προϊόντος από τη μία θέση στην άλλη. Με αυτόν τον τρόπο, ελαχιστοποιείται κάθε εργατική πρωτοβουλία, κάθε εργατική κυριαρχία πάνω στους χρόνους και ο ρυθμός εργασίας κανονίζεται μηχανικά, με τρόπο ολότελα εξωτερικό προς τον εργάτη (Κοριά 1985β: 67-69).

Ο φορντισμός, σύμφωνα με τον Κοριά (1985β: 72), σηματοδοτεί την κυριαρχία αφενός «νέων κανόνων παραγωγικότητας» που αναφέρονται στα αποτελέσματά του σχετικά με τις τεχνικές απόσπασης υπερεργασίας, αφετέρου «νέων κανόνων παραγωγής»

που αφορούν τις μεταβολές της βιομηχανικής οικονομίας στο σύνολό της και ειδικότερα, τις μεταβολές στην κλίμακα της παραγωγής, τη φύση των παραγομένων προϊόντων και τη διαμόρφωση του κόστους παραγωγής.

Αναφορικά με τους νέους «κανόνες παραγωγικότητας», όπως προαναφέραμε, με την προσθήκη του μεταφορέα καταργείται μεγάλος αριθμός εργατών που ασχολούνται με χειρωνακτικές μεταφορές, ενώ ταυτόχρονα με την εξάλειψη των μετακινήσεων στο εσωτερικό του εργοστασίου εκδιώκονται οι «νεκροί χρόνοι», κατά τη διάρκεια των οποίων ο εργαζόμενος «αναπνέει», και μετατρέπονται σε χρόνους παραγωγικής εργασίας. Ως αποτέλεσμα αυτού, η πραγματική διάρκεια της εργάσιμης ημέρας επιμηκύνεται απότομα. Επιπλέον, η γραμμή συναρμολόγησης διευρύνει τον κατατεμαχισμό της εργασίας. Μάλιστα, δεν είναι μόνο ότι ο Φόρντ διατηρεί από την «επιστημονική οργάνωση» του Ταϊϋλор το διαχωρισμό των εργασιών εκτέλεσης από τις εργασίες σύλλληψης, αλλά και ότι, αναπτύσσοντας παραπέρα το έργο του προκατόχου του, προχωρά σε έναν ακραίο κατατεμαχισμό και σε υποδιαίρεση των ίδιων των εργασιών εκτέλεσης (Κοριά 1985β: 72-73). Κατά συνέπεια, ο Φόρντ ωθεί στα άκρα μαζί με τον κατατεμαχισμό της εργασίας, και την ίδια τη διαδικασία απο-ειδίκευσης και υποβάθμισης της εργασίας. Όπως αναφέρει ο Montgomery (1979: 119), η εκτέλεση των εργασιών στα φορντικά οργανωμένα εργοστάσια απαιτεί «μηδενική» χρήση ειδίκευσης και εμπειρίας. Μάλιστα, σύμφωνα με τον Κοριά (1985β: 73-74), ο Φόρντ επιτυγχάνει σε τέτοιο βαθμό να ελαχιστοποιήσει την ανάγκη για ειδίκευση, ώστε το 1926 ο χρόνος ειδίκευσης για τις διάφορες κατηγορίες εργατών στα εργοστάσια του είναι λιγότερο από μία ημέρα για το 43% των εργασιών και έως μία εβδομάδα για το 36%! Τέλος, χάρη στην οργάνωση των εργασιών σε γραμμές γίνεται πιο αποτελεσματική η επιτήρηση και ο έλεγχος της από τις ίδιες τις μηχανές, απ' ότι προγενέστερα με τον επιστάτη και τον εργοδηγό.

Αναφορικά τώρα με τους νέους «κανόνες παραγωγής» που καθιερώνει ο φορντισμός, η γραμμή συναρμολόγησης εξασφαλίζει τους όρους για τη μετάβαση στην παραγωγή τυποποιημένων προϊόντων σε μεγάλες σειρές. Προκειμένου να γίνει δυνατή και να επεκταθεί η συναρμολόγηση έπρεπε τα επιμέρους μέρη κάθε υπό συναρμολόγηση προϊόντος να είναι πανομοιότυπα και εναλλάξιμα ώστε να μπορούν να στερεωθούν πάνω στο κύριο εξάρτημα. Η τυποποίηση των προϊόντων, με τη σειρά της, προϋποθέτει την

ομοιομορφοποίηση των μεθόδων χειρισμού, των υλικών και των εργαλείων· διαδικασία η οποία περιλαμβάνει τον καθορισμό των ποιοτικών προδιαγραφών των προϊόντων και των υλικών, την κατάργηση των άχρηστων ποικιλιών και, τέλος, την ενοποίηση των διαστάσεων και των ανοχών των προϊόντων και των εξαρτημάτων ώστε να καθίσταται δυνατή η εναλλαξιμότητά τους. Έτσι λοιπόν, χάρη στην τυποποίηση, γίνεται δυνατή η πραγματοποίηση της παραγωγής σε μεγάλη κλίμακα. Επιπλέον, χάρη στη συνεχή μεταφορά των εξαρτημάτων και των υλικών που εξασφαλίζει η χρήση του μεταφορέα, επιτυγχάνεται μία επιτάχυνση του κύκλου του παραγωγικού κεφαλαίου μέσω μιας ιδιαίτερης διαχείρισης του κυκλοφορούντος κεφαλαίου.²⁶ Ο συνεχής και καλορυθμισμένος ανεφοδιασμός των καθηλωμένων στις θέσεις τους εργατών, επιφέρει σημαντικά οικονομικά οφέλη στην επιχείρηση, όπως είναι η μείωση του κόστους αποθεματοποίησης από την εξάλειψη της μη παραγωγικής ακινητοποίησης του κυκλοφορούντος κεφαλαίου, η συμπίεση των «νεκρών χρόνων» παραγωγής στο ενδιάμεσο των ανεφοδιασμών, και τέλος, η κατάργηση όλων των πιθανών διακοπών στην παραγωγική διαδικασία που οφείλονται σε κακή εφαρμογή (αργοπορία στην κατασκευή ενός εξαρτήματος ενώ η κατασκευή άλλων προχωράει γρηγορότερα γεγονός που μπορεί να προκαλέσει καθυστερήσεις στο στάδιο της συναρμολόγησης). Ως αποτέλεσμα των παραπάνω, το κόστος παραγωγής μειώνεται (Κοριά 1985β: 76-80).

4.2.1. Ο φορντισμός, ο μισθός και το «κοινωνικό κράτος πρόνοιας»

Ο Φόρντ, όπως προαναφέραμε, ήταν ο πρώτος ο οποίος εφάρμοσε και εδραίωσε τη μέθοδο της μαζικής παραγωγής. Ωστόσο, όπως παρατηρεί η Σεφερτζή (1986: 51), για να μπορέσει να κυριαρχήσει η μαζική παραγωγή θα πρέπει ταυτόχρονα να εδραιωθεί και η μαζική κατανάλωση. Το κέρδος που μπορεί να προκύψει από τη μαζική παραγωγή δεν πραγματοποιείται παρά μονάχα με την κυκλοφορία των προϊόντων στην αγορά, δηλαδή μονάχα αφού καταναλωθούν. Δεδομένου ότι την εποχή της εισαγωγής της ταιϋλορικής-φορντικής οργάνωσης της εργασίας η πλειοψηφία του ενεργού πληθυσμού είναι ήδη μισθωτοί, οπότε η κατανάλωση που στηρίζεται στην αστική τάξη και τα μη-μισθωτά

²⁶ Κυκλοφορούν κεφάλαιο: μέρος του χρηματικού κεφαλαίου που χρησιμοποιείται για την αγορά εργατικών δυνάμεων και αντικειμένων εργασίας. Παραγωγικό κεφάλαιο: σύνολο μέσων παραγωγής και εργατικών δυνάμεων τα οποία συνενώνονται σε μία διαδικασία καπιταλιστικής παραγωγής (Gouvenier 2001: 353).

μεσαία στρώματα είναι περιορισμένη, καθώς και ότι η εξαγωγή των προϊόντων αποτελεί μία πρόσκαιρη λύση, ιδιαίτερη βαρύτητα δίνεται στην ανάγκη διεύρυνσης της εσωτερικής ζήτησης και μάλιστα της ζήτησης που στηρίζεται στο μισθωτό πληθυσμό.

Έτσι, με το πέρασμα στη μαζική παραγωγή βιομηχανικών προϊόντων ο εργάτης δεν ενδιαφέρει πλέον μονάχα ως φορέας της εργατικής του δύναμης, αλλά ταυτόχρονα και ως καταναλωτής των προϊόντων που παράγει. Με την επικράτηση του φορντικού προτύπου οικονομικής ανάπτυξης εγκαινιάζεται ιστορικά μία νέα περίοδος στις σχέσεις κεφαλαίου και εργασίας. Η απρόσκοπτη αναπαραγωγή του κεφαλαίου απαιτεί την ενσωμάτωση του εργάτη στη λογική της καταναλωτικής κοινωνίας (Παπαδημητρίου 1996: 128). Υπό τις συνθήκες αυτές, ιδιαίτερη σημασία αποκτούν τόσο η «γενική συμφωνία πάνω στους μισθούς», το γνωστό «five dollars day» (F.D.D.), όσο και η αναβάθμιση του ρόλου του «κοινωνικού κράτους πρόνοιας».

Όσον αφορά το μισθό, με την εισαγωγή της γραμμής συναρμολόγησης, ο Φόρντ εγκαταλείπει το «μισθό με το κομμάτι» και τα συστήματα πριμοδότησης που εφάρμοσε ο Ταϊϋλор, και αρχικά επιβάλλει την ισοπέδωση των μισθών, η οποία συνεπάγεται κατάργηση των διαφοροποιήσεων στο ύψος των μισθών. Ο ακραίος κατατεμαχισμός, η απλοποίηση των εργασιών και η συνεπαγόμενη «μηδενική» απαίτηση σε ειδίκευση «αχρηστεύουν» την ανάγκη μισθολογικών κλιμάκων στηριγμένων στην «εργασία με το κομμάτι» (Montgomery 1979: 119, Braverman 1975: 148). Ωστόσο, λίγο αργότερα, κάτω από την πίεση των εργατικών αντιδράσεων που παίρνουν τη μορφή απεργιών και παραιτήσεων και αφορούν την ισοπέδωση των μισθών και τις δυσχερείς συνθήκες εργασίας (επαναληπτικότητα, μονοτονία, εντατικοποίηση κλπ.), ο Φόρντ ανακοινώνει, στις αρχές του 1914, μία «γενική συμφωνία πάνω στους μισθούς» της οποίας η σημαντικότερη διάταξη συνίσταται σε μία αύξηση, σχεδόν το διπλασιασμό των ονομαστικών ημερομισθίων (από 2,34\$ σε 5\$) σε συνδυασμό με την καθιέρωση της οκτάωρης εργασίας (Braverman 1975: 148-149, Montgomery 1979: 119-120).

Καταρχήν, θα μπορούσαμε να πούμε, ότι πίσω από τη χορήγηση του «five dollars day» βρίσκεται η ανησυχία του Φόρντ να διαφυλαχθεί η εκκολαπτόμενη τότε μαζική παραγωγή. Όπως ο ίδιος υποστήριζε (παρατίθεται στον Κοριά 1985β: 132), «η ίδια η επιτυχία μας εξαρτάται εν μέρει από τους μισθούς που πληρώνουμε. Εάν σκορπίσουμε πολύ χρήμα, αυτό το χρήμα θα δαπανηθεί [...]· το αποτέλεσμα θα είναι ότι [...] “αυτή η

ευημερία εκφράζεται με αύξηση της ζήτησης (για τα αυτοκίνητα μας)». Ο Φόρντ, λοιπόν, αναγνωρίζοντας ότι ο εργάτης ήταν ταυτόχρονα και καταναλωτής συνιστούσε τη χορήγηση υψηλών μισθών για την ενίσχυση της αγοραστικής δύναμης των μισθωτών και τη διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς.²⁷

Εκτός του παραπάνω το «five dollars day» έρχεται να εξυπηρετήσει και άλλες λειτουργίες. Σε μία περίοδο όπου τα ποσοστά «εναλλαγής εργατοδυναμικού» (turn-over) είναι ιδιαίτερα υψηλά, ο διπλασιασμός των ημερομισθίων εξασφαλίζει στην εταιρία μεγάλο απόθεμα διαθέσιμου εργατικού δυναμικού για το συνεχή ανεφοδιασμό της σε εργατικά χέρια. Άμεση πρωταρχική αιτία του «five dollars day» είναι, λοιπόν, η ανάγκη να εξασφαλιστεί η απαιτούμενη τακτικότητα και σταθερότητα του εργατικού δυναμικού των εργοστασίων. Ταυτόχρονα το «five dollars day» επιτρέπει τη διεύρυνση του βαθμού εντατικοποίησης της εργασίας, καθώς οι εργάτες πάσχιζαν να διατηρήσουν τη θέση τους στα εργοστάσια του Φόρντ (Braverman 1975: 150). Όπως αναφέρει ο Montgomery (1979: 102), ο Φόρντ μπορούσε να επιβάλει οποιοδήποτε ρυθμό εργασίας επιθυμούσε, καθώς όταν ανακοίνωσε τον Ιανουάριο του 1914 την αύξηση στους μισθούς, δέκα χιλιάδες εργάτες συγκεντρώθηκαν έξω από τις πύλες του εργοστασίου πασχίζοντας για μία θέση εργασίας.

Επιπλέον, το «five dollars day», οι αυστηροί όροι στη χορήγηση του,²⁸ οι κυρώσεις πάνω στο μισθό (σε περίπτωση απουσίας, αργοπορίας ή έλλειψης αφοσίωσης) και το δικαίωμα αφαίρεσής του σε οποιαδήποτε στιγμή από τους εργοδότες, μπορεί πλέον να καθορίζει με τρόπο αυταρχικό τις συνθήκες εργασίας στα φορντικά οργανωμένα εργοστάσια και έτσι να επιτρέπει την παραπέρα ορθολογικοποίηση τους. Η διεύθυνση, χάρη στο F.D.D, μπορεί να εξουσιάζει χωρίς ιδιαίτερη αντίσταση τις συνθήκες εργασίας και τον εργάτη. Μπορεί να προβαίνει σε μία αυστηρή κατανομή των εργαζομένων στα διάφορα σημεία της παραγωγής ανάλογα με τις ανάγκες, να περιορίζει στο ελάχιστο την ελευθερία και τη δυνατότητα μετακίνησης, να απλοποιεί συνεχώς τους

²⁷ Και ο Κέυνς, γράφοντας την περίοδο της κρίσης, υποστήριζε την ανάγκη να διαφυλαχθεί η αγοραστική δύναμη, να διανεμηθούν μισθοί και εισοδήματα ώστε να διατηρηθεί υψηλό το επίπεδο της κατανάλωσης (Κοριά 1985β: 136).

²⁸ Απαραίτητη προϋπόθεση για τη χορήγηση του F.D.D. είναι, μεταξύ άλλων, η επίδειξη καλής «ηθικής διαγωγής», η οποία διαπιστώνεται από ένα ειδικό σώμα ελεγκτών που ελέγχουν τους χώρους κατοικίας των εργατών, τις καθημερινές τους συνήθειες και κυρίως τον τρόπο με τον οποίο ξοδεύουν το μισθό τους (απαιτείται κοσμιότητα, απαγορεύεται η χαρτοπαιξία, η κατανάλωση αλκοολούχων, η χρήση καπνού κλπ.) (Montgomery 1979: 39-40, Κοριά 1985β: 89). Αν ένας ελεγκτής διαπίστωνε πως τα παραπάνω δεν τηρούνταν, τότε ο εργάτης έχανε το F.D.D. για μια περίοδο έξι μηνών και αν με το πέρασμα της περιόδου αυτής ο εργάτης δε συμμορφώνονταν τότε εκδιώκονταν από την εταιρία του Φορντ (Κοριά 1985β: 90).

επιβαλλόμενους χειρισμούς, να προσδιορίζει με αυστηρότητα τους επιτρεπόμενους χρόνους, να ελέγχει την τήρηση των χειρισμών και των χρόνων για κάθε εργασία και συνεπώς να μετατρέπει όλο το χρόνο του εργάτη σε χρόνο παραγωγικής εργασίας. Τα αποτελέσματα του «five dollars day» είναι θεαματικά, όπως αποδεικνύει η μείωση του ποσοστού «εναλλαγής εργατοδυναμικού» μετά το 1914 σε λιγότερο από 0,5% και η ελάττωση του κόστους παραγωγής κατά 17% για κάθε αυτοκίνητο χάρη στην εντατικοποίηση των εργασιών (Κοριά 1985β: 90-91). Παρόλα αυτά, όπως αποκαλύπτει ο Γκράμσι γράφοντας το 1929 (παρατίθεται στον Κοριά 1985β: 92-94), η επίδραση του F.D.D. στη μείωση του ποσοστού «εναλλαγής εργατοδυναμικού» στα εργοστάσια του Φόρντ είναι προσωρινή. Την περίοδο αυτή διαπιστώνεται μια έντονη αστάθεια του εργατικού δυναμικού στα εργοστάσια του Φόρντ που οφείλεται στις ιδιαίτερα επικίνδυνες και εξαντλητικές συνθήκες εργασίας που ο μισθός δεν αρκεί για να τις αντισταθμίσει.

Ωστόσο, η απρόσκοπτη λειτουργία και αναπαραγωγή της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης στο πλαίσιο του φορντικού συστήματος οργάνωσης της εργασίας απαιτεί, ιδιαίτερα μετά την κρίση υπερσυσσώρευσης, που εκδηλώνεται από τις αρχές της δεκαετίας του 1930, νέες μορφές ρύθμισης των οικονομικών και κοινωνικών πρακτικών, ρύθμιση που αναλαμβάνει το «κοινωνικό κράτος πρόνοιας». Όπως εύστοχα αναφέρει ο Κοριά (1985β: 128), «μετά τον Ταϊϋλορ και τον Φόρντ, έρχεται ο Κέϋνς να αποπερατώσει το οικοδόμημα. Μετά τη θεωρία και την πρακτική της μαζικής παραγωγής μέσα στο εργαστήριο, η θεωρία και η πρακτική του είδους του Κράτους και της ρύθμισης που αντιστοιχούν σ' αυτή τη μαζική παραγωγή».

Σε όλες σχεδόν τις καπιταλιστικές χώρες του βιομηχανικού κέντρου αναδύεται το λεγόμενο «κεϋνσιανό κράτος» ή διαφορετικά το «κοινωνικό κράτος πρόνοιας», το οποίο αντανakλά την ιδεολογία ότι η καπιταλιστική ανάπτυξη ταυτίζεται με την κοινωνική πρόοδο. Το «κοινωνικό κράτος πρόνοιας», αναλαμβάνοντας ρόλο «ρυθμιστή», παρεμβαίνει τόσο στο χώρο της οικονομίας όσο και της κοινωνίας. Έρχεται να επιτελέσει δύο ταυτόχρονες και αλληλοσυμπληρούμενες μεταξύ τους λειτουργίες: εκείνη της συσσώρευσης κεφαλαίου και εκείνη της νομιμοποίησης στη συνείδηση των εργαζομένων του ισχύοντος καθεστώτος εκμετάλλευσης (συλλογικές συμβάσεις, κοινωνικές παροχές κλπ.) (Σεφερτζή 1986: 50-51).

Το κράτος παρεμβαίνει στο σύνολο του κύκλου παραγωγής και αναπαραγωγής του κεφαλαίου (στη σφαίρα της παραγωγής, κυκλοφορίας, διανομής και κατανάλωσης του κοινωνικού προϊόντος). Παρεμβαίνει: (α) άμεσα στην παραγωγή μέσω των εθνικοποιήσεων, (β) στη δημιουργία της συνολικής ζήτησης μέσω των δημοσίων επενδύσεων κλπ., (γ) στον τρόπο δημιουργίας και χρησιμοποίησης του εισοδήματος των μισθωτών, ενώ (δ) μέσω της πολιτικής των τιμών, της νομισματικής πολιτικής και του κρατικού προϋπολογισμού εξασφαλίζει τις συνθήκες για γρήγορη συσσώρευση. Παράλληλα, αναπτύσσοντας μηχανισμούς νομιμοποίησης και διασφάλισης συμβιβασμών ανάμεσα σε εργοδοσία και εργαζομένους, εξασφαλίζει τη διατήρηση και αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων, δηλαδή των σχέσεων εξουσίας (Σεφερτζή 1986: 50).

Ιδιαίτερη σημασία αποκτά η παρέμβαση του «κοινωνικού κράτους πρόνοιας» στο συγχρονισμό της σχέσης μαζικής παραγωγής και μαζικής κατανάλωσης. Πρωταρχικός στόχος είναι η διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς μέσω της ενίσχυσης της αγοραστικής δύναμης των μισθωτών, προκειμένου να αυξηθεί η συλλογική κατανάλωση και συνακόλουθα να εξασφαλιστεί το καθεστώς της μαζικής παραγωγής. Τα μέσα για την ενίσχυση της αγοραστικής δύναμης των μισθωτών περιλαμβάνουν την ενίσχυση του άμεσου μισθού με μέτρα κοινωνικής πολιτικής, όπως είναι ο καθορισμός του ύψους των μισθών γενικά και η θέσπιση κατώτατου ορίου μισθού ειδικότερα, η ρύθμιση του χρόνου εργασίας, η χορήγηση επιδομάτων ανεργίας, ασθένειας κλπ., αλλά και τον έμμεσο μισθό που αφορά τις κοινωνικές παροχές όπως είναι η δωρεάν ιατρική περίθαλψη, η δωρεάν παιδεία, η κοινωνική ασφάλιση, τα επιδόματα κατοικίας κλπ. (Παπαδημητρίου 1996: 131).

Χάρη σ' αυτές τις παρεμβάσεις από το «κοινωνικό κράτος πρόνοιας», δεν επιτυγχάνεται μοναχά η ενίσχυση της αγοραστικής δύναμης των μισθωτών, αλλά ταυτόχρονα και ένα είδος «εξαγοράς» των εργατικών σωματείων, ο συμβιβασμός μεταξύ εργοδοσίας και εργαζομένων, η διασφάλιση της «κοινωνικής ειρήνης» με την άμβλυνση των αντιθέσεων και των ανταγωνισμών, που έρχεται να υποστηρίξει την εύρυθμη λειτουργία των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων. Η ενσωμάτωση των μισθωτών στην καταναλωτική κοινωνία και η βελτίωση του επιπέδου διαβίωσής τους είναι το αντάλλαγμα για τη μη αμφισβήτηση του τρόπου οργάνωσης της εργασίας και των

εκμεταλλευτικών σχέσεων που συνεπάγεται, πάνω στις οποίες στηρίζεται το καπιταλιστικό κέρδος (Παπαδημητρίου 1996: 131-132).

Μάλιστα, δε θα πρέπει να ξεχνάμε ότι, δεδομένου του σταδιακού αποχωρισμού του εργαζομένου από τους «οικιακούς όρους» ανασύστασης της εργατικής του δύναμης δηλαδή, του αποχωρισμού του από το αγροτικό ή ημιαγροτικό περιβάλλον από το οποίο αποκόμιζε πολλά στοιχεία για την αναπαραγωγή του, και της εκ νέου διάθεσης αυτών των αναγκαίων αγαθών με τη μορφή εμπορεύματος που μπορούν να αποκτηθούν μόνο με χρηματικά μέσα, το κράτος με την κοινωνική πολιτική του απαλλάσσει τη βιομηχανία από ορισμένες κατηγορίες εξόδων συντήρησης και αναπαραγωγής της εργατικής τάξης που πριν από την εμφάνιση του έμμεσου μισθού και των κρατικών μηχανισμών κοινωνικής ασφάλισης επιβάρυναν το μισθό (δηλαδή αυτό που πληρώνει ο εργοδότης), και κατ' επέκταση το ποσοστό εκμετάλλευσης και το επίπεδο συσσώρευσης του κεφαλαίου (Κοριά 1985β: 95, 115).

Με άλλα λόγια, το κράτος εξασφαλίζει έσοδα από εισφορές και φόρους τα οποία διατίθενται για τη χρηματοδότηση των κοινωνικών ασφαλίσεων, της υγείας, της παιδείας κλπ., δηλαδή για την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης και την προσαρμογή της στις απαιτήσεις των επιχειρήσεων. Το κράτος, λοιπόν, στην ουσία συμμετέχει ενεργά στην αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης κοινωνικοποιώντας τα έξοδα που διατίθενται για αυτόν το σκοπό (αναπαραγωγή), με τρόπο επομένως που δεν επηρεάζει απευθείας τα επιχειρηματικά κέρδη (Σεφερτζή 1986: 53).

Όπως είδαμε, η «επιστημονική οργάνωση» του Ταϊλор και εν συνεχεία η εισαγωγή της γραμμής συναρμολόγησης από τον Φόρντ επέτυχαν να διευρύνουν τα περιθώρια απόσπασης υπερεργασίας και ελέγχου της εργασιακής διαδικασίας και του εργάτη από το κεφάλαιο, διασφαλίζοντας επί μακρόν την εύρυθμη λειτουργία και αναπαραγωγή του καπιταλιστικού συστήματος. Ωστόσο, η αδιαμφισβήτητη κυριαρχία του ταιλτορικού-φορντικού συστήματος της μαζικής παραγωγής αρχίζει να κλονίζεται με την οικονομική κρίση των αρχών της δεκαετίας του 1970. Μεταξύ άλλων, η φθίνουσα πορεία του ρυθμού αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας και η ένταση των εργατικών αντιδράσεων κατά μήκος των χωρών του αναπτυσσόμενου καπιταλισμού πλήττουν την αποτελεσματικότητα και τη νομιμότητα του ταιλτορικού-φορντικού συστήματος και

αναθερμαίνουν το ενδιαφέρον του κεφαλαίου για εισαγωγή τεχνολογικών καινοτομιών στην παραγωγή. Στο επόμενο κεφάλαιο, θα προσπαθήσουμε να σκιαγραφήσουμε τις αλλαγές που παρατηρούνται προς την κατεύθυνση της «ευέλικτης» αναδιάρθρωσης της παραγωγής και της εργασίας με όχημα τις νέες τεχνολογίες της αυτοματικής, όπως και τις επιπτώσεις τους στην εργασία και το συνδικαλιστικό κίνημα.

5. Η μετάβαση από το ταιϋλορικό–φορντικό σύστημα οργάνωσης στα «ευέλικτα» παραγωγικά συστήματα

5.1. Οι αδυναμίες του ταιϋλορικού–φορντικού συστήματος και τα σενάρια «ευέλικτης» αναδιάρθρωσης

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 το καπιταλιστικό σύστημα εισέρχεται σε μια περίοδο παρατεταμένης κρίσης που κλονίζει τη μέχρι τότε αδιαμφισβήτητη κυριαρχία του φορντικού συστήματος της μαζικής παραγωγής. Κάποιες από τις εκδηλώσεις αυτής της κρίσης είναι η μείωση του ρυθμού αύξησης της παραγωγικότητας στους κλάδους που τροφοδότησαν τη μεταπολεμική οικονομική ανάπτυξη, ο κορεσμός της αγοράς για ορισμένα προϊόντα και η στασιμότητα της ζήτησης για πολλά άλλα, η όξυνση του διεθνούς ανταγωνισμού ιδιαίτερα από την Ιαπωνία και τις Νέες Βιομηχανικές χώρες, η αύξηση της μαζικής ανεργίας και η όξυνση των κοινωνικών εντάσεων (Λυμπεράκη 1990: 53, 1993: 204).

Όπως επισημαίνει ο Τσεκούρας (1989: 88, 1990: 90), η συνεχιζόμενη κρίση των καπιταλιστικών χωρών σε μεγάλο βαθμό οφείλεται στην εξάντληση των δυνατοτήτων του ταιϋλορικού–φορντικού συστήματος, στην αδυναμία του να προσφέρει συνεχείς αυξητικές τροχιές κερδών παραγωγικότητας της εργασίας. Σταδιακά τα ίδια εκείνα τεχνολογικά συστήματα που μεταπολεμικά οδήγησαν σε πρόοδο και οικονομική ανάπτυξη μετατρέπονται στο αντίθετό τους και οδηγούν σε στασιμότητα και παρακμή. Η κρίση του ταιϋλορικού–φορντικού συστήματος, ή διαφορετικά η εξάντληση της δυναμικής του, δεν είναι βέβαια αποτέλεσμα της «τεχνικής υπερωρίμανσής» του όπως κάποιες τεχνοκρατικές, τεχνικιστικές ερμηνείες της κρίσης υποστηρίζουν.²⁹ Η κρίση του ταιϋλορικού–φορντικού συστήματος εμφανίζεται ως αποτέλεσμα της έντασης των ταξικών αγώνων που ανέδειξαν τα όρια και τις αδυναμίες του συγκεκριμένου συστήματος εκμετάλλευσης της εργασίας. Η δυσκολία των μέχρι τότε «κυρίαρχων» τεχνολογιών να συνεχίσουν να λειτουργούν αποτελεσματικά ως μέσα απορρόφησης και απόσπασης υπερεργασίας σχετίζεται άμεσα τόσο με τις «τυπικές» κατακτήσεις των

²⁹ Για μια εκτενή παρουσίαση και κριτική των υποθέσεων της «τεχνικής υπερωρίμανσης» και του «κορεσμού της αγοράς» βλέπε Τσεκούρας (1990: 78-91).

εργατικών αγώνων (π.χ. άδειες, εναντίωση στο σύστημα της βάρδιας κλπ.), όσο και με τις «άτυπες» μορφές της εργατικής αντίστασης (π.χ. τις καθυστερήσεις στους ρυθμούς εργασίας, την κακή ποιότητα εργασίας, τις συστηματικές απουσίες κλπ.). Όπως εύστοχα συνοψίζει ο Τσεκούρας (1989: 88), «το μπλοκάρισμα των ταιϋλορικών-φορντικών πρακτικών δεν ήρθε σαν αποτέλεσμα της προσέγγισης κάποιων δήθεν «τεχνικών» ορίων στην ανάπτυξή τους, αλλά σε τελική ανάλυση σαν αποτέλεσμα των ταξικών αγώνων που πολλές φορές έθεσαν στο κέντρο της προσοχής τους τις μορφές οργάνωσης της εργασίας και την άρνησή τους».

Οι σημαντικότεροι από τους «αδύναμους κρίκους» του ταιϋλορικού-φορντικού συστήματος, όπως προσδιορίζονται από τη σχετική βιβλιογραφία, είναι οι ακόλουθοι. (1) Εξαιτίας της τάσης προς την ομοιομορφοποίηση και την τυποποίηση των προϊόντων, το σύστημα είναι ανίκανο να ανταποκριθεί στις ξαφνικές αλλαγές στη ζήτηση και τη συνεχή διαφοροποίηση των προϊόντων (Sayer 1986: 48). (2) Ο ακραίος κατατεμαχισμός της εργασίας και ο συνακόλουθος πολλαπλασιασμός των θέσεων εργασίας και των αντίστοιχων αποστάσεων συνεπάγεται την αύξηση των λεγόμενων «χρόνων μεταβίβασης» των προϊόντων, δηλαδή των χρόνων κατά τη διάρκεια των οποίων τα προϊόντα μεταφέρονται από τη μια θέση εργασίας στην άλλη, κατά μήκος της αλυσίδας, χωρίς να υφίστανται καμία επεξεργασία. (3) Ο πολλαπλασιασμός των θέσεων εργασίας καθιστά δύσκολη την οργάνωση και το συντονισμό των διαφορετικών εργασιών που αντιστοιχούν σ' αυτές τις θέσεις (το πρόβλημα της «εξισορρόπησης»). Ως αποτέλεσμα, συχνά παρουσιάζονται «μποτιλιαρίσματα» στην παραγωγή, υπερβολική επιβάρυνση κάποιων θέσεων εργασίας και αντίστοιχα υποχρησιμοποίηση άλλων (Κοριά 1985β: 186-188). (4) Η απρόσκοπτη λειτουργία της συνεχούς γραμμής παραγωγής και η ανάγκη άμεσης ανταπόκρισης στις ξαφνικές αυξήσεις της ζήτησης επιβάλλουν την αποθήκευση μεγάλης ποσότητας πρώτων υλών, ενδιάμεσων και τελικών προϊόντων, που με τη σειρά της επιβαρύνει σημαντικά τα έξοδα παραγωγής, τα οποία αυξάνονται περαιτέρω όταν αλλάζουν οι ποιοτικές προδιαγραφές των προϊόντων. Υπολογίζεται ότι, κατά μέσο όρο, το 30% του συνολικού κόστους παραγωγής στη βιομηχανία αποτελείται από έξοδα αποθήκευσης, μεταφοράς, απογραφής και ελέγχου των αποθεμάτων (Sayer 1986: 48). (5) Η ύπαρξη ελαττωματικών εισροών και άλλα προβλήματα αποκρύπτονται εξαιτίας του μεγάλου όγκου αποθηκευμένων αποθεμάτων. Η δυνατότητα αντικατάστασης των

ελαττωματικών εισροών και των τελικών προϊόντων από το υπάρχον απόθεμα και η ανάγκη συνεχούς λειτουργίας της γραμμής παραγωγής έχει ως αποτέλεσμα να μη δίδεται προτεραιότητα στην αναζήτηση και αντιμετώπιση της πηγής του προβλήματος. Επιπλέον, οι αραιές και απόμακρες σχέσεις της εταιρείας με τους προμηθευτές δεν ευνοούν την έγκαιρη ανακάλυψη της προέλευσης των ελαττωματικών εισροών (Sayer 1986: 48-49). (6) Οι απόμακρες σχέσεις μεταξύ των επιχειρηματιών και των προμηθευτών σημαίνουν αραιές παραλαβές μεγάλων ποσοτήτων που απαιτούν αποθήκευση και οδηγούν σε αύξηση του κόστους παραγωγής, ενώ επιπλέον, εντείνουν την αδυναμία προσαρμογής στα μεταβαλλόμενα σήματα της αγοράς, εξαιτίας της μη εναρμόνισης των προμηθευτών με τους πελάτες σε ζητήματα όπως είναι π.χ. ο σχεδιασμός των προϊόντων (Sayer 1986: 49). (7) Τα γενικά έξοδα της παραγωγής επιβαρύνονται υπέρμετρα εξαιτίας της πληθώρας των λειτουργιών επιτήρησης, ελέγχου και επιστάσις της εργασίας που απαιτούν ο πολυτεμαχισμός και η υπερβολική εξειδίκευση των εργασιών (Τσεκούρας 1989: 89). (8) Τέλος, η υπερεξειδίκευση των εργατών σ' ένα περιορισμένου εύρους εργασιακό καθήκον συνεπάγεται την ελλιπή χρησιμοποίηση των δεξιοτήτων τους, αυξάνει τη μονοτονία και την κούραση και οδηγεί σε συστηματικές απουσίες, χασομέρι και άλλες μορφές εργατικής αντίστασης (Sayer 1986: 49).

Το βασικό σημείο αναφοράς των κυρίαρχων θεωρητικών προσεγγίσεων διεξόδου από την κρίση είναι η αναζήτηση περισσότερης «ευελιξίας». Η «ευελιξία» αποτελεί μια από τις κεντρικές συνιστώσες των αναδυόμενων υποδειγμάτων βιομηχανικής οργάνωσης, για τα οποία στη σχετική βιβλιογραφία υπάρχει πλήθος ονομασιών όπως «μεταφορντισμός», «νεοφορντισμός», «ευέλικτη εξειδίκευση», «ευέλικτη αυτοματοποίηση», «ευέλικτη συσσώρευση», «νέο τεχνοοικονομικό υπόδειγμα εντάσεως εργασίας», «αποδιοργανωμένος καπιταλισμός» κλπ. (Πελαγίδης 1993, Λυμπεράκη 1990: 55).

Ωστόσο, όπως παρατηρεί η Λυμπεράκη (1990: 55, 1993: 205), το περιεχόμενο που αποκτά η έννοια της «ευελιξίας» δεν είναι δεδομένο. Ως έννοια παραπέμπει σε ευελιξία προϊόντων, ποσοτήτων και ποιοτήτων, αλλά και σε ποικιλία μορφών και μεθόδων παραγωγής (τεχνική και τεχνολογική ευελιξία). Μπορεί να διακριθεί σε αριθμητική και λειτουργική ευελιξία, να αναφέρεται στις σχέσεις προμηθευτών και προμηθευομένων, στις εργασιακές σχέσεις και τις ρυθμίσεις γύρω από τις αμοιβές και τις

συνθήκες εργασίας, σε αλλαγές στην εσωτερική δομή των μεγάλων επιχειρήσεων, στην ακύρωση των θετικών ρυθμίσεων για την προστασία των εργαζομένων κλπ..

Παρόλη την ποικιλία των αναδιαρθρωτικών σεναρίων και αντίστοιχα των τρόπων επίτευξης της «ευελιξίας» και των τελικών μορφών που μπορεί να πάρει, θα μπορούσαν να προσδιοριστούν κάποιες επιμέρους κοινές διαπιστώσεις. Σύμφωνα με τον Πελαγίδη (1993), γενική είναι η παραδοχή του κορεσμού της ζήτησης για μαζικά τυποποιημένα προϊόντα, της κατάρρευσης των μαζικών αγορών και της μεταστροφής των προτιμήσεων των καταναλωτών προς διαφοροποιημένα προϊόντα, που υποστηρίζεται ότι αποτελούν και τη βασική αιτία της συνολικής αναδιάρθρωσης της παραγωγικής διαδικασίας. Υπό τις συνθήκες αυτές, οι επιχειρήσεις εκείνες που προηγούμενα παρήγαγαν μαζικά τυποποιημένα προϊόντα προκειμένου να ανταποκριθούν και να επιβιώσουν στο ασταθές και διαρκώς μεταβαλλόμενο οικονομικό περιβάλλον θα πρέπει να ακολουθήσουν μια νέα ανταγωνιστική στρατηγική.

Με βάση τη νέα ανταγωνιστική στρατηγική, ο αντικειμενικός στόχος των επιχειρήσεων μετατίθεται από την επιδίωξη της εκμετάλλευσης των «οικονομιών κλίμακας» στην επιδίωξη των «οικονομιών στόχου».³⁰ Ειδικότερα, το ανταγωνιστικό πλεονέκτημα των επιχειρήσεων δε βασίζεται πλέον στην εκμετάλλευση των «οικονομιών κλίμακας» (στα κέρδη που προκύπτουν από τη μείωση του μέσου κόστους παραγωγής των προϊόντων όταν αυξάνεται η ποσότητα των παραγόμενων προϊόντων), αλλά κυρίως στην ικανότητά τους να ανταποκρίνονται αποτελεσματικά και γρήγορα στις μεταβολές της ζήτησης, καθώς και να διεισδύουν σε διαφορετικά και διαφοροποιημένα κομμάτια της αγοράς, δίνοντας έμφαση στην ποιότητα, το σχεδιασμό και την ιδιομορφία των παραγόμενων προϊόντων (Πελαγίδης 1993, 1994: 173, Λυμπεράκη 1993: 206).

Όπως επισημαίνει ο Πελαγίδης (1993, 1994: 173-175), απαραίτητη προϋπόθεση για την επίτευξη των «εσωτερικών οικονομιών στόχου» είναι η χρησιμοποίηση των «ευέλικτων τεχνολογιών», καθώς και η παράλληλη χρήση συστημάτων οργάνωσης / διαχείρισης και διανομής της παραγωγής «άμεσης ανταπόκρισης» (just in time). Οι

³⁰ Οι «εσωτερικές οικονομίες στόχου» πραγματοποιούνται όταν μια επιχείρηση μπορεί να παράγει μια σειρά διαφοροποιημένων προϊόντων που απευθύνονται κυρίως σε «κενά» αγορών, αφού οι φορντιστικές μαζικές αγορές έχουν καταρρεύσει, και επικρατούν όλο και περισσότερο εκλεκτικιστικές νόρμες κατανάλωσης. Οι «εξωτερικές οικονομίες στόχου» επιτυγχάνονται με α) μείωση του κόστους συναλλαγών, β) μείωση των εξόδων συμβολαίων, γ) επιμερισμό του κόστους έρευνας και ανάπτυξης μέσα από κοινή προσπάθεια και δ) την αλληλοπληροφόρηση και τη διάχυση των πληροφοριών (Πελαγίδης 1994: 173, 237)

άκαμπτες αλυσίδες συναρμολόγησης και ο αυστηρά εξειδικευμένος σε συγκεκριμένου τύπου εργασίες μηχανικός εξοπλισμός εγκαταλείπονται δίνοντας τη θέση τους στα λεγόμενα «ευέλικτα τεχνολογικά συστήματα», όπως είναι τα Computer Aided Design (CAD) που αφορούν το σχεδιασμό των προϊόντων με τη χρήση και τη βοήθεια H/Y, τα Flexible Manufacturing Systems (FMS) που παρέχουν τη δυνατότητα εξαιρετικά γρήγορης προσαρμογής της παραγωγικής διαδικασίας στη διαφοροποιημένη ζήτηση προϊόντων, τα ρομπότ που προγραμματίζονται έτσι ώστε να εκτελούν διάφορες λειτουργίες αυτόματα, αντικαθιστώντας την ανθρώπινη εργασία κλπ..

Οι ευέλικτες αυτές τεχνολογίες ή, διαφορετικά, τα νέα αυτοματοποιημένα μηχανικά συστήματα μπορούν μετά από τον κατάλληλο επαναπρογραμματισμό, να χρησιμοποιηθούν στην παραγωγή μεγάλης ποικιλίας διαφοροποιημένων προϊόντων. Χάρη στην πολυλειτουργικότητά τους δίνουν τη δυνατότητα στις επιχειρήσεις, σε ελάχιστο χρόνο και με ελάχιστα έξοδα αναπροσαρμογής, να παράγουν διαφοροποιημένα προϊόντα, να προσαρμόζονται γρήγορα στις διακυμάνσεις της ζήτησης και να εξασφαλίζουν συνεχή καινοτομική δραστηριότητα (Τσεκούρας 1989: 94).³¹

Εάν όμως οι ευέλικτες τεχνολογίες εξυπηρετούν τη λογική των «εσωτερικών οικονομικών στόχου» είναι γιατί συνδυάζονται και αξιοποιούνται μέσα από συστήματα «άμεσης ανταπόκρισης» (Πελαγίδης 1994: 175). Σύμφωνα με τον Sayer (1986: 51, 53), τα συστήματα «άμεσης ανταπόκρισης» αναδύθηκαν μεταπολεμικά μέσα από την προσπάθεια κάποιων Ιαπωνικών αυτοκινητοβιομηχανιών να προσαρμόσουν τις δυτικές πρακτικές στις ιδιαίτερες εθνικές συνθήκες τους. Το πιο εντυπωσιακό χαρακτηριστικό του συστήματος αυτού (από το οποίο πήρε και το όνομά του) είναι ότι, αντί για μαζική παραγωγή σε αναμονή για ζήτηση (just in case), έχουμε παραγωγή στην ποσότητα που χρειάζεται και στο χρόνο που εκδηλώνεται η ζήτηση (just in time). Αυτό επιτυγχάνεται συνήθως μέσα από τη χρήση ετικετών ή πινάκων kanban (σύστημα kanban) που μεταδίδουν με κατεύθυνση από το τέλος προς την αρχή της παραγωγικής διαδικασίας στους εργάτες ακριβείς πληροφορίες σχετικά με την ποσότητα, την ποιότητα και τον τύπο του προϊόντος που πρέπει να παραχθεί. Με αυτό τον απλό τρόπο το σύστημα kanban ενορχηστρώνει διαφορετικές παραγωγικές δραστηριότητες σε μια ροή

³¹ Με τον όρο «πολυλειτουργικότητα» εννοούμε την ανεξαρτησία ενός μέσου παραγωγής ως προς το προϊόν, δηλαδή την ικανότητά του να μετατρέπεται εύκολα και γρήγορα έτσι ώστε να είναι χρήσιμο στην παραγωγή διαφορετικών προϊόντων (Ιωακείμογλου 1983: 55).

παραγωγής (flow line), μειώνοντας σημαντικά τα έξοδα σχεδιασμού και επιτήρησης και αυξάνοντας την παραγωγική χρήση του κεφαλαίου. Ως εκ τούτου, έχει υπολογιστεί ότι οι Ιαπωνικές αυτοκινητοβιομηχανίες χρειάζονται το 1/5 των εργατών που ασχολούνται με το σχεδιασμό και την επίβλεψη της παραγωγικής διαδικασίας σε σχέση με τις αντίστοιχες Αμερικανικές.³²

Δύο από τους βασικούς στόχους του συστήματος «άμεσης ανταπόκρισης» είναι η προοδευτική μείωση-ελαχιστοποίηση των αποθηκευμένων αποθεμάτων που επιφέρει σημαντική μείωση του κόστους παραγωγής, αλλά και του επιχειρηματικού κινδύνου που δημιουργεί η αβεβαιότητα αναφορικά με τη μελλοντική εξέλιξη της ζήτησης, καθώς και η ελαχιστοποίηση των ελαττωματικών προϊόντων. Οι δύο αυτοί στόχοι συνδέονται άμεσα, δεδομένου ότι η ελαχιστοποίηση των αποθεμάτων, που λειτουργούν ως βαλβίδα ασφαλείας στις περιπτώσεις απότομων διακοπών της παραγωγής, ξαφνικής αύξησης της ζήτησης κλπ., κάνει το σύστημα πιο «ευαίσθητο» στα λάθη και κατ' επέκταση, πιο ορατή την πηγή των πιθανών λαθών και μεγαλύτερο το κίνητρο για επανόρθωση και πρόληψη τους προτού ξανασυμβούν. Ως εκ τούτου, ο «έλεγχος ολικής ποιότητας» αποκτά ιδιαίτερη σημασία για τις επιχειρήσεις (Sayer 1986: 52, Λυμπεράκη 1990: 57, Πελαγίδης 1994: 175).

Προκειμένου να επιτευχθεί ο δεύτερος στόχος, όχι μόνο τα νέα αυτόματα μηχανικά συστήματα σχεδιάζονται έτσι ώστε να σταματούν αυτόματα όταν παράγεται ένα ελαττωματικό προϊόν ή να απορρίπτουν κάθε ελαττωματική εισροή, αλλά, και αυτό είναι ακόμη πιο σημαντικό, επαναπροσδιορίζεται και αναβαθμίζεται ο ρόλος των άμεσων παραγωγών, που θα πρέπει να είναι ικανοί και να διαθέτουν τις απαραίτητες τεχνικές γνώσεις για να αναγνωρίζουν και να επιδιορθώνουν τα τυχόν προβλήματα προτού αυτά εκδηλωθούν στο τέλος της παραγωγικής διαδικασίας (Sayer 1986: 52).

Όπως συχνά αναφέρεται, τα αυτοματοποιημένα ευέλικτα μηχανικά συστήματα απαιτούν έναν εργάτη διαφορετικό από εκείνον του ταιϋλορικού-φορντικού συστήματος. Η εκτεταμένη αυτοματοποίηση, ως μέσο αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας, στο βαθμό που οδηγεί σε αντικατάσταση της ζωντανής εργασίας με «νεκρή» εργασία

³² Αυτά δεν ανάγονται αποκλειστικά στις οργανωτικές παρεμβάσεις στη διαδικασία της παραγωγής αλλά και στη συντριπτική υπεροχή της Ιαπωνικής βιομηχανίας σε χρήσεις αυτοματισμών και ρομποτικής (το 2000 η Ιαπωνική βιομηχανία χρησιμοποιούσε 402.200 ρομπότ, οι Η.Π.Α. 92.900, η Γερμανία 81.200, η Ιταλία 35.000, η Κορέα 33.700, η Γαλλία 18.200, η Μ. Βρετανία 11.500, η Ρωσία 10.000 κλπ.) (Net Business, 5-6 Μαΐου 2001).

επιφέρει σημαντική αύξηση της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου,³³ που με τη σειρά της οδηγεί σε μια ακόμα μεγαλύτερη αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου,³⁴ καταλήγοντας τελικά να έχει αντιφατικά αποτελέσματα στην κερδοφορία του κεφαλαίου (δηλαδή από τη μια αυξάνεται το ποσοστό υπεραξίας και από την άλλη αυξάνεται η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου) (Ιωακείμογλου 1983: 56-57).

Όπως επισημαίνει ο Ιωακείμογλου (1983: 57-58), ένας από τους τρόπους αντιμετώπισης της μόνιμης αυτής αντίφασης είναι η ακατάπαυστη λειτουργία του συστήματος των μηχανών, που αυξάνει τη μάζα της ιδιοποιούμενης από τον καπιταλιστή υπεραξίας, και η εκδίωξη όλων των νεκρών χρόνων ή διαφορετικά η άνοδος του τρόπου και του ποσοστού χρησιμοποίησης του κεφαλαίου που είναι δεσμευμένο ως μηχανικός εξοπλισμός (π.χ. μέσω της καθιέρωσης της 24ωρης εργασίας σε τρεις βάρδιες ή της εργασίας τα Σαββατοκύριακα κλπ.). Το αυτοματοποιημένο σύστημα μηχανών έχει ανάγκη «από μηδέν βλάβη, μηδέν καθυστέρηση, μηδέν ελάττωμα στο προϊόν, μηδέν απόθεμα πρώτων υλών και έτοιμου προϊόντος». Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, μπορεί να κατανοηθεί όχι μόνο η ανάγκη πολυλειτουργικότητας των νέων τεχνολογιών και η υιοθέτηση τρόπων οργάνωσης / διαχείρισης και διανομής «άμεσης ανταπόκρισης», αλλά πολύ περισσότερο η ανάγκη πολυλειτουργικότητας της εργατικής δύναμης.

Όπως υποστηρίζουν οι Ιωακείμογλου (1983: 55, 58-59), Τσεκούρας (1990: 100) και Λυμπεράκη (1990: 57), στο βαθμό που η μονοσήμαντη, αυστηρά χωροθετημένη και κατατεμαχισμένη ταιϋλορική εργασία οδηγεί σε υποεκμετάλλευση των νέων αυτοματοποιημένων και ευέλικτων συστημάτων, το κεφάλαιο θα πρέπει να επιδιώξει τη συγκρότηση ενός συλλογικού εργάτη «περισσότερο σύνθετου, ολοκληρωμένου και ενεργοποιημένου στην παραγωγική διαδικασία», ικανού να ελέγχει και να ενσωματώνει ένα πολύ μεγαλύτερο φάσμα διανοητικών λειτουργιών από τον ταιϋλοριανό εργάτη. Ενώς εργάτη που διαθέτει ένα αναβαθμισμένο σύνολο πληροφοριών, γνώσεων και δεξιοτήτων για να μπορεί όχι μόνο να αναγνωρίζει τα αίτια των βλαβών και να επεμβαίνει διορθωτικά στον ελάχιστο δυνατό χρόνο σε κάθε περίπτωση απορύθμισης του συστήματος, αλλά και να αναλαμβάνει την ευθύνη για μικρές οριακές τεχνικές

³³ Τεχνική σύνθεση κεφαλαίου είναι η σχέση ανάμεσα στον αριθμό των μέσων παραγωγής και τον αριθμό των εργαζομένων (Gouverner 2001: 355).

³⁴ Οργανική σύνθεση κεφαλαίου είναι η σχέση ανάμεσα στο σταθερό κεφάλαιο και στο μεταβλητό κεφάλαιο (Gouverner 2001: 355).

μετατροπές. Επιπλέον, υποστηρίζεται ότι στο πλαίσιο της πολυλειτουργικότητας οι εργάτες θα πρέπει να κατέχουν ένα διευρυμένο φάσμα τεχνικών γνώσεων και δεξιοτήτων ώστε να μπορούν να προσαρμόζονται σ' ένα ευρύτερο φάσμα εργασιακών καθηκόντων και να εξασφαλίζεται η κινητικότητα τους στο εσωτερικό της μονάδας παραγωγής, δηλαδή η δυνατότητα μετακίνησης τους σε άλλες θέσεις εργασίας ανάλογα με τις υπάρχουσες ανάγκες. Η αυστηρή εξειδίκευση σ' ένα περιορισμένου εύρους εργασιακό καθήκον εγκαταλείπεται, δίνοντας τη θέση της, σε αρκετές περιπτώσεις, στη δημιουργία «ομάδων εργασίας» ή «πυρήνων» οι οποίοι αναλαμβάνουν ολοκληρωμένα την εκτέλεση και τον προγραμματισμό τμημάτων της εργασιακής διαδικασίας.

Στη βάση των παραπάνω, η «αισιόδοξη εκδοχή» της «ευέλικτης» αναδιάρθρωσης (που τείνει να εξιδανικεύει τις αρετές της ευελιξίας) υποστηρίζει την αναστροφή της ιστορικής τάσης απο-ειδίκευσης του εργάτη και την ανάδυση μιας νέας εργασιακής διαδικασίας που χαρακτηρίζεται από διεύρυνση του βαθμού αυτονομίας και υπευθυνότητας των εργατών, πολυειδίκευση και συνεχή επανειδίκευση. Μάλιστα, πιστεύεται ότι καθώς οι τεχνικές δεξιότητες και ο έλεγχος που ασκούν οι εργάτες συνεχώς θα διευρύνονται, οι μισθοί θα ανεβαίνουν και οι δύσκολα αναπληρώσιμοι εργάτες υψηλής ειδίκευσης θα απολαμβάνουν μεγαλύτερη ασφάλεια απασχόλησης (Λυμπεράκη 1990: 58).³⁵

Επίσης, για να μπορέσουν να λειτουργήσουν οι «εσωτερικές οικονομίες στόχου» μέσα από τη χρήση ευέλικτων τεχνολογικών συστημάτων και παραγωγικών συστημάτων «άμεσης ανταπόκρισης» είναι απαραίτητη η χωρική εγγύτητα των επιχειρήσεων. Γενικότερα, επισημαίνεται η τάση εγκατάλειψης των «κάθετα ολοκληρωμένων» πολυεθνικών επιχειρήσεων με τα πιο ανειδίκευτα τμήματά τους απλωμένα στις χώρες του περιφερειακού φορντισμού, καθώς και η στροφή προς την παραγωγική αποκέντρωση με την εμφάνιση υπεργολαβικών μορφών οργάνωσης στη βάση της χωρικής εγγύτητας και συσπείρωσης, έτσι ώστε να είναι δυνατόν να λειτουργήσουν τα συστήματα της «άμεσης ανταπόκρισης» και η κυκλοφορία των διάφορων κομματιών του προϊόντος από

³⁵ Μεταξύ των υποστηριχτών της αισιόδοξης εκδοχής της ευελιξίας είναι οι Best, Piore και Sabel κλπ. (Λυμπεράκη 1990: 58).

και προς τον κύριο χώρο της παραγωγικής διαδικασίας με ταχύτητα και ακρίβεια (Πελαγίδης 1993, 1994: 177).³⁶

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο αναδεικνύεται η ιδιαίτερη σημασία των μικρομεσαίων επιχειρήσεων (Μ.Μ.Ε.), των οποίων τα εγγενή συγκριτικά μειονεκτήματα έναντι των μεγάλων επιχειρήσεων ατονούν. Χάρη στα νέα ευέλικτα τεχνολογικά συστήματα η αποδοτικότητα αποσυνδέεται από το μεγάλο μέγεθος επιχείρησης και την τυποποίηση της παραγωγής. Επιπλέον, πολλά από τα χαρακτηριστικά των Μ.Μ.Ε. όπως είναι η χρήση σχετικά ευέλικτης τεχνολογίας, η ύπαρξη μεγάλου φάσματος τεχνικών δεξιοτήτων και κυρίως οι στενές συνεργατικές σχέσεις που διατηρούν με τις άλλες επιχειρήσεις και τους τελικούς καταναλωτές, αποτελούν σημαντικές συνιστώσες της νέας ανταγωνιστικής στρατηγικής των επιχειρήσεων στο πλαίσιο της «ευέλικτης» αναδιάρθρωσης (Λυμπεράκη 1993: 206-207).

Ολοκληρώνοντας, η οικονομική κρίση και οι συνακόλουθες αναδιαρθρώσεις στην παραγωγή και την αγορά εργασίας υποστηρίζεται ότι απαιτούν το μετασχηματισμό του ρόλου που καλείται να παίξει το κράτος, όπως και των μέσων και των στόχων της πολιτικής του, που στο σύνολο τους δηλώνουν τη νέα μορφή που καλείται να πάρει το καπιταλιστικό κράτος. «Η οικονομική κρίση γίνεται κοινωνική και πολιτική κρίση και θέτει σε αμφισβήτηση το σύνολο των σχέσεων ανάμεσα σε κράτος, οικονομία και κοινωνία, σχέσεις πάνω στις οποίες οργανώθηκε ο καπιταλισμός μετά το 1945». Η παρεμβατική πολιτική του κεϋνσιανού κράτους βρίσκεται στο επίκεντρο της αμφισβήτησης και υποστηρίζεται ότι πρέπει να εγκαταλειφθεί προς όφελος κάποιας ρύθμισης από την αγορά. Στο πλαίσιο αυτό σχεδόν καθολική είναι η επικράτηση του νεοφιλελεύθερου μονεταρισμού ως κυρίαρχης οικονομικής πολιτικής που όπως θα δούμε παρακάτω, συνεπάγεται σημαντική επιδείνωση της θέσης των μισθωτών (Σεφερτζή 1986: 55-59).

Όλα τα παραπάνω, σε γενικές γραμμές, αποτελούν τα βασικά χαρακτηριστικά των μετασχηματισμών-εξελίξεων που παρατηρούνται στο πλαίσιο της προσπάθειας «ευέλικτης» αναδιάρθρωσης της παραγωγής και της εργασίας. Ωστόσο, για όλες τις παραπάνω παραδοχές έχει αναπτυχθεί μια έντονη και κατά τη γνώμη μας εύστοχη

³⁶ Για τις διάφορες μορφές που μπορεί να πάρουν οι υπεργολαβικές σχέσεις βλέπε Πελαγίδης (1994: 177-180) και Σεφερτζή (1993).

κριτική. Πρώτα απ' όλα, αμφισβητείται ότι ο κορεσμός των μαζικών αγορών και η διαφοροποίηση της ζήτησης αποτελούν τα πραγματικά αίτια της κρίσης του ταιϋλορικού-φορντικού συστήματος συσσώρευσης και υποστηρίζεται ότι η διάσπαση και η στασιμότητα των αγορών είναι αποτελέσματα και ιδιαίτερες μορφές εμφάνισης της κρίσης υπερσυσσώρευσης (Τσεκούρας 1990: 81, Pollert 1988: 60, Liodakis 1993: 490). Δεύτερον, δεν επαληθεύεται από τα εμπειρικά δεδομένα η συρρίκνωση ή η εγκατάλειψη της μαζικής παραγωγής, αλλά απλώς η τάση αναδιοργάνωσης των παραγωγικών κλάδων της μαζικής παραγωγής προς τη διαφοροποιημένη μαζική παραγωγή (Τσεκούρας 1990: 79, 83, Pollert 1988: 58). Τρίτον, αμφισβητείται η εγκυρότητα της έννοιας του φορντισμού καθώς, μολονότι μπορεί να συλλάβει μερικά γενικά διαρθρωτικά χαρακτηριστικά της καπιταλιστικής παραγωγής σε ένα ορισμένο επίπεδο ανάπτυξης, η φετιχιστική γενίκευση και ο κεντρικός ρόλος που αποδίδεται σ' αυτήν είναι μάλλον παραπλανητικά. Θεωρείται λανθασμένη και αυθαίρετη η αναγωγή της φορντιστικής μαζικής παραγωγής σε κυρίαρχου μοντέλου οργάνωσης της παραγωγής δεδομένου ότι υπάρχουν πολλοί διαφορετικοί τρόποι οργάνωσης της παραγωγής, ακόμα και στις βιομηχανίες συναρμολόγησης (Liodakis 1993: 492, Pollert 1988: 57). Τέταρτο, αμφισβητείται ότι οι νέες τεχνολογίες είναι εγγενώς περισσότερο ευέλικτες και ότι η παραγωγή μικρής κλίμακας είναι κατ' ανάγκη περισσότερο ευέλικτη από τη μεγάλης κλίμακας παραγωγή. Ειδικότερα, υποστηρίζεται ότι οι οικονομίες μεγάλης κλίμακας στην αυτοκινητοβιομηχανία δεν έχουν θεμελιακά αλλάξει από τις νέες τεχνικές, ότι οι νέες τεχνικές είναι πολύ λιγότερο ευέλικτες από ότι συνήθως υπονοείται στην σχετική βιβλιογραφία, και τέλος ότι η χρήση των ευέλικτων αυτοματισμών δεν επιτρέπει στις Μ.Μ.Ε. να γίνουν πιο ανταγωνιστικές από άποψη κόστους (Liodakis 1993: 492, Liodakis 1995: 136). Πέμπτο, υποστηρίζεται ότι οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις επανήλθαν στο προσκήνιο όχι ως δυναμική απάντηση στην κρίση, αλλά εξαιτίας της αντικειμενικής ανικανότητας των μεγάλων φορντιστικών επιχειρήσεων να ανταποκριθούν και να προσαρμοστούν στις συνθήκες της κρίσης και της στασιμότητας (Πελαγίδης 1993). Έκτο, αναφορικά με τις υπεργολαβίες υποστηρίζεται ότι τα εμπειρικά δεδομένα δεν επιβεβαιώνουν την αύξηση τους και επιπλέον, ότι οι υπεργολαβίες εξυπηρετούν τη βελτίωση της διαχείρισης της εργασιακής διαδικασίας και λειτουργούν ως ταχτική για την αποφυγή των συγκρούσεων στο χώρο εργασίας (Liodakis 1993: 492, Liodakis 1995:

136, Pollert 1988: 54). Τέλος, πολλοί επισημαίνουν ότι, μολονότι στις σημερινές συνθήκες ο εντεινόμενος ανταγωνισμός μπορεί να οδηγήσει σε μια αυξανόμενη ευελιξία αυτό δε συνιστά καμία θεμελιακή ποιοτική αλλαγή των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής (Lioudakis 1993: 493). Μολονότι όλα αυτά τα σημεία κριτικής είναι ιδιαίτερα σημαντικά για την κατανόηση των μετασχηματισμών που παρατηρούνται τις τελευταίες δεκαετίες, κρίνουμε σκόπιμο να εστιάσουμε στο ζήτημα των επιπτώσεων που οι νέες εξελίξεις έχουν στην εργασία και στην πορεία του συνδικαλιστικού κινήματος, ευελπιστώντας να αναδείξουμε ότι τελικά η ευελιξία δε συνιστά ρήξη αναφορικά με το ζήτημα της εκμετάλλευσης του εργαζομένου.

5.2. Οι επιπτώσεις της «ευέλικτης» αναδιάρθρωσης στην εργασία και το συνδικαλιστικό κίνημα

Όπως προαναφέραμε, η «αισιόδοξη εκδοχή» της ευελιξίας υποστηρίζει την αναστροφή της ιστορικής τάσης απο-ειδίκευσης του εργάτη και τη μετάβαση σε μια νέα εποχή που χαρακτηρίζεται από επανειδίκευση, πολυειδίκευση, βελτιωμένες συνθήκες εργασίας και υψηλές αμοιβές. Στο πλαίσιο της κριτικής της υπόθεσης του Braverman περί «απο-ειδίκευσης» (Κεφάλαιο 4.1.1.), είδαμε πως η εισαγωγή των νέων τεχνολογιών της αυτοματικής στην παραγωγή, ενώ σ' ένα πρώτο στάδιο μπορεί να δημιουργεί νέες τεχνικές δεξιότητες και ειδικεύσεις, αυτές όχι μόνο αφορούν πολύ μικρότερο αριθμό εργατών συγκριτικά με τον αριθμό των εργατών που απο-ειδικεύονται, αλλά και μακροπρόθεσμα οι νέες αναβαθμισμένες ειδικεύσεις υπόκεινται στην ίδια διαδικασία αποειδίκευσης και ενσωμάτωσης τους σε πιο σύνθετα και πολύπλοκα μηχανήματα.

Όπως αποδεικνύει η έρευνα του Ο.Ο.Σ.Α. με τίτλο «*Ευελιξία και Αγορά Εργασίας*» που διεξήχθη το 1986, στις 100 νέες θέσεις εργασίας που δημιουργήθηκαν, μόλις οι 18 απαιτούσαν περισσότερα προσόντα από εκείνα των θέσεων που καταργήθηκαν, οι 53 τα ίδια περίπου προσόντα και οι 29 λιγότερα. Αντίστοιχα, ο μισθός παρέμεινε ο ίδιος για τις 30 από τις 100 νέες απασχολήσεις, μειώθηκε για τις 41 και αυξήθηκε μόνο για τις 29 απ' αυτές. Παρεμφερή είναι και τα αποτελέσματα έρευνας αναφορικά με την περίπτωση των Η.Π.Α., όπου την περίοδο 1973-1979 παρατηρείται μια σημαντική αύξηση του ποσοστού των χαμηλά αμειβόμενων εργασιών (από 19,6% σε

43,9%) και αντίστοιχα σημαντική μείωση του ποσοστού των εργασιών μεσαίων και υψηλών αποδοχών (από 64,2% σε 45,7% και από 15,9% σε 10,3%) (Πελαγίδης 1994: 208).

Αυτό που συχνά παραβλέπουν οι «αισιόδοξες εκδοχές» της ευελιξίας και που άμεσα συνδέεται με τα παραπάνω είναι η έκταση στην οποία εμφανίζεται η λεγόμενη «αριθμητική ευελιξία», που αναφέρεται στη δυνατότητα των εργοδοτών να αυξομειώνουν τον αριθμό του εργατικού δυναμικού τους ώστε αυτός να προσαρμόζεται στις μεταβολές της ζήτησης και τις αντίστοιχες ανάγκες της επιχείρησης (Πελαγίδης 1994: 181). Ειδικότερα, στο πλαίσιο της «ευέλικτης» αναδιάρθρωσης παρατηρείται η καθιέρωση «ευέλικτων μορφών απασχόλησης» [που σχετίζονται με την έννοια της «αριθμητικής ευελιξίας»] και αφορούν «μια σχέση εργασίας που δεν είναι αναγκαστικά σταθερή, δεν παρέχει πλήρη ασφαλιστικά και εργασιακά δικαιώματα, δε διεξάγεται αναγκαστικά στους χώρους της επιχείρησης, και προπαντός δεν καλύπτει το πλήρες (συμβατικό) ημερήσιο, εβδομαδιαίο ή ετήσιο ωράριο των 8, 40 ή 1850 περίπου ωρών αντίστοιχα, κατανεμημένο σε πενθήμερη και 12μηνιαία απασχόληση» (Λυμπεράκη και Μουρίκη 1996: 144). Σύμφωνα με τον Ναξάκη (1998: 100-101), τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μια εντυπωσιακή αύξηση των «ευέλικτων μορφών απασχόλησης» σε όλες τις ανεπτυγμένες χώρες του καπιταλισμού. Στην Ε.Ε. η μερική απασχόληση ως ποσοστό της συνολικής απασχόλησης αυξήθηκε από 13,5% το 1991 σε 15,5% το 1994, ενώ σε χώρες όπως είναι η Γαλλία, το Βέλγιο, η Αγγλία, η Γερμανία και η Δανία το ποσοστό της έχει ξεπεράσει το 17%. Επίσης, το 1996, το ποσοστό των συμβάσεων ορισμένου χρόνου στην Ισπανία έφτασε το 33,6%, στη Γαλλία το 12,5%, στην Ολλανδία το 12% και στην Ελλάδα το 11%. Τέλος, το 80% των νέων θέσεων εργασίας που δημιουργήθηκαν από το 1993 έως το 1998 σε Γαλλία, Αγγλία και Η.Π.Α. αφορούσαν «ευέλικτες μορφές απασχόλησης».³⁷

Σύμφωνα με τις Λυμπεράκη και Μουρίκη (1996: 153-154), θα μπορούσαμε να διακρίνουμε 5 βασικές κατηγορίες «ευέλικτης απασχόλησης» οι οποίες συχνά επικαλύπτονται και μπορούν να συνδυαστούν (π.χ. μπορεί ένας εργαζόμενος να είναι ταυτόχρονα μερικά απασχολούμενος και εποχιακός). Οι κατηγορίες αυτές είναι: (α) η

³⁷ Για την επέκταση των νέων μορφών απασχόλησης στην Ε.Ε. και την Ελλάδα βλέπε επίσης Λυμπεράκη και Μουρίκη (1996:157-165).

εργασία με μειωμένο ωράριο, δηλαδή διάρκειας μικρότερης από 30 ώρες την εβδομάδα, που περιλαμβάνει κατά κύριο λόγο τη μερική απασχόληση και τις διάφορες παραλλαγές της, όπως είναι η εβδομάδα των 4 ημερών, η τέταρτη βάρδια (δουλειά αποκλειστικά το Σαββατοκύριακο), το μοίρασμα μιας θέσης εργασίας σε δύο άτομα, η εργασία μόνο στις ώρες ή περιόδους αιχμής, τα συμβόλαια «μηδενικών ωρών» (ο εργαζόμενος οφείλει να είναι ανά πάσα στιγμή στη διάθεση του εργοδότη) κλπ., (β) το κλιμακούμενο και ελαστικό ωράριο όπου η ώρα αποχώρησης και προέλευσης των εργαζομένων από και προς την επιχείρηση κυμαίνεται μέσα σε διευρυμένα πλαίσια, που υπερκαλύπτουν το συνηθισμένο ωράριο εργασίας (π.χ. το κυλιόμενο ωράριο), (γ) η τηλεργασία όπου ο εργαζόμενος εργάζεται μακριά από το χώρο εγκατάστασης της επιχείρησης χρησιμοποιώντας ηλεκτρονικό εξοπλισμό, (δ) η εργασία ορισμένου χρόνου, όπου ο εργαζόμενος απασχολείται εποχιακά ή προσωρινά και αμείβεται βάσει της χρονικής διάρκειας που ορίζει το συμβόλαιο του (ακραία μορφή αυτού του τύπου που βρίσκεται στα όρια της νομιμότητας είναι η «επινοικίαση» ή ο «δανεισμός» εργαζομένων από ιδιωτικά πρακτορεία ή γραφεία εξεύρεσης εργασίας προς τις επιχειρήσεις), και τέλος (ε) ο ετήσιος επιμερισμός του χρόνου εργασίας, όπου ο συνολικός χρόνος απασχόλησης υπολογίζεται σε ετήσια (π.χ. 1850 ώρες) αντί για εβδομαδιαία βάση (π.χ. 40 ώρες) και εν συνεχεία επιμερίζεται ανάλογα με τις ανάγκες της επιχείρησης.

Οι παραπάνω μορφές απασχόλησης ενώ έχουν ιδιαίτερα οφέλη για τις επιχειρήσεις, καθώς συνεισφέρουν στη μείωση του κόστους εργασίας και παρέχουν τη δυνατότητα ακατάπαυστης λειτουργίας των μηχανών, είναι ιδιαίτερα ζημιογόνες για τους εργαζόμενους (Κατσορίδας 2005: 40).

Όπως υποστηρίζει η Καραβρίτου (1986: 25-29), πολλές από τις «νέες μορφές απασχόλησης» διαφεύγουν νομοθετικής ρύθμισης (π.χ. Αγγλία, Ιρλανδία, Κάτω Χώρες), ενώ στην αντίθετη περίπτωση οι διατάξεις που διέπουν το καθεστώς τους δεν είναι πάντοτε σε συμφωνία με τις αρχές που ορίζει το εργατικό δίκαιο. Ως αποτέλεσμα αυτού, οι εργαζόμενοι απολαμβάνουν περιορισμένη προστασία και στερούνται των προνομίων που παραδοσιακά διασφαλιζόνταν από την κοινωνική ασφάλιση. Γενικότερα, οι νέες μορφές απασχόλησης «οδηγούν στην κατάργηση της προστασίας των εργαζομένων, την εξαφάνιση των κεκτημένων εργατικών δικαιωμάτων, τις διακρίσεις, την περιφρόνηση προς την αρχή της ισότητας». Κάποια από τα πιο γνωστά προβλήματα που συνδέονται με

τις «νέες μορφές απασχόλησης» είναι: η χαμηλότερη αμοιβή από εκείνη που έχουν οι εργαζόμενοι της κλασσικής κατηγορίας, η περιορισμένη ή ανύπαρκτη προστασία σε περίπτωση απόλυσης και οι μειωμένες ή ανύπαρκτες κοινωνικές παροχές (π.χ. άδεια, επιδόματα αδειάς, επιδόματα λοχείας, άδεια ασθενείας χρονικά επαρκή κλπ.). Επιπλέον, οι εργαζόμενοι που διατηρούν «άτυπη εργασιακή σχέση» δε μπορούν να ασκήσουν πάντοτε τα συλλογικά τους δικαιώματα για διάφορους λόγους, όπως είναι π.χ. ο φόβος και η ανασφάλεια που δημιουργεί ο προσωρινός χαρακτήρας της εργασίας τους, το ότι εργάζονται μακριά από τις εγκαταστάσεις της επιχείρησης κλπ.³⁸

Ακόμα, ως αποτέλεσμα της συνολικής αναδιάρθρωσης και της καθιέρωσης των «ευέλκτων μορφών απασχόλησης» ελλοχεύει ο κίνδυνος της διχοτόμησης και της πόλωσης στην αγορά εργασίας ανάμεσα σε έναν «πυρήνα» εργαζομένων που είναι υψηλά ειδικευμένοι, απολαμβάνουν σχετικά μεγάλη ασφάλεια απασχόλησης, διατηρούν μόνιμη εργασιακή σχέση, έχουν τη δυνατότητα συνεχούς επανεκπαίδευσης, απολαμβάνουν υψηλούς μισθούς, ικανοποιητική σύνταξη και κοινωνική ασφάλιση, και σε μια «περιφέρεια» εργαζομένων χαμηλής ειδίκευσης, που διατηρούν «άτυπη εργασιακή σχέση», αμείβονται χαμηλά, βρίσκονται σε καθεστώς αβεβαιότητας, εργάζονται υπό δυσμενείς συνθήκες, απολαμβάνουν μικρότερη ή καθόλου ασφαλιστική κάλυψη κλπ..³⁹ Ως εκ τούτου, είναι αμφισβητήσιμο το κατά πόσο η όποια αναβάθμιση των τεχνικών δεξιοτήτων και η βελτίωση των αμοιβών και των συνθηκών εργασίας, που υποστηρίζουν οι «αισιόδοξες εκδοχές» της ευελιξίας, αφορούν το σύνολο των εργαζομένων ή ένα πολύ μικρό μέρος αυτών (Λυμπεράκη 1990: 58, Λυμπεράκη και Μουρίκη 1996: 169-171).

Μάλιστα, όπως παρατηρεί ο Κατσορίδας (2005: 41), η προωθούμενη καπιταλιστική αναδιάρθρωση εντείνει τους διαχωρισμούς και τις διαστρωματώσεις μέσα στην εργατική τάξη, διαχωρισμούς που έχουν να κάνουν, μεταξύ άλλων, με τις συνθήκες εργασίας (βαριές ανθυγιεινές-καθαρές εργασίες), τον τρόπο οργάνωσης της εργασίας (γραμμή παραγωγής-ομάδες εργασίας), τη σταθερότητα ή μη της απασχόλησης, τη μορφή της αμοιβής (μισθός-μεροκάματο-αμοιβή με το κομμάτι), το φύλο, την ηλικία, την

³⁸ Σε χώρες όπως είναι η Γαλλία και η Ιταλία υπάρχουν νομοθετικές ρυθμίσεις που εξασφαλίζουν την άσκηση των συλλογικών δικαιωμάτων των εργαζομένων που διατηρούν «άτυπη εργασιακή σχέση» (διατηρούν το δικαίωμα του εκλέγεσθαι), ενώ σε άλλες, όπως στην Αγγλία, το ζήτημα αυτό παραβλέπεται (Καραβρίτου 1986: 28).

³⁹ Η πρώτη κατηγορία τείνει να μειώνεται αριθμητικά και ποσοστιαία, ενώ η δεύτερη αντίθετα να αυξάνεται (Λυμπεράκη 1990: 58).

εθνότητα κλπ. που στο σύνολο τους δημιουργούν σημαντικές δυσκολίες στην ενοποίηση, πολιτικοποίηση και οργάνωση του αγώνα της εργατικής τάξης. Επιπλέον, σύμφωνα με τον Τσεκούρα (1989: 114-115), και η ίδια η λειτουργία των «ομάδων εργασίας» επιτείνει τη διχοτόμηση της εργατικής τάξης. Η ένταξη των εργατών σε αυτόνομες ομάδες οι οποίες αναλαμβάνουν την εκτέλεση ολοκληρωμένων εργασιακών καθηκόντων, τον έλεγχο της ποιότητας των προϊόντων, τον καταμερισμό των καθηκόντων κλπ., που αυτοελέγχονται και αυτοπειθαρχούν με σκοπό την επίτευξη «ομαδικών κερδών» παραγωγικότητας και αντίστοιχων ωφελειών δημιουργεί έντονο μεταξύ τους ανταγωνισμό και διάσπαση.

Ακόμα και στις περιπτώσεις παραγωγικών συστημάτων όπως εκείνων της Silicon Valley και της Τρίτης Ιταλίας, όπου η αναβάθμιση της εργασίας, η βελτίωση των μισθών και των συνθηκών συχνά παρουσιάζεται ως καθολικό φαινόμενο, μια προσεχτική μελέτη αποδεικνύει ότι ικανοποιητικές συνθήκες εργασίας και υψηλοί σχετικά μισθοί επιφυλάσσονται σε ένα μικρό κομμάτι των εργαζομένων. Ειδικότερα, όσον αφορά την περίπτωση της Τρίτης Ιταλίας από τους μελετητές συχνά παραβλέπονται όχι μόνο τα ιδιαίτερα ιστορικά, πολιτικά και τοπικά στοιχεία που συνέβαλαν στην επιτυχία και το δυναμισμό της, αλλά κυρίως το τεράστιο κόστος που κρύβει αυτή η επιτυχία, κόστος που συνδέεται με τις συνθήκες και τους καταμερισμούς της εργασίας.⁴⁰ Σε μια προσπάθεια εξιδανίκευσης της περίπτωσης της πολλοί αναφέρονται στη δήθεν περιορισμένη έως ανύπαρκτη ταξική πόλωση μεταξύ των εργατών και των εργοδοτών, καθώς και στα υψηλά ημερομίσθια των πρώτων. Στην πραγματικότητα, οι ισχυρισμοί αυτοί αφορούν ένα μικρό «πυρήνα» του εργατικού δυναμικού που αποτελείται από άνδρες, ενήλικες, ειδικευμένους και με ισχυρούς κομματικούς δεσμούς, πίσω από τους οποίους υπάρχει και μια «περιφέρεια» που αποτελείται από ανειδίκεντους, νέους και άτομα τρίτης ηλικίας, παιδιά κάτω των 14 ετών και μετανάστες, των οποίων η εργασία αμείβεται χαμηλά αλλά είναι απαραίτητη για να στηρίζει τα υψηλά εισοδήματα του «πυρήνα» (Βαΐου και Χατζημιχάλης 1997: 77, 79).

⁴⁰ Ως τέτοια στοιχεία αναφέρονται: η ύπαρξη ενός πυκνού ημιαστικού δικτύου πόλεων, ο ιδιαίτερος τρόπος οργάνωσης κατοχής της γης, οι αγροτικές πολιτικές που εφαρμόστηκαν κατά τη διάρκεια του φασισμού, τα χαμηλά ποσοστά μετανάστευσης από και προς τις περιοχές της Τρίτης Ιταλίας, που σε συνδυασμό με τις τοπικές παραδόσεις και τεχνικές βοήθησαν στην διασφάλιση της χειροτεχνικής παράδοσης και, τέλος, η αξιοσημείωτη πολιτική σταθερότητα των περιοχών (Βαΐου και Χατζημιχάλης 1997: 77-78).

Σύμφωνα με τον Τσεκούρα (1989: 106), ένα άλλο ζήτημα που συνδέεται με την «ευέλικτη» αναδιάρθρωση είναι ότι η πολυλειτουργικότητα των αυτοματοποιημένων συστημάτων και η αντίστοιχη ανάγκη πολυλειτουργικότητας των εργατών οδηγούν σε μια άνευ προηγουμένου εντατικοποίηση της εργασίας. Οι εργάτες παύουν πλέον να είναι προσκολλημένοι σε ένα περιορισμένου εύρους εργασιακό καθήκον που τους επέτρεπε στο πλαίσιο του ταιϋλορικού-φορντικού τρόπου οργάνωσης της εργασίας να εκμεταλλεύονται προς όφελος τους τις διακοπές στη λειτουργία των μηχανών, τις καθυστερήσεις των συστημάτων τροφοδοσίας κλπ.. Αντ' αυτού, θα πρέπει να εναλλάσσουν διαρκώς θέσεις εργασίας και να είναι ικανοί να ανταποκρίνονται με ταχύτητα σε ποικιλία εργασιακών καθηκόντων γεμίζοντας πυκνά τους πόρους της εργάσιμης ημέρας τους. Όπως αναφέρει ο Sayer (1986: 53), σαν παράδειγμα εντατικοποίησης της εργασίας, ένας Γιαπωνέζος εργάτης στην Toyota είναι δυνατόν να χειριστεί 35 διαφορετικές παραγωγικές διαδικασίες σε ένα κύκλο διάρκειας 8 λεπτών και 26 δευτερολέπτων, μεταπηδώντας συνεχώς από τη μια μηχανή στην άλλη.

Ακόμη, στο πλαίσιο της «ευέλικτης» αναδιάρθρωσης της εργασίας η μεγαλύτερη κινητοποίηση και εμπλοκή των εργαζομένων στην εργασιακή διαδικασία, η ανάληψη από τους εργάτες ενός μέρους των λειτουργιών που στο παρελθόν άνηκαν αποκλειστικά στα χέρια της διεύθυνσης και συνακόλουθα η τάση να γίνονται οι ιεραρχίες εντός των επιχειρήσεων περισσότερο επίπεδες, με την μείωση των στρωμάτων που στο παρελθόν επωμίζονταν τις αρμοδιότητες της επίβλεψης-επιτήρησης, του ποιοτικού ελέγχου, της ρύθμισης και του σχεδιασμού της παραγωγικής διαδικασίας, φαινομενικά οδηγούν σε διεύρυνση του ελέγχου που οι εργάτες ασκούν πάνω στην εργασιακή διαδικασία (Sayer 1986: 68, Tomphson 1983: 140, Λυμπεράκη 1990: 57-58).

Το παραπάνω, βέβαια, σε καμία περίπτωση δε σημαίνει ότι ο έλεγχος από τη διεύθυνση παύει να υφίσταται. Η παραχώρηση ενός βαθμού «υπεύθυνης αυτονομίας» στους εργάτες δεν αποτελεί μια κίνηση αλτρουισμού, αλλά μια διαχειριστική στρατηγική που στόχο έχει τη βελτίωση της απόδοσης των εργατών και την αύξηση των κερδών της επιχείρησης (Sayer 1986: 68). Όπως επισημαίνει ο Ramsay (παρατίθεται στον Tomphson 1983:141), σχέδια προώθησης της συμμετοχής των εργατών στην εργασιακή διαδικασία έχουν χρησιμοποιηθεί ευρέως και στο παρελθόν, ιδιαίτερα σε περιόδους έντονων αναταραχών και αμφισβήτησης της εξουσίας της διεύθυνσης από τους εργάτες. Εξάλλου,

κατά τον Sayer (1986: 68), κάτω από τις κατάλληλες συνθήκες και με τις σωστές μεθόδους, η διεύθυνση μπορεί να αποσπάσει πολύ περισσότερα από τους εργάτες διευρύνοντας το φάσμα των εργασιακών τους καθηκόντων, παρέχοντας τους περισσότερα περιθώρια πρωτοβουλιών και κινήσεων ή, με άλλα λόγια, εξασφαλίζοντας τις προϋποθέσεις ενσωμάτωσης τους στη λογική της επιχείρησης και τελικά τη συναίνεση τους, παρά καταφεύγοντας στον καταναγκασμό.

Έτσι, μέσα από τα σχέδια εμπλουτισμού της εργασίας, που άμεσα συνδέονται με τη λειτουργία των «ομάδων εργασίας», το ζήτημα του ελέγχου των εργατών επανέρχεται μ' έναν διαφορετικό τρόπο. Όπως αναφέρει ο Flanders (παρατίθεται στον Tompkinson 1983: 138), η διεύθυνση επανακτά τον έλεγχο διαμοιράζοντας τον, ή σύμφωνα με τον Sayer (1986: 68), ο σχηματισμός «ομάδων εργασίας» αποτελεί μια αντιστροφή της ορθοδοξίας του ταιϋλορισμού και θα μπορούσε να ειπωθεί ότι οδηγεί σε εσωτερίκευση από τους εργάτες της μελέτης των χρόνων και της συστηματικής οργάνωσης της εργασίας που εφάρμοσε ο Ταϊϋλορ. Συνεπώς, τα σχέδια εμπλουτισμού της εργασίας και ο σχηματισμός ομάδων έχουν να προσφέρουν ελάχιστα ή ίσως τίποτα νέο, καθώς αποτελούν συγκαλυμμένες μορφές εντατικοποίησης του ελέγχου και του καπιταλιστικού εξορθολογισμού της εργασιακής διαδικασίας.

Ένα άλλο ζήτημα, το οποίο δε θα πρέπει να παραλείψουμε είναι εκείνο της υποκατάστασης της ζωντανής εργασίας από τις μηχανές, που εμφανίζεται από τα πρώτα χρόνια της βιομηχανικής επανάστασης και αποκτά δραματικές διαστάσεις στο πλαίσιο των σύγχρονων αναδιαρθρώσεων της παραγωγής. Ήδη από τον 19^ο αιώνα οι φιλελεύθεροι θεωρητικοί, ως απολογητές του καπιταλιστικού τρόπου οργάνωσης της παραγωγής, εμφανίζονται να ουδετεροποιούν τη χρήση της τεχνολογίας και την επίδρασή της στην απασχόληση. Ειδικότερα, οι νεοκλασικοί οικονομολόγοι διατείνονται ότι η οι νέες τεχνολογίες εξοικονόμησης εργασίας αυξάνουν την παραγωγικότητα και επιτρέπουν την παραγωγή περισσότερων αγαθών με μικρότερο κόστος ανά μονάδα προϊόντος. Η αυξημένη προσφορά φθηνότερων αγαθών προκαλεί μεγαλύτερη καταναλωτική ζήτηση για τα παραγόμενα αγαθά, που με τη σειρά της, οδηγεί σε πρόσθετη παραγωγή που προκαλεί και πάλι ζήτηση, σε ένα ατελείωτο κύκλο παραγωγής και κατανάλωσης. Ισχυρίζονται, λοιπόν, ότι η αύξηση της ζήτησης θα αποτελεί εγγύηση ότι κάθε αρχική απώλεια θέσεων εργασίας οφειλόμενη σε τεχνολογικές βελτιώσεις

σύντομα θα αντισταθμίζεται από πρόσθετες προσλήψεις ώστε να καλυφθούν τα ανερχόμενα επίπεδα παραγωγής, καθώς και ότι οι χαμηλές τιμές των προϊόντων θα σημαίνουν ότι μένουν στους καταναλωτές περισσότερα χρήματα για να τα διαθέσουν στην αγορά άλλων αγαθών, δημιουργώντας έτσι μεγαλύτερη παραγωγικότητα και απασχόληση σε άλλους τομείς της οικονομίας. Έτσι, η πεποίθηση ότι τα σημαντικά οφέλη που συνοδεύουν την πρόοδο στην τεχνολογία και τις βελτιώσεις στην παραγωγικότητα διαχέονται κάποια στιγμή στις μάζες των εργαζομένων με τη μορφή φθηνότερων αγαθών, μεγαλύτερης αγοραστικής δύναμης και περισσότερων θέσεων εργασίας αποτελεί το βασικό επιχείρημα περί της συνεχούς και απρόσκοπτης εισαγωγής νέων τεχνολογιών στην παραγωγή (Rifkin 1996: 75-77).

Στον αντίποδα, έρχονται θεωρητικοί τόσο από τον ίδιο το χώρο των αστών οικονομολόγων όσο και της κριτικής θεωρίας με σκοπό να καταδείξουν την απόλυτη σύνδεση της καπιταλιστικής χρήσης της τεχνολογίας με την ανεργία. Ο αστός οικονομολόγος Ricardo (2000: 29), γράφοντας τον 19^ο αιώνα και αναθεωρώντας τις αρχικές του απόψεις, αναγνωρίζει πως η υποκατάσταση της ανθρώπινης εργασίας από τις μηχανές ήταν πολύ επιζήμια για τους εργάτες. Όπως τονίζει, διαψεύστηκε ως προς τη λειτουργία του νόμου της προσφοράς και της ζήτησης: «καθώς [...] θεωρούσα ότι θα υπήρχε η ίδια ζήτηση εργασίας όπως και προηγούμενα και ότι οι μισθοί δε θα ήταν χαμηλότεροι, πίστευα ότι η εργαζόμενη τάξη θα συμμετείχε μαζί με τις άλλες τάξεις στο πλεονέκτημα από τη γενική πτώση των τιμών των εμπορευμάτων που θα προέκυπτε από τη χρησιμοποίηση των μηχανών».

Δριμεία κριτική στους αστούς οικονομολόγους ασκεί όμως και ο Μαρξ, αναδεικνύοντας την ουσιαστική λειτουργία της καπιταλιστικής χρήσης της μηχανής ως κατεξοχήν μέσου υποκατάστασης της ζωντανής εργασίας. «Σαν μηχανή το μέσο εργασίας γίνεται αμέσως ανταγωνιστής του ίδιου του εργάτη. Η αυτοαξιοποίηση του κεφαλαίου με τη μηχανή είναι απευθείας ανάλογη προς τον αριθμό των εργατών που καταστρέφει τους όρους ύπαρξής τους» (Μαρξ 1996 τ.Α: 447).

Ο Μαρξ (1996 τ.Α: 454-457), αντικρούοντας το επιχείρημα ότι κάθε μηχανή που εκτοπίζει εργάτες ταυτόχρονα και κατ' ανάγκη απελευθερώνει κεφάλαιο για την απασχόληση αυτών των ίδιων εργατών, αποδεικνύει ότι η εισαγωγή κάθε μηχανής που οδηγεί στον εκτοπισμό εργατών στην πραγματικότητα δεν απελευθερώνει κεφάλαιο,

αλλά δεσμεύει ένα μέρος του προηγούμενα μεταβλητού κεφαλαίου που διατίθετο για την απασχόληση των εργατών σε σταθερό κεφάλαιο. Επιπλέον, υποστηρίζει ότι ούτε ο αριθμός των μηχανουργών που χρησιμοποιήθηκαν στην κατασκευή μηχανών είναι ικανός να αντισταθμίσει τους εργάτες που εκτοπίστηκαν από τη χρήση τους. Καθώς η αξία κάθε μηχανής δεν είναι απλώς ο μισθός των μηχανουργών που τις κατασκεύασε, αλλά παράλληλα η αξία των μέσων παραγωγής που χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή τους όπως και η υπεραξία που απέσπασε ο κεφαλαιοκράτης, τότε το μέρος εκείνο της αξίας της μηχανής που αφορά τους μισθούς των μηχανουργών (και επομένως την απασχόλησή τους), είναι πολύ μικρότερο από το ποσό που πριν από τη χρήση της μηχανής δαπανούνταν για εργατικούς μισθούς. Έτσι, ο Μαρξ καταλήγει στο συμπέρασμα ότι όταν οι αστοί οικονομολόγοι μιλούν για απελευθέρωση κεφαλαίου το οποίο εκ νέου θα χρησιμοποιηθεί για την απασχόληση εργατών, μιλούν στην ουσία για «απελευθέρωση» των εργατών από τα μέσα συντήρησής τους. Μια «απελευθέρωση» που, καθώς μετατρέπει τους εργάτες από αγοραστές σε μη-αγοραστές, έχει ως αποτέλεσμα να μειώνεται η ζήτηση στους κλάδους παραγωγής καταναλωτικών αγαθών και να βλάπτονται και οι εργάτες που απασχολούνται σε αυτούς τους κλάδους, ακόμη και αν δεν έχουν εισαχθεί σε αυτούς μηχανές. Καταλήγει, λοιπόν, στο ότι οι εκτοπισμένοι εργάτες είναι δυνατόν να απασχοληθούν ξανά μόνο εφόσον δημιουργηθεί ένα νέο κεφάλαιο που ζητά να επενδυθεί και όχι από το κεφάλαιο που αποδεσμεύτηκε από τον εκτοπισμό των εργατών από τις μηχανές.

Ωστόσο, στο πλαίσιο της σημερινής αναδιάρθρωσης της παραγωγής και της γενικευμένης χρήσης των αυτοματοποιημένων συστημάτων το ζήτημα της ανεργίας λαμβάνει τεράστιες διαστάσεις, καθώς πλήθος επιχειρήσεων κατά μήκος των χωρών του αναπτυγμένου καπιταλισμού καταργούν χιλιάδες θέσεις εργασίας (Rifkin 1999: 58-60, 253-254). Σύμφωνα με τον Noble (1995: 26, 110), οι αρνητικές επιπτώσεις από την εισαγωγή των νέων τεχνολογιών στην απασχόληση ως και το τέλος περίπου της δεκαετίας του 1960 δεν έγιναν ορατές εξαιτίας της ανοδικής πορείας της οικονομίας, του συνεχώς διογκούμενου από τις κρατικές επιχορηγήσεις τριτογενούς τομέα, καθώς και του πρώιμου σταδίου ανάπτυξης τους, που δεν επέτρεψε να γίνει ορατό το ακριβές

μέγεθος των επιπτώσεών τους.⁴¹ Ωστόσο, καταλήγει στο ότι η απασχόληση στο βιομηχανικό τομέα αναλογικά με τη συνολική μη-αγροτική απασχόληση έχει μειωθεί κατά το 1/3. Αντίστοιχα, και ο Braverman (1975: 236-239) αποδεικνύει ότι ενώ σε «απόλυτους αριθμούς» το σύνολο των απασχολούμενων στο βιομηχανικό τομέα φαίνεται να αυξάνεται, σε «σχετικούς αριθμούς» (δηλ. ως ποσοστό του συνολικού αριθμού των απασχολούμενων στο μη-αγροτικό τομέα) μειώθηκε από 46,6% το 1920 σε 33% το 1970. Σύμφωνα με μια έκθεση της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας (παρατίθεται στον Ναζάκη 1998: 100), οι άνεργοι σε όλον τον κόσμο ανέρχονται σε 820 εκ. (30% του παγκόσμιου εργατικού δυναμικού), ενώ στην Ε.Ε. (σύμφωνα με την Eurostat) το 1996 το μέσο ποσοστό ανεργίας ήταν 11%.

Καθώς τα ποσοστά ανεργίας αυξάνονται από τη γενικευμένη χρήση της αυτοματικής, φαίνεται να διαμορφώνεται μια νέα κατάσταση όπου ο εργάτης ως παραγωγός εξαφανίζεται από την παραγωγή υπηρεσιών και αγαθών και τη θέση του λαμβάνουν εξολοκλήρου τα νέα αυτοματοποιημένα συστήματα. Στο πλαίσιο αυτό ο Rifkin (1996: 419-424), μιλά για το διαφαινόμενο «τέλος της εργασίας» και την ανάγκη διοχέτευσης των μεγάλων ομάδων των ανέργων στον «τρίτο τομέα», την «κοινωνική οικονομία». Ο «τρίτος τομέας», που αναφέρεται επίσης ως «ανεξάρτητος» ή «εθελοντικός» τομέας, συγκροτείται από πληθώρα οργανισμών μη-κερδοσκοπικού χαρακτήρα που στη βάση του εθελοντισμού καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα κοινωνικών υπηρεσιών (π.χ. βοήθεια σε ηλικιωμένους, σε αρρώστους κλπ.) τις οποίες ο κρατικός και ο ιδιωτικός τομέας είναι απρόθυμοι να αναλάβουν.

Σύμφωνα με τον Μηλιό (1996: 60-61, 65), θεωρητικές προσεγγίσεις όπως η παραπάνω, μολονότι αναγνωρίζουν και αναδεικνύουν τις επιπτώσεις από τη χρήση της τεχνολογίας στην απασχόληση, παραβλέπουν ότι το φαινόμενο της εκτόπισης των εργατών αποτελεί μια μόνιμη τάση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής που έχει επισημανθεί από τα πρώτα χρόνια της εισαγωγής των μηχανών και ότι, παρόλη την

⁴¹ Και ο Douthwaite (1999: 83) υποστηρίζει ότι τα αποτελέσματα της τεχνολογικής προόδου όσον αφορά τον εκτοπισμό των εργατών άρχισαν να γίνονται ιδιαίτερα εμφανή προς το τέλος της δεκαετίας του 1960. Μέχρι τότε οι βιομηχανικές χώρες κατάφεραν να διατηρούν υψηλά ποσοστά απασχόλησης εξαθλιώνοντας το ειδικευμένο εργατικό δυναμικό των χωρών του Τρίτου Κόσμου. Είναι γνωστό πως η ελεγχόμενη από την Αγγλία κυβέρνηση των Ινδίων επέβαλε φόρους στους χειρωνακτικούς αργαλειούς και δασμούς στα υφάσματα προς όφελος των παραγωγών στις βιομηχανίες υφαντουργίας της Αγγλίας. Τα εισοδήματα που αυτοί οι φόροι δημιουργούσαν μεταφέρονταν από την περιφέρεια στην Αγγλία και αυτή η εισροή χρήματος επέτρεπε στη μητρόπολη να ευημερεί και να διατηρεί υψηλά ποσοστά απασχόλησης.

κρίση υπερσυσσώρευσης, περισσότερο από το 85% του εργατικού δυναμικού στις ανεπτυγμένες χώρες απασχολείται⁴² αλλά κυρίως σε περιόδους επιδείνωσης των συνθηκών εργασίας και διαβίωσης των εργατών, έρχονται να επιτελέσουν μια ιδεολογική λειτουργία θέτοντας, για άλλη μια φορά, το καπιταλιστικό σύστημα παραγωγής στο απυρόβλητο και παρουσιάζοντας την καπιταλιστική εκμετάλλευση και βία ως αναπόφευκτη τεχνική εξέλιξη. Με άλλα λόγια, η υπόθεση περί του «τέλους της εργασίας», «επιδιώκει να συσκοτίσει τη ζοφερή εικόνα της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης, την εικόνα της ανασφαλούς, υφιστάμενης εκμετάλλευσης εργασίας, και να προβάλλει μια εικόνα “τεχνολογικών νομοτελειών”, που τα “αρνητικά” αποτελέσματά τους θα θεραπεύσουν η φιλανθρωπία, ο “εθελοντισμός” και η “κοινωνική ευαισθησία”».

Τέλος, όπως είδαμε, προκειμένου να διευκολυνθεί η ευελιξία στις παραγωγικές διαδικασίες και την αγορά εργασίας, κρίνεται απαραίτητη η υπαγωγή όλο και περισσότερων κρατικών δραστηριοτήτων στους νόμους της αγοράς. Στη βάση αυτής της αναγκαιότητας προωθείται συστηματικά η ιδιωτικοποίηση των κρατικών επιχειρήσεων και των κοινωνικών υπηρεσιών, η περικοπή των παροχών στην υγεία, την ασφάλιση, την εκπαίδευση κλπ.. Οι κεϋνσιανές παρεμβατικές πολιτικές της προγενέστερης περιόδου σταδιακά και βαθμιαία εγκαταλείπονται, δίνοντας τη θέση τους στις οικονομικές πολιτικές του φιλελεύθερου μονεταρισμού που κυριαρχούν στις ανεπτυγμένες χώρες από το τέλος της δεκαετίας του 1970 (Πελαγίδης 1994: 187-188, 216).

Τα μέτρα εισοδηματικής λιτότητας που προωθούνται από το νεοφιλελεύθερο κράτος, στο πλαίσιο του μονεταρισμού, στοχεύουν στη μείωση του ονομαστικού μισθού και παράλληλα στον περιορισμό του έμμεσου μισθού, μέσω περικοπών στο κράτος πρόνοιας· συνεπώς, είναι ιδιαίτερα βλαπτικά για τους μισθωτούς. Στην πραγματικότητα η πολιτική αυτή δε σημαίνει μια υποχώρηση του κρατικού παρεμβατισμού ή τη μείωση των κρατικών εσόδων και δαπανών προς όφελος κάποιας ρύθμισης από την αγορά, αλλά στην ουσία μια αναδιανομή των κρατικών εσόδων προς όφελος του κεφαλαίου (για τη διευκόλυνση της αναδιάρθρωσης π.χ. με τη χρηματοδότηση ερευνητικών προγραμμάτων για το σχεδιασμό και την ανάπτυξη νέων τεχνολογιών) και εις βάρος των εργαζομένων

⁴²Κατά τον Durand (παρατίθεται στον Φραγκομιχελάκη 2002: 5), μολονότι η αντικατάσταση εργατών από μηχανές έλαβε σημαντικότερες διαστάσεις τα τελευταία χρόνια, η ανθρώπινη συμμετοχή στις παραγωγικές διαδικασίες παραμένει μαζική και κρίσιμη. Ειδικότερα, όσον αφορά τις τεχνολογίες της πληροφορικής, η χρήση τους περιορίζεται στη ψηφιακή επεξεργασία συμβόλων, αλλά η επεξεργασία και η αξιοποίηση νοημάτων πραγματοποιείται πάντα από ειδικευμένους εργαζόμενους ανθρώπους.

(με την περικοπή των κρατικών εσόδων που διατίθενται για την κοινωνική πρόνοια) (Σεφερτζή 1986: 59-61).

Το κράτος, όμως, δε λειτουργεί προς όφελος του κεφαλαίου μονάχα μέσα από την οικονομική πολιτική και τα μέτρα λιτότητας που εφαρμόζει, αλλά παράλληλα και μέσα από νομοθετικές ρυθμίσεις που στόχο έχουν να αποδυναμώσουν περαιτέρω τα εργατικά σωματεία και το συνδικαλιστικό κίνημα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η αντί-συνδικαλιστική νομοθεσία της κυβέρνησης Θάτσερ την περίοδο 1980-1990 στο Η.Β.. Τα εργατικά σωματεία επικρίνονται ως υπεύθυνα για την οικονομική στασιμότητα και τη χαμηλή παραγωγικότητα, παρουσιάζονται ως το κύριο εμπόδιο στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας και η συντηρητική κυβέρνηση της περιόδου με νομοθετικές ρυθμίσεις, σταδιακά, προσπαθεί να περιορίσει τη δραστηριότητά τους καταργώντας πολλά από τα «ειδικά προνόμια» που απολάμβαναν (Aldcroft και Oliver 2000: 144-145).

Όπως αναφέρουν οι Aldcroft και Oliver (2000: 145-147), κάποιες από τις νομοθετικές ρυθμίσεις εκείνης της περιόδου που συνέτειναν στη συρρίκνωση της βιομηχανικής δράσης ήταν: η άρση της ασυλίας που τα εργατικά σωματεία απολάμβαναν από το 1906 και η δυνατότητα παραπομπής τους στο δικαστήριο από τους εργοδότες ή οποιονδήποτε άλλον του οποίου η ζωή διαταράσσεται από τις αποφάσεις ή τη δραστηριότητα τους: η απαγόρευση των «απεργιών συμπαράστασης» και του «secondary picketing» δηλαδή συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας έξω από τις εγκαταστάσεις επιχειρήσεων που δεν εμπλέκονται άμεσα στη διένεξη εργατών-εργοδοτών, αλλά έχουν δοσοληψίες με τους εργοδότες: η παραχώρηση στους εργοδότες του δικαιώματος να απολύουν επιλεκτικά τους εργάτες που συμμετείχαν σε ανεπίσημες απεργίες: η κατάργηση της προστατευτικής ρύθμισης για τους «συνδικαλιστικά ελεγχόμενους χώρους παραγωγής» (closed shop) βάσει της οποίας η εργασία σε μια συγκεκριμένη επιχείρηση εκτελείται αποκλειστικά από εργάτες που είναι μέλη ενός συγκεκριμένου εργατικού σωματείου κλπ..⁴³ Επιπλέον, η κυβέρνηση της περιόδου μολονότι δεν επέβαλε με νομοθετικές ρυθμίσεις περιορισμούς σχετικά με το ζήτημα των συλλογικών διαπραγματεύσεων, το 1993 επέτρεψε στους εργοδότες να μεταχειρίζονται ευνοϊκότερα τους εργάτες που επιθυμούσαν να παρακάμψουν τις συλλογικές διαπραγματεύσεις και να υπογράψουν εξατομικευμένες συμβάσεις.

⁴³ Η επεξήγηση των όρων «secondary picketing» και «closed shop» είναι από τον Watson (2005: 350, 414).

Βάσει των παραπάνω γίνεται φανερό ότι το σύνολο των αναδιρθρώσεων που παρατηρούνται τις τελευταίες δεκαετίες, με όχημα τις νέες τεχνολογίες της αυτοματικής, έχει ενισχύσει τη θέση του καπιταλισμού και της κυριαρχίας του απέναντι στον κόσμο της εργασίας. Ποια όμως είναι η στάση των εργατικών σωματείων και του συνδικαλιστικού κινήματος απέναντι σε αυτήν την οργανωμένη και πολυμετωπική επίθεση; Σύμφωνα με τον Μητρόπουλο (1988: 136-137), το συνδικαλιστικό κίνημα στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες έχει περιέλθει σε άμυνα, «μια άμυνα που δεν εμπεριέχει την τακτική της ανασύνταξης των δυνάμεων, της εκπόνησης της νέας επιθετικής τακτικής, της εμμονής στον ίδιο στρατηγικό στόχο. Περιέχει πολύ περισσότερα στοιχεία παθητικότητας, άμβλυνση του ταξικού κριτηρίου, αποδοχής των τετελεσμένων, παρά υπέρβασης της συγκυρίας, αισιοδοξίας, οργανωτικής συσπείρωσης».

Την αμυντική αυτή στάση αποδεικνύουν η χωρίς ουσιαστική αντίσταση επιβολή των «ευέλκτων μορφών απασχόλησης», που αναρυθμίζουν τις εργασιακές σχέσεις αποκλειστικά προς όφελος του κεφαλαίου, όπως και η μη τήρηση των συμφωνιών μεταξύ εργοδοτών-κράτους-εργατικών σωματείων για την ελεγχόμενη εφαρμογή των νέων τεχνολογιών και για συναινετικές διαδικασίες στις απολύσεις. Η καπιταλιστική αναδιάρθρωση και οι επιπτώσεις της στην ανεργία και τις εργασιακές σχέσεις έχει αποδυναμώσει τα εργατικά σωματεία και το συνδικαλιστικό κίνημα (Μητρόπουλος 1988: 135, Κατσορίδας 2005: 40).

Όπως αναφέρει ο Standing (1999: 198-199), τα εργατικά σωματεία χάνουν συνεχώς μέλη και συνεπώς δύναμη στις διαπραγματεύσεις τους με τους εργοδότες. Σε όλο τον κόσμο, με εξαίρεση την Αφρική, παρατηρείται σημαντική μείωση του ποσοστού συμμετοχής των εργατών στα εργατικά σωματεία. Μάλιστα, σε αρκετές περιπτώσεις η μείωση αυτή είναι πολύ μεγαλύτερη από ό,τι φανερώνουν τα επίσημα στατιστικά στοιχεία, δεδομένου ότι σημαντικό μέρος των εγγεγραμμένων είναι συνταξιούχοι (π.χ στην Ιταλία) ή μη απασχολούμενοι, κάτι που σημαίνει ότι η πραγματική διαπραγματευτική δύναμη των εργατικών σωματείων συχνά υπερεκτιμάται. Στις Η.Π.Α. η συμμετοχή για τον ιδιωτικό τομέα μειώθηκε στο 11%, στη Γαλλία μέχρι και τη δεκαετία του 1990 λιγότερο από το 10% του συνολικού εργατικού δυναμικού συμμετείχε στα εργατικά σωματεία, ενώ στο Η.Β. ως το 1997 το ποσοστό συμμετοχής ήταν το

χαμηλότερο των τελευταίων 60 χρόνων (από 9 εκατομμύρια το 1989 έπεσε σε 7,2 το 1997).

Σύμφωνα με τον ίδιο συγγραφέα (Standing 1999: 199-203), κάποιιοι από τους λόγους μείωσης του ποσοστού συμμετοχής στα εργατικά σωματεία είναι: η αβεβαιότητα στην αγορά εργασίας εξαιτίας της αύξησης της ανεργίας, της προσωρινότητας της απασχόλησης, της δυνατότητας των εργοδοτών να παρακάμπτουν ή να μην αναγνωρίζουν τα εργατικά σωματεία κλπ· οι δυσκολίες στην οργάνωση των εργατών που διατηρούν μια «άτυπη εργασιακή σχέση» ή κατατάσσονται στην κατηγορία των «αυτοαπασχολούμενων» (ανήκουν σε μια ενδιάμεση κατηγορία δεν είναι ούτε μισθωτοί ούτε εργοδότες όπως είναι π.χ. οι σύμβουλοι επιχειρήσεων) εξαιτίας των δυσκολιών προσέγγισης και συγκράτησης αυτών των εργαζομένων, της τάσης τους να μην ταυτίζονται με τα εργατικά σωματεία και της απροθυμίας τους να ενταχθούν σε αυτά λόγω της ανασφάλειας που προκαλεί η απουσία ή η έλλειψη επαρκούς νομοθετικής κάλυψης· η αποκέντρωση των παραγωγικών δραστηριοτήτων είτε μέσω της διασποράς των επιχειρήσεων είτε μέσω της υπεργολαβίας, που δυσχεραίνει την οργάνωση και τη συγκράτηση των εργαζομένων και τη διαπραγματευτική ικανότητα των εργατικών σωματείων· η αντι-συνδικαλιστική νομοθεσία που έχει εν μέρει επηρεάσει τη συμμετοχή, καθώς καθιστά πιο αμφίβολα τα οφέλη του συνδικαλισμού για τους εργάτες, δυσχεραίνει την αναγνώριση και διευκολύνει την παράκαμψη των εργατικών σωματείων από τους εργοδότες, περιορίζει το δικαίωμα στην απεργία κλπ· η αλλαγή της στάσης των εργοδοτών και ειδικότερα, η εγκατάλειψη πατερναλιστικών πολιτικών όπως είναι η δημιουργία εργατικών κατοικιών και κοινοτήτων, εξαιτίας της ανάπτυξης των περισσότερο «ευέλικτων παραγωγικών συστημάτων» και των μαζικών μεταφορών, που έχει αποδυναμώσει το αίσθημα της εργατικής αλληλεγγύης· η μη ταύτιση των εργαζομένων με τα εργατικά σωματεία εξαιτίας της συνεχούς ιδεολογικής επίθεσης που αυτά δέχονται και που έχει πλήξει την αξιοπιστία και τη νομιμότητά τους (χαρακτηριστικό είναι ότι το 50% των ερωτηθέντων μιας δημοσκόπησης στις Η.Π.Α. απάντησε ότι οι εργαζόμενοι του ιδιωτικού τομέα δε θα πρέπει να έχουν το δικαίωμα να απεργούν χωρίς ταυτόχρονα να διακινδυνεύουν να απολυθούν)· η αναποτελεσματικότητα των παραδοσιακών μηχανισμών άσκησης πίεσης προς τους εργοδότες, και ειδικότερα των απεργιών, εξαιτίας της ανάπτυξης παραγωγικών συστημάτων ολοκληρωμένων σε

παγκόσμιο επίπεδο· η εσφαλμένη πεποίθηση ότι τα εργατικά σωματεία τείνουν να προστατεύουν ορισμένες ομάδες εργατών σε βάρος άλλων (όπως είναι οι γυναίκες, οι μετανάστες, οι νεοεισερχόμενοι στην αγορά εργασίας και όσοι ανήκουν σε εθνικές μειονότητες), μια αντίληψη που έχει μειώσει το κύρος τους και την ελκυστικότητά τους για αυτές τις κατηγορίες το μέγεθος των οποίων συνεχώς αυξάνεται· η προώθηση από πολλές κυβερνήσεις σχεδίων για τη δημιουργία εργατικών σωματείων σε επίπεδο επιχείρησης (enterprise unionism) τα οποία κρίνονται αναποτελεσματικά, καθώς εύκολα «εγκλωβίζονται» από τη διεύθυνση και συχνά αποτελούν μέρος του συστήματος ελέγχου των εργατών κλπ..

Σύμφωνα με τον Μητρόπουλο (1988: 137-138), τα εργατικά σωματεία και το παγκόσμιο εργατικό κίνημα βρίσκονται στο πιο κρίσιμο σημείο των μεταπολεμικών χρόνων. Γι' αυτό επιβάλλεται η δημιουργία ενός νέου προγράμματος δράσης, η συγκρότηση μιας νέας, περισσότερο επιθετικής στρατηγικής βασικοί στόχοι της οποίας πρέπει να είναι: (α) η ενοποίηση του κόσμου της εργασίας, (β) η άρνηση και η ακύρωση της εφαρμογής όλων των «ευέλικτων μορφών απασχόλησης» που αποτελούν στην ουσία νέες μορφές εκμετάλλευσης και δεν επιλύουν, όπως κάποιοι αισιόδοξοι υποστηρίζουν, το πρόβλημα της ανεργίας, (γ) η δραστική μείωση των ωρών εργασίας χωρίς αντίστοιχη μείωση των αποδοχών, για τη δημιουργία νέων θέσεων απασχόλησης⁴⁴ και, (δ) η παροχή κοινωνικού μισθού σε όλους.

Διαπιστώνουμε λοιπόν, από τα παραπάνω ότι η στρατηγική της «ευέλικτης» αναδιάρθρωσης της παραγωγής και της εργασίας όπως προωθείται από το κεφάλαιο δεν είναι και δε μπορεί να είναι επωφελής για τους εργαζόμενους. Αν το εργατικό κίνημα δεν θέσει ως στρατηγικό στόχο την υπέρβαση του καπιταλιστικού συστήματος είναι αδύνατο να υπερβεί την αμυντική θέση στην οποία έχει περιέλθει, να συγκροτήσει μια περισσότερο επιθετική πολιτική ώστε αρχικά, να θέσει όρια και περιορισμούς στην κεφαλαιοκρατική συσσώρευση και εκμετάλλευση και εν συνεχεία να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις υπέρβασης του ισχύοντος καθεστώτος.

⁴⁴ Το σχέδιο για μικρότερης διάρκειας εργάσιμη ημέρα υποστηρίζεται και προωθείται από την πλειοψηφία των συνδικαλιστικών οργανώσεων σε Γαλλία, Ιταλία, Γερμανία κλπ., ενώ ήδη επιχειρήσεις όπως η Hewlett - Packard και η Digital - Equipment στη Γκρενόμπλ έχουν εφαρμόσει με επιτυχία το σχέδιο, στην πρώτη περίπτωση χωρίς καμία μείωση στις αποδοχές και στη δεύτερη με μικρή μείωση της τάξεως του 7%. Αναλυτικότερα για αυτές και άλλες περιπτώσεις βλέπε Rifkin (1996: 395-401).

Από τη μέχρι τώρα παρουσίαση έγινε σαφές ότι ο καταμερισμός της εργασίας, η μαζική χρήση των μηχανών στην παραγωγή, η «επιστημονική οργάνωση» του Ταϊλор, η προσθήκη της γραμμής συναρμολόγησης από τον Φόρντ και τέλος, η χρήση των νέων τεχνολογιών της αυτοματικής στο πλαίσιο της «ευέλικτης» αναδιάρθρωσης της παραγωγής αποτελούν τα «μέσα» του κεφαλαίου για απόσπαση περισσότερης υπερεργασίας και εντονότερο έλεγχο της εργασιακής διαδικασίας. Εξετάσαμε τους λόγους αξιοποίησης των συγκεκριμένων τεχνολογιών από το κεφάλαιο και τις επιπτώσεις τους στον εργάτη και το συνδικαλισμό. Στο επόμενο κεφάλαιο, θα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε ότι ο εργάτης δεν αποτελεί παθητικό δέκτη των τεχνολογικών αλλαγών που προωθεί το κεφάλαιο, αλλά ότι διαθέτει τα δικά του μέσα άμυνας. Ειδικότερα, θα υποστηρίξουμε ότι η είσοδος και η επικράτηση των μηχανών, της «επιστημονικής οργάνωσης» του Ταϊλор, του φορντισμού και των νέων τεχνολογιών της αυτοματικής στη βιομηχανική παραγωγή, δεν έγιναν ούτε σε μια μέρα ούτε μονομιώς. Ανάλογα με τις βιομηχανίες, τις περιοχές, τις παραδόσεις, την οργάνωση και την αποτελεσματικότητα της εργατικής αντίδρασης, ήταν διαφορετικοί οι ρυθμοί και η πορεία του μετασχηματισμού. Σε κάθε περίπτωση, δεν ήταν μια γραμμική, αναίμακτη πορεία, καθώς οι συνεχείς προσπάθειες των εργοδοτών να διευρύνουν το κέρδος τους και να ελέγξουν τους εργάτες και την εργασιακή διαδικασία μέσω συνεχών τεχνολογικών αλλαγών προσέκρουσαν σε πλήθος αντιδράσεων. Οι απλοί εργάτες και τα σωματεία τους, σε αρκετές περιπτώσεις, επέδειξαν έντονη μαχητικότητα στην προάσπιση των συμφερόντων και των αιτημάτων τους. Ακόμα και στις περιόδους εκείνες όπου οι επίσημοι εκπρόσωποι των εργατικών σωματείων προτίμησαν να συμβιβαστούν και να συμφιλιωθούν με τους εργοδότες, οι απλοί εργάτες επέδειξαν μεγάλη εφευρετικότητα ως προς τον τρόπο αντίδρασης τους. Άλλωστε, όπως συχνά επισημαίνεται, η αντίδραση των εργατών σε κάθε τεχνολογική αλλαγή δε συμπίπτει κατ' ανάγκη με την επίσημη στάση των εκπροσώπων τους. Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Corina (παρατίθεται στους Aldcroft και Oliver 2000: 105), αναφερόμενος στην περίπτωση της Μ. Βρετανίας, οι εθνικές διακηρύξεις των εργατικών σωματείων πάνω στην τεχνολογία και την παραγωγικότητα δε σημαίνουν ότι οι απλοί εργάτες αυτόματα θα αντιδράσουν σύμφωνα με αυτές, καθώς έχει αποδειχθεί ότι η επίσημη αντίδραση των εργατικών σωματείων στην τεχνολογία σπάνια αντιστοιχεί με την πραγματική αντίδραση των εργατών στο χώρο της παραγωγής.

Ας εξετάσουμε, λοιπόν, ορισμένους από τους τρόπους με τους οποίους οι εργάτες αντιδρούν στην εκμηχάνιση και την τεχνολογική αλλαγή.

6. Οι εργατικές αντιδράσεις στην εκμηχάνιση και τεχνολογική αλλαγή

6.1. Οι απεργίες

Καθ' όλη την ιστορική πορεία του εργατικού κινήματος εμφανίζονται περίοδοι έντονων απεργιακών κινητοποιήσεων, αλλά και περίοδοι ύφεσης. Ο Kelly χρησιμοποιώντας τη «θεωρία των μακρών κυμάτων Kondratieff» στην οικονομία και τη «θεωρία κινητοποίησης», αναδεικνύει τις περιόδους έξαρσης των απεργιακών κινητοποιήσεων καθώς και τους λόγους εμφάνισής τους.

Μολονότι αμφισβητεί τη «θεωρία των κυμάτων Kondratieff», και ειδικότερα τους μηχανισμούς που χρησιμοποιούνται για την εξήγηση της ύπαρξης, της ομαλότητας και του συγχρονισμού τους (επένδυση, καινοτομία, ταξική πάλη), υποστηρίζει ότι η συγκεκριμένη θεωρία μπορεί να μας προσφέρει σημαντικές πληροφορίες αναφορικά με τις εναλλαγές περιόδων κινητοποίησης των εργατών και αντι-κινητοποίησης από τους εργοδότες και το κράτος (Kelly 1998: 85-86).

Συσχετίζοντας σημαντικές μεταβλητές των βιομηχανικών σχέσεων με τα «μακρά κύματα Kondratieff» στην οικονομία, καταλήγει στο ότι κατά τη διάρκεια της μεταβατικής περιόδου από οικονομική άνοδο σε ύφεση και αντίστροφα, παρατηρούνται ασυνήθιστα υψηλά επίπεδα απεργιακών κινητοποιήσεων,⁴⁵ δραματική αύξηση της συμμετοχής στα εργατικά σωματεία, αύξηση στο ποσοστό των συγχωνεύσεων των εργατικών σωματείων και δημιουργίας νέων, αύξηση του ποσοστού των εργατών που καλύπτονται από το θεσμό της συλλογικής διαπραγμάτευσης και, τέλος, ριζοσπαστικές αλλαγές και πρόοδοι στην οργάνωση των σωματείων (π.χ. προώθηση του κινήματος για την παρουσία συνδικαλιστικού στελέχους εντός των επιχειρήσεων κλπ.). Καταλήγει λοιπόν, ότι στη διάρκεια των μεταβατικών περιόδων των «μακρών κυμάτων Kondratieff» σημειώνονται μεγάλες αναταραχές στις βιομηχανικές σχέσεις (Kelly 1998: 86, 89, 94-96).

Εν συνεχεία, ο ίδιος συγγραφέας, με τη βοήθεια της «θεωρίας της κινητοποίησης», αναδεικνύει τους παράγοντες εκείνους που ευθύνονται για το ξέσπασμα

⁴⁵ Προβαίνει στο διαχωρισμό μεταξύ μεγάλων απεργιακών κυμάτων που εμφανίζονται στη μεταβατική περίοδο από άνοδο σε ύφεση και μικρότερων απεργιακών κυμάτων που εμφανίζονται στη μεταβατική περίοδο από ύφεση σε άνοδο (Kelly 1998: 89).

των απεργιακών κινητοποιήσεων στο τέλος κάθε «μακρού κύματος» ανόδου της οικονομίας.⁴⁶ Όπως επισημαίνει, οι εργοδότες, ιδιαίτερα στη βιομηχανία, προς το τέλος κάθε «μακρού κύματος» οικονομικής ανόδου υφίστανται σημαντική μείωση στο ποσοστό του κέρδους τους, την οποία προσπαθούν να αντισταθμίσουν με τρόπους που έρχονται σε σύγκρουση με τα συμφέροντα και το επίπεδο διαβίωσης των εργατών είτε άμεσα, π.χ. με περικοπές στους μισθούς, με απολύσεις κλπ., είτε έμμεσα, π.χ. με αυξήσεις στις τιμές που επιβαρύνουν τους καταναλωτές (Kelly 1998: 98).

Οι συνεχείς προσπάθειες των εργοδοτών να αντισταθμίσουν την απώλεια στο ποσοστό του κέρδους τους με τις παραπάνω πρακτικές, δημιουργούν αυξανόμενη δυσαρέσκεια και έντονο αίσθημα αδικίας στους εργάτες. Το κατά πόσο αυτή η δυσαρέσκεια θα διαχυθεί στην πλειονότητα των εργατών ώστε να οδηγήσει σε απεργιακή κινητοποίηση, εξαρτάται, όπως αναφέρει, από τη γενεαλογική αλλαγή ή, πιο συγκεκριμένα από την κατάσταση της αγοράς εργασίας τη στιγμή που ο εργάτης εντάσσεται σ' αυτήν. Έτσι για παράδειγμα, οι εργάτες που εντάσσονται στην αγορά εργασίας σε περίοδο οικονομικής ανόδου που χαρακτηρίζεται από υψηλά ποσοστά απασχόλησης, συχνές αυξήσεις στους μισθούς κλπ. θα είναι λιγότερο πρόθυμοι να συμβιβαστούν με τις πολιτικές των εργοδοτών και ως εκ τούτου πιο πιθανό να αντιδράσουν μέσω απεργιών. Επίσης, καθοριστικό ρόλο στην απεργιακή κινητοποίηση παίζει ο συσχετισμός δυνάμεων, καθώς όταν αυτός είναι υπέρ των εργατών (όπως συμβαίνει όταν τα ποσοστά ανεργίας είναι χαμηλά) οι εργάτες είναι περισσότερο ικανοί να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά τις επιθέσεις των εργοδοτών και να επιβάλουν τα αιτήματά τους. Τέλος, για να μπορέσει η γενικευμένη δυσαρέσκεια να οδηγήσει σε απεργιακή κινητοποίηση θα πρέπει οι εργάτες να είναι οργανωμένοι σε σωματεία και να καθοδηγηθούν από τους επίσημους εκπροσώπους τους ή άλλους ακτιβιστές (Kelly 1998: 98-101).

Συνοψίζοντας, η προσπάθεια των εργοδοτών να αντισταθμίσουν τις απώλειες στο ποσοστό του κέρδους τους, προσπάθεια που ενισχύεται από το κράτος, το αυξανόμενο

⁴⁶ Οι ίδιοι παράγοντες χρησιμοποιούνται για την εξήγηση της εμφάνισης μικρών απεργιακών κυμάτων στη διάρκεια της μεταβατικής περιόδου από οικονομική ύφεση σε οικονομική άνοδο. Ωστόσο, όπως παρατηρεί ο Kelly, στο τέλος κάθε μακράς περιόδου οικονομικής ύφεσης οι παραπάνω παράγοντες δεν επηρεάζουν κατ' ανάγκη ο ένας τον άλλο ώστε να οδηγήσουν σε αύξηση των απεργιακών κινητοποιήσεων. Γι' αυτό το λόγο τα μικρά απεργιακά κύματα, σε αντίθεση με τα μεγάλα απεργιακά κύματα, παρουσιάζουν μεγαλύτερη αστάθεια ως προς τη διάρκεια, την ένταση και το χρόνο εκδήλωσής τους (Kelly 1998: 102-103).

αίσθημα αδικίας των εργατών, η γενεαλογική αλλαγή στο εργατικό δυναμικό, η μεταστροφή του συσχετισμού δυνάμεων υπέρ των εργατών και, τέλος, η αύξηση της κινητοποίησης των εργατών είναι οι παράγοντες εκείνοι που βαθμιαία οδηγούν σε μεγάλα απεργιακά ξεσπάσματα στο τέλος κάθε «μακρού κύματος» οικονομικής ανόδου. Ξεσπάσματα που με τη σειρά τους οδηγούν σε αντι-κινητοποίηση από τους εργοδότες (π.χ. απολύσεις, άρνηση αναγνώρισης των εργατικών σωματείων, εντατικοποίηση, αλλαγές στα εργασιακά πρότυπα κλπ.) και από το κράτος (π.χ. νομοθεσία για την καταστολή των απεργιακών κινητοποιήσεων) (Kelly 1998: 100-102).

Η απεργία αποτέλεσε μια σημαντική, σταθερή μορφή αντίδρασης των εργατών απέναντι στην «επιστημονική οργάνωση» του Ταϊλор. Σύμφωνα με τον Palmer (1975: 41), οι διάφορες ιστορικές αναφορές σχετικά με την αντίδραση των εργατών στην «επιστημονική οργάνωση της εργασίας» στην Αμερική, συνήθως, λαμβάνουν ως δεδομένη μια πρώτη περίοδο έντονων αντιδράσεων από το 1911 ως το 1915, μια δεύτερη περίοδο από το 1915 ως το 1919, στην οποία τίθενται οι βάσεις για την επίτευξη της συμμαχίας μεταξύ εργατών-εργοδοτών, και τέλος, μια τρίτη περίοδο από το 1919 και μετά όπου υποθετικά επιτυγχάνεται η εναρμόνιση των σχέσεων εργατών-εργοδοτών. Αυτού του είδους η περιοδολόγηση αμφισβητείται και ακυρώνεται από ιστορικές μελέτες όπως εκείνες του Palmer (1975) και του Montgomery (1979), που αποδεικνύουν ότι η ρήξη των εργατών με την «επιστημονική οργάνωση της εργασίας» ήταν αδιαμφισβήτητη και συνεχής.

Όπως αναφέρει ο Palmer (1975: 42), η λιγότερο γνωστή απεργία των υφαντουργών στο New Jersey, που για πολλά χρόνια θεωρήθηκε ότι αφορούσε οικονομικής φύσεως ζητήματα, στην πραγματικότητα αποτέλεσε μια απροκάλυπτη επίθεση των εργατών κατά του «κινήματος για την αποδοτικότητα» και ειδικότερα, την «εργασία με το κομμάτι», το σύστημα πριμοδότησης, την πειθαρχία που επέβαλε η παρουσία των εργοδηγών κλπ..

Επίσης, η απεργία εκείνη που συνοψίζει καλύτερα από οποιαδήποτε άλλη τη δυσaráρεσκεια και τη μαχητικότητα των εργατών στην ορθολογικοποίηση της εργασίας είναι αυτή των εργατών των σιδηροδρόμων στο Illinois η οποία διήρκεσε από το 1911 έως το 1915. Ίσως είναι από τις λίγες απεργίες στην ιστορία του αμερικανικού εργατικού κινήματος που είχε τεράστιο κόστος για τους εργάτες, καθώς στη διάρκειά της

δολοφονήθηκαν έγχρωμοι απεργοσπάστες, φυλακίστηκαν 533 απεργοί, το 91% των συμμετεχόντων αναγκάστηκε να μεταφερθεί σε φθηνότερες κατοικίες, το 50% των εργατών κατέληξε να ζει από φιλανθρωπίες, ενώ 16 άτομα αυτοκτόνησαν. Μολονότι αρκετοί ερμήνευσαν την απεργία ως αποτέλεσμα της προσπάθειας των εργατών να ενοποιήσουν τα διάσπαρτα σωματεία τους σ' ένα ομοσπονδιακό σωματείο, στην πραγματικότητα το έναυσμα για το ξέσπασμά της ήταν, μεταξύ άλλων, η εισαγωγή του χρονομέτρου στο χώρο εργασίας, το σύστημα προμοδότησης, η εντατικοποίηση της εργασίας, η διάβρωση της αυτονομίας των ειδικευμένων τεχνιτών κλπ. (Palmer 1975: 42, Montgomery 1979: 107-108).

Ακόμα και κατά τη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου και παρά τις δεσμεύσεις του A.F.L (American Federation of Labour) να μην απεργούν οι εργάτες, η μαχητικότητα των εργατών συνεχίστηκε. Το ξέσπασμα του πολέμου είχε μικρή επίδραση στις απεργιακές κινητοποιήσεις. Σύμφωνα με τον Bing (όπως παρατίθεται στον Palmer 1975: 42), την περίοδο του πολέμου συνέβησαν περισσότερες απεργίες σε σχέση με οποιαδήποτε προηγούμενη περίοδο. Αντίστοιχα, και ο Montgomery (1979: 95) αναφέρει ότι τα επτά χρόνια μετά το 1915 το ποσοστό των απεργιών στη βιομηχανία και τις υπηρεσίες διατηρήθηκε σταθερά σε υψηλά επίπεδα. Κάθε χρόνο παραμονής των Η.Π.Α στον πόλεμο, απεργούσαν πάνω από 1 εκατομμύριο εργάτες, περισσότεροι απ' όσους απείργησαν σε καθένα από τα προγενέστερα του 1915 χρόνια. Πρωτοπόρα στις απεργιακές κινητοποιήσεις ήταν η μεταλλοβιομηχανία, ενώ η συντριπτική πλειονότητα των απεργιών των μηχανικών που καταγράφηκαν το 1916 έγιναν χωρίς την επικύρωση του A.F.L. (126 στις 179). Μάλιστα, σύμφωνα πάντα με τους Palmer (1975: 43) και Montgomery (1979: 103), σε πολλές περιπτώσεις η εξέγερση των εργατών ήταν τόσο μεγάλη ώστε η «Εθνική Επιτροπή για την Εργασία» (N.L.B.L.), που συγκροτήθηκε ειδικά στα χρόνια του πολέμου προκειμένου να εξασφαλίσει τη συνέχιση της παραγωγής, προέβη στην κατάργηση του ταιϋλορικού συστήματος αμοιβής σε σημαντικό αριθμό βιομηχανιών.

Ακόμα και τα χρόνια μετά το 1920, όπου ο οργανωμένος εργάτης ήταν σχετικά ανίσχυρος μπροστά στην κυριαρχία του κινήματος του open shop των εργοδοτών,⁴⁷ υπήρχαν σποραδικά ξεσπάσματα αντίδρασης στα μέτρα του κινήματος για

⁴⁷ Κίνημα για το άνοιγμα των εργοστασίων στους μη συνδικαλισμένους εργάτες (Κοριά 1985β: 54).

αποδοτικότητα (π.χ. στην αυτοκινητοβιομηχανία), που οδήγησαν σε σημαντικές παραχωρήσεις από μέρους των εργοδοτών (Palmer 1975: 43).

Γενικότερα, σύμφωνα με τον Montgomery (1979: 103-104), αναπτύσσονται δυο τάσεις στον αγώνα των εργατών ενάντια στην ορθολογικοποίηση της εργασίας τόσο κατά τη διάρκεια, όσο και μετά το τέλος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Η πρώτη προέρχεται από τους ειδικευμένους εργάτες, που εκμεταλλευόμενοι κάθε περίοδο χαμηλής ανεργίας, εξεγείρονται ενάντια στη διάβρωση της τέχνης τους, την εισαγωγή του χρονομέτρου και το σύστημα αμοιβής. Η δεύτερη τάση προέρχεται από τους χειρώνακτες και τους χειριστές, που κατά κύριο λόγο εστιάζουν στο ζήτημα των μισθών. Η αντίδραση των τελευταίων παίρνει τη μορφή απεργιών που καταρρίπτουν το μύθο της πειθηνιότητας των ανειδίκευτων μεταναστών, αλλά ακόμη πιο συχνά τη μορφή δημιουργίας άτυπων ομάδων εργασίας που εναντιώνονται στην εντατικοποίηση και τη διαχειριστική εξουσία.⁴⁸

Την αντίδραση των εργατών στην εκμηχάνιση και την ορθολογικοποίηση της εργασίας επιβεβαιώνουν και οι Aldcroft και Oliver για τη Μ. Βρετανία. Οι απεργίες κατά την περίοδο 1870-1914 αποτέλεσαν την κύρια μορφή συλλογικής δράσης, ενώ παράλληλα με τις απεργίες τα εργατικά σωματεία χρησιμοποίησαν και άλλες μεθόδους για την προώθηση και την προστασία των συμφερόντων τους, οι οποίες έλαβαν τη μορφή των «περιοριστικών πρακτικών» (π.χ. επιβράδυνση της ταχύτητας των μηχανών, περιορισμός του ημερήσιου όγκου της παραγωγής κλπ.) (Aldcroft και Oliver 2000: 11, 16). Η εναντίωση στην εκμηχάνιση και την τεχνολογική αλλαγή αποτέλεσε την περίοδο αυτή το σταθερό χαρακτηριστικό του αγώνα των ειδικευμένων τεχνιτών, παρόλο που στην καλύτερη περίπτωση εκείνο που επιτυγχάνεται είναι απλώς η καθυστέρηση της εισαγωγής και διάδοσης τους (Aldcroft και Oliver 2000: 16-18). Το γεγονός ότι η «επιστημονική οργάνωση» του Ταϊλор έως το 1914 βρισκόταν ακόμα σε εμβρυακό στάδιο συχνά αποδίδεται στην αδιάλλακτη στάση των Βρετανών εργατών, που ήταν απρόθυμοι να βοηθήσουν και να αποδεχτούν τις αλλαγές. Σε πολλές περιπτώσεις η προσπάθεια εισαγωγής των ταιλτορικών μεθόδων εργασίας προσέκρουσε στην έκκληση των εργατικών σωματείων για απεργιακές κινητοποιήσεις, όπως συνέβη στη

⁴⁸ Για περισσότερες και πιο λεπτομερείς αναφορές στις αντιδράσεις των εργατών ενάντια στη μελέτη των χρόνων και των κινήσεων, τη διάβρωση της τέχνης τους, και τα συστήματα μισθοδοσίας βλέπε Montgomery (1979: 115-124).

μηχανουργία, τη βιομηχανία δαντέλας κλπ., όπου η αντίσταση ήταν σθεναρή (Aldcroft και Oliver 2000: 19-21). Μάλιστα, το T.U.C. (Trades Unions Congress) το 1910 καταδίκασε ολοκληρωτικά τα συστήματα αμοιβής του ταιϋλορικού προτύπου, εκτιμώντας τις αρνητικές επιπτώσεις του στην απασχόληση, στο συνδικαλισμό, στο θεσμό της συλλογικής διαπραγμάτευσης και στην εργατική αλληλεγγύη (Aldcroft και Oliver 2000: 22-23).

Κατά τη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου στη Μ. Βρετανία, σε αντίθεση με την Αμερική, τα μέτρα που λήφθηκαν από το κράτος για την αντιμετώπιση των ελλείψεων σε ειδικευμένο εργατικό δυναμικό και υλικά επέδρασαν αρνητικά στη συχνότητα των απεργιακών κινητοποιήσεων.⁴⁹ Η μαχητικότητα των εργατών αναθερμαίνεται μετά την παύση των εχθροπραξιών και σημειώνεται ένα μεγάλο απεργιακό κύμα από το 1918 ως το 1923 (Aldcroft και Oliver 2000: 77). Μια λεπτομερής εξέταση των απεργιών από το 1911 έως το 1945 αποδεικνύει ότι αυτές συνδέονται κατά κύριο λόγο με το ζήτημα των μισθών (περίπου το 58,1% των απεργιών). Ωστόσο, ο Knowells (όπως παρατίθεται στους Aldcroft και Oliver 2000: 80), υποστηρίζει ότι υπάρχει μια τάση στις διάφορες έρευνες να υπερεκτιμάται το χρηματικό σε βάρος του μη-χρηματικού κινήτρου. Όπως παρατηρεί, πίσω από το χρηματικό κίνητρο βρίσκεται μια ευρύτερη δυσαρέσκεια που συνδέεται άμεσα με τη μονότονη και επαναληπτική εργασία, την υποβάθμιση της ειδικευμένης εργασίας, την ανθυγιεινή και κοπιαστική εργασία, που αποτελούν και τους πραγματικούς λόγους της βιομηχανικής αναταραχής της περιόδου.

Τέλος, σύμφωνα με τους Crouch και Pizzorno (1978 τ.1: 2-3, 15), η περίοδος από το τέλος της δεκαετίας του 1960 έως και τις αρχές της δεκαετίας του 1970 χαρακτηρίζεται από μια αύξηση των απεργιακών κινητοποιήσεων κατά μήκος των χωρών του βιομηχανικού καπιταλισμού, που κορυφώνεται το 1968 στη Γαλλία, το 1969 στη Γερμανία και το 1970-1971 στην πλειονότητα των υπολοίπων χωρών. Σε κάποιες από τις βιομηχανικές χώρες, όπως τη Γαλλία και τη Γερμανία, η αύξηση του αριθμού

⁴⁹ Τα μέτρα, μεταξύ άλλων, περιλάμβαναν το νόμο για την απαγόρευση των απεργιών σε όλες τις βιομηχανίες που άμεσα ή έμμεσα συνδέονταν με τη διεξαγωγή του πολέμου καθώς και το σχέδιο για τη χαλάρωση των «περιοριστικών πρακτικών», βάσει του οποίου, μεταξύ άλλων, καταργείται η δυνατότητα των εργατικών σωματείων να ρυθμίζουν τις υπερωρίες και να περιορίζουν τον ημερήσιο όγκο της παραγωγής, επιτρέπεται οι γυναίκες να εργάζονται ως χειριστές μηχανών, οι ημι-ειδικευμένοι εργάτες να εκτελούν εργασίες που άλλοτε εκτελούσαν ειδικευμένοι τεχνίτες καθώς, και ο κατατεμαχισμός και η απλοποίηση των ειδικευμένων εργασιών (Aldcroft και Oliver 2000: 51-52).

των απεργιών (σε σύγκριση με τα προγενέστερα της περιόδου 68-72 χρόνια) ήταν πρωτοφανής (αυξήθηκαν 40 και 60 φορές αντίστοιχα).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την περίοδο αυτή παρουσιάζει το ότι οι απεργιακές κινητοποιήσεις επεκτείνονται και σε τομείς που προγενέστερα ήταν «απρόσβλητοι» από αυτού του είδους τη συλλογική δράση (π.χ. στον τριτογενή τομέα), καθώς και ότι μέσα στο πλαίσιο του βιομηχανικού τομέα παρατηρείται σημαντική αναδιανομή του μεριδίου συμμετοχής κάθε βιομηχανικού κλάδου στο συνολικό αριθμό των απεργιών. Σε γενικές γραμμές, η μεταλλοβιομηχανία συνεχίζει να βρίσκεται στο επίκεντρο των απεργιακών κινητοποιήσεων, ενώ άλλοι κλάδοι που παραδοσιακά διακρίνονταν για τη μαχητικότητά τους, όπως π.χ. η υφαντουργία και τα ανθρακωρυχεία, βλέπουν το ποσοστό της συμμετοχής τους να μειώνεται σημαντικά (Crouch και Pizzorno 1978 τ.1: 4-6).

Ίσως τα δυο πιο εντυπωσιακά χαρακτηριστικά των απεργιών της περιόδου είναι ότι αφενός κύριος φορέας αυτών είναι ο ανειδίκευτος εργάτης, αφετέρου μολονότι το αίτημα των μισθών συνεχίζει να κυριαρχεί, δίπλα σ' αυτό αναδύονται και ποιοτικού τύπου αιτήματα, που αφορούν τον έλεγχο του ρυθμού εργασίας, τις σχέσεις εξουσίας-ελέγχου, την αμφισβήτηση της εργασιακής ιεραρχίας κλπ. (Crouch και Pizzorno 1978 τ.1: x, xi, 10).⁵⁰

6.2. Το σαμποτάζ (δολιοφθορά)

Το σαμποτάζ, ως τρόπος δράσης των εργατών ενάντια στην τεχνολογική αλλαγή, καθιερώνεται πολύ πριν την εμφάνιση θεσμοποιημένων μορφών αντίδρασης όπως είναι η απεργία. Ο Smith (2000), προσπαθώντας να προσδιορίσει την προέλευση της λέξης *σαμποτάζ*, αναφέρει τρεις εκδοχές. Η πρώτη και περισσότερο γνωστή είναι ότι ένας Γάλλος υφάντης καθώς αποχωρούσε από το εργοστάσιο πέταξε το ξύλινο παπούτσι του – το ονομαζόμενο *sabot*– σ' έναν αργαλειό. Η σύγχυση που προκάλεσε η πράξη του επέδρασε προς όφελος των εργαζομένων και έφερε στο προσκήνιο μια σειρά από τακτικές που πήραν το όνομα σαμποτάζ. Βάσει της δεύτερης εκδοχής, ο όρος προέρχεται από την αργή εργασία των εργατών που ήταν το αποτέλεσμα των ξύλινων,

⁵⁰ Για το απεργιακό ξέσπασμα της περιόδου, την κλίμακα και τα αιτήματά του βλέπε επίσης Κοριά (1985β: 171-185).

κακοφτιαγμένων παπουτσιών που φορούσαν όταν εργάζονταν. Τέλος, η τρίτη εκδοχή αναφέρει ότι ο όρος προήλθε από τη λαϊκή φράση “putting the boots”, που σημαίνει χτύπημα στα κέρδη των εργοδοτών χωρίς αποχώρηση των εργατών από την εργασία τους.

Στη σχετική με το θέμα βιβλιογραφία προσδιορίζονται δυο μορφές σαμποτάζ. Η πρώτη, και περισσότερο γνωστή, αφορά τη βίαιη καταστροφή των μηχανών και των προϊόντων της παραγωγής. Αντιπροσωπευτικός αυτής της μορφής σαμποτάζ είναι ο ορισμός που δίνουν οι Taylor και Walton (1971: 219), βάσει του οποίου το βιομηχανικό σαμποτάζ είναι: «η παραβίαση κανόνων με τη μορφή συνειδητής δράσης ή μη-δράσης, που στόχο έχει τον ακρωτηριασμό ή την καταστροφή του εργασιακού περιβάλλοντος, συμπεριλαμβανομένων των μηχανών και των προϊόντων της παραγωγικής διαδικασίας».

Οι Taylor και Walton (1971: 222-223), αντικρούοντας το επιχείρημα περί του μη-ορθολογικού χαρακτήρα του σαμποτάζ, υποστηρίζουν ότι αυτό θα πρέπει πάντα να εξετάζεται και να ερμηνεύεται στο πλαίσιο των ιδιαίτερων συνθηκών μέσα στις οποίες εκδηλώνεται, καθώς και ότι αποτελεί μια εναλλακτική και συνήθη μορφή δράσης όταν οι νόμιμες διέξοδοι αντίδρασης παρεμποδίζονται (π.χ. νομοθεσία ενάντια στις ανεπίσημες απεργίες) ή απουσιάζουν (π.χ. βιομηχανίες στις οποίες απουσιάζουν τα εργατικά σωματεία).

Οι ίδιοι συγγραφείς θέλοντας ν’ αναδείξουν το κίνητρο και το νόημα που βρίσκεται πίσω από αυτή τη μορφή δράσης, κατηγοριοποιούν τις διάφορες πράξεις σαμποτάζ ανάλογα με το κατά πόσο αποτελούν σκόπιμες, συνειδητές και εκ προθέσεως δράσεις που αφορούν την προσπάθεια: (α) μείωσης της έντασης και της απογοήτευσης που αισθάνονται οι εργάτες, (β) διευκόλυνσης ή άμβλυνσης της εργασιακής διαδικασίας και (γ) διεκδίκησης ελέγχου (Taylor και Walton 1971: 220). Η πρώτη μορφή σαμποτάζ δε στοχεύει στην αναδόμηση των κοινωνικών σχέσεων, δε διευκολύνει κατ’ ανάγκη την εκτέλεση της εργασίας, δεν αμφισβητεί άμεσα την εξουσία, είναι κατά κύριο λόγο αυθόρμητη αντίδραση και δε στρέφεται ενάντια σε συγκεκριμένα πρόσωπα και πράγματα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, αποτελεί η περίπτωση των εργατών των ναυπηγείων που επρόκειτο να απολυθούν μετά την περάτωση της ναυπήγησης ενός πλοίου, οι οποίοι μέθυσαν και κατέστρεψαν πολλές από τις καμπίνες του πλοίου (Taylor και Walton 1971: 227-228). Η δεύτερη μορφή, δε στοχεύει στη μεταβολή των

κοινωνικών σχέσεων, επιδιώκει να διευκολύνει την εργασία, μπορεί να αμφισβητεί άμεσα ορισμένα από τα επίπεδα εξουσίας στην παραγωγή (π.χ. το ρόλο και τη θέση των επιθεωρητών), είναι έντονα προγραμματισμένη και έχει συγκεκριμένο στόχο. Παραδείγματος χάριν, όταν οι εργάτες σφηνώνουν τα περικόχλια στη θέση τους κατά τη συναρμολόγηση ενός αεροπλάνου προκαλώντας μ' αυτόν τον τρόπο την καταστροφή του (Taylor και Walton 1971: 232-233). Τέλος, η τρίτη μορφή σαμποτάζ στοχεύει στην αναδόμηση των κοινωνικών σχέσεων (στην πιο ακραία της μορφή, ακόμη και στην εδραίωση του ελέγχου από τους εργάτες), δεν κάνει την εργασία κατ' ανάγκη ευκολότερη, αμφισβητεί άμεσα την εξουσία, είναι συχνά προγραμματισμένη και αφορά συγκεκριμένους στόχους (π.χ. προσανατολίζεται ενάντια στην εξουσία). Παράδειγμα αυτής της μορφής είναι οι «συλλογικές διαπραγματεύσεις υπό την πίεση ταραχών», μια μέθοδος ιδιαίτερα προσφιλής στους λουδίτες (Taylor και Walton 1971: 234-235). Ας εξετάσουμε όμως αναλυτικότερα τον τελευταίο αυτό τύπο σαμποτάζ μέσα από το παράδειγμα του κινήματος των λουδιτών.

Το φαινόμενο της καταστροφής των μηχανών εμφανίζεται πολύ νωρίτερα από το κίνημα των λουδιτών. Η εξέγερση ενάντια στις μηχανές ξεκινάει κάποια στιγμή μέσα στον 17^ο αιώνα και συνεχίζεται περίπου ως και το 1830 (Hobsbawm 1998: 20).⁵¹ Όμως μόνο προς το τέλος της πρώτης δεκαετίας του 19^{ου} αιώνα, όταν οι τεχνίτες της υφαντουργίας εναντιώθηκαν στην εισαγωγή του μηχανοκίνητου αργαλειού που απειλούσε να διαβρώσει την τέχνη τους και να εκτοπίσει μεγάλο μέρος των τεχνιτών, το φαινόμενο αποκτά μαζικό χαρακτήρα.

Μεταξύ του 1811 και του 1812 οι λουδίτες καθοδηγούμενοι από τον αρχηγό τους, το μυθικό Νεντ Λουντ, κατέστρεψαν πάνω από χίλιες μηχανές στο Νότιγκχαμ, ενώ αργότερα το κίνημα τους εξαπλώθηκε και σε άλλες βιομηχανικές περιοχές. Οι αναταραχές της περιόδου περιγράφονται ως εξαιρετικά σοβαρές από τους ιστορικούς. Στις περιοχές των αναταραχών είχαν σταλεί περίπου 20.000 στρατιώτες, οι οποίοι δεν έδειχναν ιδιαίτερο ενθουσιασμό για την αποστολή τους ενώ πολλές φορές αρνούνταν να μουν στα εργοστάσια χωρίς δικαστική εντολή, ακόμα και όταν στο εσωτερικό τους μπορούσαν να ακούσουν το θόρυβο από το σπάσιμο των μηχανών. Σε αρκετές

⁵¹ Για μια εκτενή παρουσίαση των αντιδράσεων στην εκμηχάνιση πριν την εμφάνιση του λουδισμού βλέπε Randall (1990) ιδιαίτερα κεφάλαια 3 και 5, και Hobsbawm (1998) κεφ. 2.

περιπτώσεις, η αντίδραση των λουδιτών έλαβε την υποστήριξη των τοπικών επιχειρηματιών που θεωρούσαν και οι ίδιοι τους εαυτούς τους θύματα μιας διαβολικής μειονότητας εγωιστών νεωτεριστών, αλλά και της κοινής γνώμης καθώς τα παραγόμενα με μηχανές προϊόντα ήταν πολύ κατώτερης ποιότητας από τα χειροποίητα. Οι επιχειρηματίες, μάλιστα, πολλές φορές εγκατέλειπαν τα μηχανήματά τους απροστάτευτα ώστε οι στασιαστές να μπορούν να τα καταστρέψουν (Douthwaite 1999: 82, Hobsbawm 1992: 63, 286).

Γενικότερα, την εποχή εκείνη, οι λουδίτες καταδικάστηκαν και περιθωριοποιήθηκαν ως παράλογοι, επικίνδυνοι και ουτοπιστές. Από τότε ως τις μέρες μας η αντίδραση τους συνεχίζει να παρουσιάζεται, από τους εκπροσώπους του κεφαλαίου αλλά και των εργατικών σωματείων, σαν ανόητη, τυφλή, βίαη και μάταιη αντίδραση των οπισθοδρομικών τεχνιτών που εναντιώθηκαν στην εκμηχάνιση και την κοινωνική «πρόοδο», με σκοπό να εκφοβίσει και να περιθωριοποιήσει κάθε φωνή διαμαρτυρίας στην τεχνολογική αλλαγή (Robins και Webster 1985: 12-13).

Ωστόσο, πλήθος μελετών έρχονται να αντικρούσουν τους παραπάνω ισχυρισμούς, παρουσιάζοντας την αντίδραση των λουδιτών στην εκμηχάνιση ως μια ορθολογική, δικαιολογημένη και καλά οργανωμένη πρακτική. Σύμφωνα με τους Robins και Webster (1985: 13, 16-17), η βιομηχανική αναταραχή των αρχών του 19^{ου} αιώνα από τους λουδίτες πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο των δραματικών αλλαγών που προκάλεσαν η συγκεντροποίηση και η εκμηχάνιση της παραγωγής στις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής. Ο αντίκτυπος της εισαγωγής των μηχανών και της συγκεντροποίησης της παραγωγής δεν έγινε αισθητός μονάχα στην άμεση διαδικασία της παραγωγής, αλλά διαδόθηκε και επηρέασε ολόκληρο τον τρόπο ζωής των εργατών (την οικογένεια, τον ελεύθερο χρόνο, την ανάπτυξη των πόλεων κλπ.), ιδιαίτερα μέσω της δυνατότητας που προσέφερε για την απασχόληση των γυναικών και των παιδιών στη θέση των ειδικευμένων τεχνιτών. Αυτός είναι άλλωστε και ο λόγος για τον οποίο, ενώ μηχανές εισήχθησαν σε πολλές βιομηχανίες, καταστροφή αυτών παρατηρείται μόνο σ' εκείνες που απασχολούσαν κακοπληρωμένο και ανειδίκευτο προσωπικό. Οι λουδίτες δε στράφηκαν γενικά και αφηρημένα ενάντια στις μηχανές, αλλά στη μεταβολή των κοινωνικών σχέσεων που προκάλεσε η εισαγωγή τους. Όπως αναφέρει ο Thompson (παρατίθεται στους Robins και Webster 1985: 17), ο λουδισμός, δεν ήταν μια τυφλή αντίδραση ούτε μια απομονωμένη

διαμαρτυρία ή απλώς μια βιομηχανική εξέγερση. Απεναντίας, ήταν μια αντίδραση επιλεκτική και προσεχτικά σχεδιασμένη, που διαδόθηκε σταδιακά σε ολόκληρη τη Μ. Βρετανία.

Σύμφωνα με τον Dubois (όπως παρατίθεται στον Noble 1995: 10), εκείνο που χαρακτηρίζει περισσότερο από κάθε άλλη ενέργεια την κίνηση των λουδιτών είναι η σκόπιμη και επιλεκτική καταστροφή των μηχανών. Και ο Clayre (όπως παρατίθεται στον Brown 1977: 92), συμφωνεί στο ότι δεν πρόκειται για ένα αδιαφοροποίητο καταστροφικό ξέσπασμα προς κάθε είδους μηχανή από τα μέλη της αναδυόμενης εργατικής τάξης, αλλά για την επιλεκτική καταστροφή εκείνων των μηχανών που συνέβαλλαν στην υποτίμηση της αξίας της εργατικής τους δύναμης.

Ολοκληρώνοντας, ο Hobsbawm (1998: 20-30), διαπραγματευόμενος γενικότερα το φαινόμενο της καταστροφής των μηχανών, διακρίνει δυο μορφές εκδήλωσής του, που χαρακτηρίζονται για τον ορθολογικό και σκόπιμο χαρακτήρα τους. Όπως αναφέρει, η πρώτη μορφή, δεν αποτελεί εκδήλωση κάποιας ιδιαίτερης εχθρότητας προς τις μηχανές αυτές καθαυτές, αλλά αποτελεί, κάτω από ορισμένες συνθήκες, μια συνδικαλιστική τακτική, ένα φυσικό μέσο άσκησης πίεσης προς τους εργοδότες ή τους εργολάβους με στόχο την απόσπαση παραχωρήσεων αναφορικά με τους μισθούς ή άλλα ζητήματα και, παράλληλα, ένα μέσο για την εξασφάλιση της ουσιαστικής αλληλεγγύης μεταξύ των εργατών.⁵² Όσον αφορά το δεύτερο είδος καταστροφής, το οποίο γενικά θεωρείται ως έκφραση της εχθρότητας της εργατικής τάξης απέναντι στις μηχανές και ιδιαίτερα σε όσες εξοικονομούσαν εργασία, ο ίδιος συγγραφέας αναφέρει ότι η εχθρότητα αυτή όχι μόνο ήταν επιλεκτική (δεν ενδιαφέρει η τεχνική αλλαγή αφηρημένα, αλλά η αποφυγή της ανεργίας και η διατήρηση του παραδοσιακού βιοτικού επιπέδου), αλλά και τύγχανε ευρείας αποδοχής από την κοινή γνώμη και από πολλούς βιομηχάνους, που συχνά αντιμετώπιζαν με μεγάλη συμπάθεια τους καταστροφείς των μηχανών.

Σε αντίθεση με ό,τι συχνά υποστηρίζεται, η τακτική των λουδιτών, μολονότι δεν κατάφερε να σταματήσει την εισαγωγή των μηχανών και το «θρίαμβο του βιομηχανικού

⁵² Ο Bernstein (όπως παρατίθεται στον Noble 1995: 10-11), αρνούμενος τον υποβιβασμό του σπασίματος των μηχανών σε απλή τακτική, υποστηρίζει ότι η παραπάνω πρακτική προσέδωσε συνοχή, δημιούργησε αίσθημα αλληλεγγύης μεταξύ των εργατών και μεγέθυνε τη δύναμή τους στα μάτια των εχθρών τους, δηλαδή των κεφαλαιοκρατών.

καπιταλισμού», σε πολλές περιπτώσεις αποδείχτηκε αποτελεσματική και επιτυχής, καθώς επιβράδυνε την εισαγωγή τους (Hobsbawm 1998: 35).

Παρόλο που το κίνημα των λουδιτών καταδικάστηκε την περίοδο της Πρώτης Βιομηχανική Επανάστασης, αναβίωσε στα μέσα της δεκαετίας του 1990 όταν μια ομάδα ακτιβιστών στην πολιτεία του Γιορκ επιτέθηκε με ένα τεράστιο φουσκωτό σφυρί σ' ένα Volkswagen Polo. Σκοπός της αναβίωσης, σύμφωνα με ένα μέλος του κινήματος των νεο-λουδιτών, ήταν να υποστηριχθεί «ότι, αν και αντίθετοι με την κοινή γνώμη, οι λουδίτες δεν υπήρξαν βάνδαλοι παρακινούμενοι από το ατομικό τους συμφέρον, αλλά γενναίοι μαχητές του δικαίου. Δεν καταφέρονταν ενάντια κάθε είδους τεχνολογίας παρά μόνο κατά εκείνων των μηχανημάτων που έκριναν επισφαλή ή επικίνδυνα για την κοινωνία και το περιβάλλον». Όπως υποστηρίζει ο ιδρυτής του κινήματος των νεο-λουδιτών στην Αγγλία, γνωστός με το ψευδώνυμο Νεντ Λουντ, σκοπός του κινήματος είναι να τονιστεί η ανάγκη αυξημένης συμμετοχής του κοινού στον έλεγχο της επιστήμης και της τεχνολογίας ώστε να εξασφαλιστεί ότι αυτές θα λειτουργούν προς όφελος του κοινού συμφέροντος. Προσωπικά ο ίδιος ο Νεντ, προωθεί την ιδέα της ανταλλαγής γνώσεων (όπου τα πανεπιστήμια παρέχουν δωρεάν επιστημονικές γνώσεις για να βοηθήσουν στην επίλυση των τοπικών προβλημάτων)· μια ιδέα που θα φέρει την επιστήμη κοντά στο κοινωνικό σύνολο, όπου βρίσκεται και ο ιδανικός χώρος για την ανάπτυξη μιας δημοκρατικής τεχνολογίας (Μπέρενς 1996: 28-29).

Βέβαια, το σαμποτάζ δεν είναι κατ' ανάγκη ταυτόσημο της καταστροφής των μηχανών και των προϊόντων της παραγωγής, όπως το παρουσιάσαμε παραπάνω, αλλά μπορεί να πάρει και μορφές που στόχο έχουν να βλάψουν την αποδοτικότητα της επιχείρησης. Ως μορφή αντίδρασης, σταδιακά, μετατρέπεται σε μια περισσότερο ήπια πρακτική. Σύμφωνα με τον Mellor (όπως παρατίθεται στον Brown 1977: xi), το να ταυτίζουμε το σαμποτάζ με το σπάσιμο των μηχανών είναι άδικο και ανακριβές, καθώς ο μηχανισμός του καπιταλισμού μπορεί να παρεμποδιστεί εξίσου αποτελεσματικά και χωρίς την προσφυγή σε μορφές σαμποτάζ που εκφράζονται με την καταστροφή.

Βάσει του ορισμού της Flynn (2000), «το σαμποτάζ είναι η μείωση και η παρέμβαση στην ποσότητα ή η ελλιπής χρήση των δεξιοτήτων και η παρέμβαση στην ποιότητα της καπιταλιστικής παραγωγής ή η παροχή κακών υπηρεσιών. Το σαμποτάζ δεν είναι άσκηση φυσικής βίας, το σαμποτάζ είναι μια εσωτερική βιομηχανική

διαδικασία. [...] Και αυτές οι τρεις μορφές σαμποτάζ –το να επιδράς στην ποιότητα, την ποσότητα και τις υπηρεσίες– στοχεύουν στο να βλάψουν το κέρδος του εργοδότη. [...] με σκοπό να τον εξαναγκάσουν στην ικανοποίηση ορισμένων αιτημάτων [...]. Είναι απλώς μια άλλη μορφή εξαναγκασμού».

Ορισμένες εκδηλώσεις της μη-βίαιης μορφής σαμποτάζ είναι, η επιβράδυνση του ρυθμού εργασίας (*slow down on the job*),⁵³ η υποβάθμιση της ποιότητας της εργασίας (*deteriorating the quality of work*), η αποκάλυψη των επαγγελματικών μυστικών ή της κακής ποιότητας των προϊόντων (*open mouth sabotage*), η σχολαστική τήρηση των κανόνων εργασίας (*working to rule*), η αργή και αναποτελεσματική εργασία που στόχο έχει να βλάψει την αποδοτικότητα της επιχείρησης και το ηθικό των εργοδοτών (*pearled sabotage*) κλπ. (Flynn 2000, Robins και Webster 1985: 35, Brown 1977: 18-19).

Μια από τις ελάχιστες περιπτώσεις όπου το σαμποτάζ επίσημα επικυρώνεται από τους εκπροσώπους των εργατικών σωματείων είναι εκείνη του Εθνικού Σωματείου των Ναυτεργατών της Γλασκόβης στο τέλος της δεκαετίας του 1880. Μετά την κήρυξη απεργίας από το National Union of Dock Labourers (N.U.D.L.) οι πλοιοκτήτες ανταπαντούν με την πρόσληψη ανειδίκευτων απεργοσπαστών και δηλώνουν ότι δεν είναι διατεθειμένοι να προβούν σε οποιαδήποτε παραχώρηση σχετικά με τους μισθούς. Ένα μήνα αργότερα, το N.U.D.L. αποφασίζει την αναστολή της απεργίας, ώστε να μην εξαντληθούν οι διαθέσιμοι χρηματικοί πόροι του σωματείου, και την επιστροφή των ναυτεργατών στην εργασία τους χωρίς οποιαδήποτε μεταβολή στο εργασιακό τους καθεστώς (αμοιβές και ώρες εργασίας), παροτρύνοντας όμως τους εργάτες να δουλέψουν με τον ίδιο ακριβώς τρόπο όπως και οι απεργοσπάστες, δηλαδή το ίδιο αργά και αναποτελεσματικά για 2 έως 3 ημέρες.⁵⁴ Εφαρμόζοντας αυτή την πρακτική οι εργάτες, τελικά, όχι μόνο κατάφεραν να αυξήσουν την αμοιβή τους κατά το ήμισυ ανά ώρα, αλλά και να καθιερώσουν το “*ca’canny*” ως βασική διεκδικητική τακτική του σωματείου τους (Brown 1977: xii, 4-5, Smith 2000). Το σαμποτάζ σταδιακά επεκτείνεται και σε άλλες χώρες (π.χ. Γαλλία) και αποκτά διαπραγματευτικό χαρακτήρα ισότιμο με εκείνον της

⁵³ Σύμφωνα με τον Montgomery (1979: 116), ο περιορισμός του όγκου της παραγωγής μέσω της επιβράδυνσης του ρυθμού εργασίας, που αρχικά εμφανίζεται ως μια απροκάλυπτη, σκόπιμη και συλλογικά καθορισμένη πρακτική των εργατών του 19^{ου} αιώνα, επιβιώνει και μετά την είσοδο των ταιϋλορικών μεθόδων εργασίας αλλά πλέον ως άτυπη και συγκαλυμμένη μορφή δράσης: παίρνει δηλ. τη μορφή του σαμποτάζ.

⁵⁴ Η βάση στην οποία στηρίζεται η εν λόγω στρατηγική, γίνεται προφανής μέσα από εκφράσεις όπως “*Value for Value*” και “*For Bad Pay, Bad Work*” οι οποίες στηρίζονται στην παραδοχή της Πολιτικής Οικονομίας ότι η αξία ενός προϊόντος καθορίζεται από τη λειτουργία της ανταλλαγής (Brown 1977: 14, 17 και Smith 2000).

απεργίας. Το 1897 υιοθετείται από τη Γενική Ομοσπονδία Εργασίας της Γαλλίας (Confederation General du Travail) ως αναγνωρισμένη πρακτική στην πάλη προς τους εργοδότες (Flynn 2000).

Η εκδήλωση βίαιων και μη-βίαιων μορφών σαμποτάζ δεν εξαντλείται στα τέλη του 19^{ου} αιώνα αλλά συνεχίζεται καθ' όλη τη διάρκεια του 20^{ου}. Χρησιμοποιήθηκε, σε πολλές περιπτώσεις, από το συνδικαλιστικό κίνημα στην Ευρώπη και από τους I.W.W. στην Αμερική ως μέρος του αγώνα ενάντια στην «επιστημονική οργάνωση της εργασίας» και στις φορντιστικά οργανωμένες βιομηχανίες (Robins και Webster 1985: 35). Μάλιστα, σύμφωνα με τον Shanks (παρατίθεται στον Brown 1977: 301), οι «περιοριστικές πρακτικές» ήταν ιδιαίτερα συνήθεις όχι μόνο μεταξύ των ειδικευμένων εργατών (όπως ήταν οι τυπογράφοι και οι ναυτεργάτες) αλλά και των ανειδίκευτων.

Ακόμη, προσπάθειες συστηματικού σαμποτάζ αναπτύσσονται, παράλληλα με τις παραδοσιακές μορφές διαμαρτυρίας, στο πλαίσιο της γενικότερης εργατικής αναταραχής του τέλους της δεκαετίας του 1960 και των αρχών του 1970. Σύμφωνα μ' ένα παρατηρητή σε μια αυτοκινητοβιομηχανία του Detroit οι εργάτες αναλάμβαναν εκ περιτροπής δράση σαμποτάροντας τη διαδικασία παραγωγής, παράγοντας κατεστραμμένα ή ελαττωματικά προϊόντα ωσότου το ποσοστό των απορριπτέων να φτάσει στο 75% και να ανασταλεί το σύνολο των εργασιών στο εργοστάσιο. Γενικότερα, την περίοδο αυτή, περιπτώσεις σαμποτάζ στο χώρο παραγωγής εκτός από τις Η.Π.Α. εμφανίζονται με την ίδια ή μεγαλύτερη συχνότητα στη Γαλλία, την Ιταλία, τη Γερμανία, τις Σκανδιναβικές χώρες κλπ. (Noble 1995: 26-27).

Ενδεικτικές περιπτώσεις πρακτικών σαμποτάζ ενάντια στην προσπάθεια αύξησης του ρυθμού εργασίας (speeding up) στα εργοστάσια που εφαρμόζουν την τεχνική της αλυσίδας συναρμολόγησης, τις δεκαετίες του 1960 και 1970, ήταν: (α) το τράβηγμα του καλωδίου ασφαλείας που είχε ως αποτέλεσμα το σταμάτημα της γραμμής συναρμολόγησης, (β) η εμφύτευση μικροαντικειμένων σε διάφορα σημεία των αμαξωμάτων ή η ελαττωματική κατασκευή των ηλεκτρικών ώστε να είναι απαραίτητη η ανακατασκευή τους (δηλ. «κακής ποιότητας εργασία»-«shoddy work»), (γ) η συνειδητή παράλειψη αναφοράς των ατελειών στους επιβλέποντες με αποτέλεσμα την παραγωγή ελαττωματικών προϊόντων σε μεγάλες ποσότητες («sabotage by default») και τέλος, (δ) η απόκρυψη του πραγματικού αριθμού των προϊόντων που ο εργάτης έχει παραγάγει και η

εμφάνιση του απαιτούμενου ανά ημέρα αριθμού όπως αυτός έχει ορισθεί από τη διεύθυνση («fiddle the number of the products») (Brown 1977: 371-374).

Ολοκληρώνοντας, θα πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι και οι μη-βίαιες μορφές σαμποτάζ δεν καθιερώνονται χωρίς αντιδράσεις. Σε πολλές περιπτώσεις οι επίσημοι εκπρόσωποι των εργατικών σωματείων όπως και τα εργατικά κόμματα, καταδικάζουν κάθε μορφή άμεσης δράσης και σαμποτάζ ως αντιδραστικές μεθόδους διαπάλης στις καπιταλιστικά ανεπτυγμένες χώρες, που οδηγούν το εργατικό κίνημα στην καταστροφή και στα όρια του αναρχισμού (Brown 1977: 18, 25). Επιπλέον, οι εργοδότες ανταπαντούν στις διάφορες μορφές σαμποτάζ με πειθαρχικά μέτρα, ανταπεργίες, σχεδιασμό και εισαγωγή νέων τεχνολογιών κλπ.. Στις προσπάθειές τους αυτές οι εργοδότες βρίσκουν αгаστό σύμμαχο το κράτος, που με νομικά μέσα προσπαθεί να καταστείλει τις μορφές άμεσης δράσης των εργατών, όπως π.χ. συνέβη στη Γαλλία το 1970 με την ψήφιση του νόμου ενάντια «στους υποκινητές, οργανωτές ή τους συνειδητά συμμετέχοντες σε πράξεις σαμποτάζ» (Noble 1995: 29).

6.3. Το παιχνίδι στην εργασία ως μορφή αντίδρασης

Σύμφωνα με τον Mann (όπως παρατίθεται στον Burawoy 1979: 77-78), ακόμη και στις περιπτώσεις εκείνες όπου η εργασία είναι κατατεμαχισμένη και πλήρως προσδιορισμένη ως προς τον τρόπο και το χρόνο εκτέλεσής της, βάσει των ταιυλορικών μεθόδων, ο εργάτης διαθέτει περιθώρια διαφυγής από τη ρουτίνα της μονότονης και επαναληπτικής εργασίας. Κατά τον Baldamus (όπως παρατίθεται στον Burawoy 1979: 78), η «σκληρή» εργασία δε δημιουργεί μονάχα συναισθήματα δυσφορίας και αποστροφής, αλλά μπορεί να παράγει και «σχετικές ικανοποιήσεις» που είναι συναισθήματα προσωρινής ανακούφισης. Ειδικότερα, η κατάσταση που βιώνει ο εργάτης στην εργασία του (φυσικές συνθήκες, επαναλειπτικότητα, ρουτίνα) προκαλεί «απώλειες» (εξασθένιση, πλήξη, κόπωση) που με τη σειρά τους προξενούν «σχετικές ικανοποιήσεις» (εξοικείωση, έλξη, ευχαρίστηση).

Αυτού του είδους οι «σχετικές ικανοποιήσεις» συχνά προέρχονται από τη συμμετοχή των εργατών σε παιχνίδια που αναπτύσσονται στο πλαίσιο της εργασιακής διαδικασίας. Αξιολογώντας αυτές τις υποτιθέμενα αυθόρμητες απαντήσεις των εργατών

στις απαιτήσεις της καπιταλιστικά οργανωμένης εργασίας, οι διάφορες κοινωνιολογικές μελέτες εκφράζουν μια βαθιά αμφιθυμία. Ειδικότερα, υποστηρίζουν ότι οι «σχετικές ικανοποιήσεις» αφενός συνεισφέρουν στην προσαρμογή του εργάτη, στη διασφάλιση της ψυχολογικής και κοινωνικής υγείας του, αφετέρου υπονομεύουν τα συμφέροντα της επιχείρησης. Πιστεύεται δηλαδή ότι τα παιχνίδια δημιουργούν αντίθεση συμφερόντων εκεί όπου προγενέστερα υπήρχε αρμονία και συνεπώς, ότι αποτελούν μια μορφή αντίδρασης και εναντίωσης των εργατών στους σκοπούς της επιχείρησης (Burawoy 1979: 78-79).

Σε αντίθετα συμπεράσματα καταλήγουν άλλες μελέτες μεταξύ των οποίων και εκείνη του Burawoy (1979: 79-81), στο εργοστάσιο του Allied το 1974, αναφορικά με το παιχνίδι του “making out”.⁵⁵ Όπως επισημαίνει ο Burawoy, όλα σχεδόν τα στρώματα της διεύθυνσης ανέχονταν ή ενεργά συμμετείχαν στη διεξαγωγή του παιχνιδιού που υποτίθεται ότι υπονόμει τα συμφέροντα της επιχείρησης.⁵⁶ Όταν όμως η διεύθυνση έκρινε ότι το παιχνίδι θέτει σε κίνδυνο τα περιθώρια κέρδους της επιχείρησης, τότε παρενέβαινε και το ανακήρυσσε «παράνομο». Σύμφωνα, λοιπόν, με τον ίδιο συγγραφέα τα παιχνίδια δεν έρχονται σε σύγκρουση με τα συμφέροντα της επιχείρησης. Τα παιχνίδια δημιουργούνται για τις «σχετικές ικανοποιήσεις» που προσφέρουν και, αντί να αποτελούν εκδήλωση ταξικής πάλης, όχι μόνο αναπαράγουν τις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής ή, με άλλα λόγια, παράγουν την «εθελοντική υποτέλεια» (δηλαδή τη

⁵⁵ Στο εργοστάσιο του Allied εφαρμόζονται μισθολογικές κλίμακες στηριγμένες στην «εργασία με το κομμάτι». Το παιχνίδι του “making out” ήταν η προσπάθεια κάθε εργάτη να επιτύχει έναν όγκο παραγωγής (π.χ. 125%) που θα του εξασφάλιζε ένα εισόδημα πάνω από το βασικό μισθό (100%). Όταν ο εργάτης έκρινε ότι δε μπορούσε να τα καταφέρει, τότε επιβράδυνε το ρυθμό του και αρκούταν στο ποσοστό της παραγωγής που θα του εξασφάλιζε το βασικό μισθό (goldbricking). Όταν ο εργάτης τα κατάφερνε τότε ο όγκος της παραγωγής που κατέγραφε δεν έπρεπε να ξεπερνά ένα, από κοινού αποδεκτό, ανώτατο όριο που ήταν το 140% ενώ το υπόλοιπο το κρατούσε για εκείνη τη φορά που δε θα επιτύγχανε το στόχο (quota restriction). Με αυτούς τους δύο τρόπους επιτυγχάνονταν ο «περιορισμός» του όγκου της ημερήσιας παραγωγής (output restriction). Το 1975 στο εργοστάσιο του Allied, συνήθως οι εργάτες κατάφερναν να παράξουν περισσότερο από το 140%. (Burawoy 1979: 51, 57-58).

⁵⁶ Οι επιστάτες και οι εργοδηγοί διευκόλυναν στη διεξαγωγή του παιχνιδιού του “making out” με διάφορους τρόπους όπως: υποδεικνύοντας στους χειριστές των μηχανημάτων τεχνάσματα που είχαν μάθει όταν ήταν οι ίδιοι χειριστές, βοηθώντας τους εργάτες να κατασκευάσουν ειδικά εργαλεία για τη διευκόλυνση του παιχνιδιού, πείθοντας τον ελεγκτή να εγκρίνει ένα κομμάτι (προϊόν) το οποίο δεν ικανοποιούσε πλήρως τις ποιοτικές προδιαγραφές, υποχρεώνοντας τους χειριστές των οποίων η παραγωγή ξεπερνούσε το 140% να καταγράφουν μόνο το κοινό αποδεκτό ανώτατο όριο (δηλ. το 140%) και το υπόλοιπο της παραγωγής τους να το φυλάσσουν για να χρησιμοποιηθεί μια άλλη φορά κλπ.. Όλα τα στρώματα της διεύθυνσης στο χώρο εργασίας είχαν συμφέρον να διατηρηθεί σταθερός ο όγκος της ημερήσιας παραγωγής και ο περιορισμός του. Η καθιέρωση ενός νέου ρυθμού (rate) θα οδηγούσε, είτε σε ανακατανομή των εργατών στις διάφορες θέσεις εργασίας και συνακόλουθα σε αύξηση του κόστους εκπαίδευσης των εργατών, σε μείωση της παραγωγής κ.λ.π., είτε σε επιβράδυνση του ρυθμού εργασίας από τους εργάτες (goldbricking) καθώς ο νέος ρυθμός θα ήταν αδύνατον να επιτευχθεί (Burawoy 1979: 60, 80).

συναίνεση) των εργατών, αλλά και συνεισφέρουν στην επέκταση του πλεονάσματος της επιχείρησης.

Σύμφωνα με τον Burawoy (1979: 80-83), η συμμετοχή στο παιχνίδι παράγει συναίνεση στους κανόνες του παιχνιδιού. Γενικότερα, δεν μπορούμε να παίζουμε ένα παιχνίδι και την ίδια στιγμή να αμφισβητούμε τους κανόνες του. Όμως, οι κανόνες του “making out”, όπως και οι στόχοι του, δεν αποτελούν προϊόν αυθαίρετης και ελεύθερης επιλογής από τους εργάτες. Τα παιχνίδια παίζονται εντός ορίων που προσδιορίζονται από τον ελάχιστο μισθό και τα αποδεκτά περιθώρια κέρδους της επιχείρησης. Η συμμετοχή στο παιχνίδι νομιμοποιεί τις συνθήκες εκείνες που καθορίζουν τους κανόνες και τους στόχους του. Και ποιες είναι αυτές οι συνθήκες στο πλαίσιο της καπιταλιστικά οργανωμένης εργασίας αν όχι οι ίδιες οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής; Έτσι, η συμμετοχή στο παιχνίδι αποκρύπτει και αντιστρέφει τις συνθήκες κάτω από τις οποίες προέκυψε. Ισοδύναμα, η εμπλοκή σ’ ένα παιχνίδι που περιλαμβάνει και άλλους παράγοντες της παραγωγής (π.χ. τους επιστάτες) παράγει συναίνεση στις κοινωνικές σχέσεις ελέγχου που εγγράφονται στην εργασιακή διαδικασία δηλαδή, στις σχέσεις στην παραγωγή (relations in production). Συνεπώς, η συμμετοχή στο παιχνίδι όχι μόνο αποκρύπτει τις σχέσεις παραγωγής σε απάντηση των οποίων το παιχνίδι δημιουργήθηκε, αλλά και παράγει συναίνεση στις κοινωνικές σχέσεις ελέγχου που καθορίζουν τους κανόνες και τη συνέχιση του παιχνιδιού.

Όμως, σύμφωνα με τον Burawoy (1979: 83-85), η συμμετοχή στο παιχνίδι του “making out” δεν εξασφάλιζε μόνο την αναπαραγωγή των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, αλλά παράλληλα και την επέκταση του πλεονάσματος της επιχείρησης. Ο «περιορισμός» της παραγωγής μέσα από το παιχνίδι εξασφάλιζε τη μεγιστοποίηση του κέρδους της επιχείρησης. Ωστόσο, δεν ήταν τόσο το χρηματικό κέρδος, που ο εργάτης θα αποκόμιζε καταβάλλοντας μεγαλύτερο κόπο, εκείνο που εξασφάλιζε τη συμμετοχή του εργάτη στο παιχνίδι και συνεπώς την παραγωγή πλεονάσματος, όσο το παιχνίδι αυτό καθαυτό. Ειδικότερα, οι «επιβραβεύσεις» του “making out” προσδιορίζονταν με όρους που συνδέονταν άμεσα με την εργασιακή διαδικασία (π.χ. μείωση της κούρασης, της μονοτονίας κλπ.), αλλά και προέκυπταν από την ίδια την εργασιακή διαδικασία (π.χ. το αίσθημα της προσωπικής ικανοποίησης και η αναγνώριση από τους συναδέλφους, όταν ο εργάτης τα κατάφερνε σε μια δύσκολη εργασία, ή αντίστοιχα η απογοήτευση και η

αποδοκιμασία όταν ο εργάτης αποτύγχανε). Έτσι, λοιπόν, δεν ήταν τόσο το χρηματικό κίνητρο που εναρμόνιζε τα συμφέροντα εργατών-διεύθυνσης, αλλά η συμμετοχή στο παιχνίδι αυτή καθαυτήν που παρήγαγε ένα κοινό συμφέρον ως προς το αποτέλεσμα και τη συνέχιση του παιχνιδιού. Κάθε παιχνίδι που παρέχει διακριτά οφέλη στους συμμετέχοντες καθιερώνει ένα κοινό συμφέρον μεταξύ τους –είτε είναι εκπρόσωποι του κεφαλαίου είτε της εργατικής τάξης– εξασφαλίζοντας κατ’ αυτόν τον τρόπο τις προϋποθέσεις για την αναπαραγωγή του.

6.4. Οι συστηματικές απουσίες και το ποσοστό εναλλαγής εργατοδυναμικού

Δυο από τους άμεσους τρόπους αντίδρασης των εργατών στη δυσaréσκεια που προκαλεί μια δεδομένη εργασιακή κατάσταση είναι οι συστηματικές απουσίες (absenteeism)⁵⁷ και η παραίτηση (turn-over)⁵⁸. Το ποσοστό των συστηματικών απουσιών και το επίπεδο μεταβολής εργατοδυναμικού σε μια επιχείρηση συχνά θεωρούνται διαφωτιστικοί δείκτες του επιπέδου σύγκρουσης μέσα στο εργασιακό περιβάλλον.

Ως μορφές αντίδρασης δεν αποτελούν σύγχρονα φαινόμενα. Σύμφωνα με τον Dubois (1977: 17, 19, 26), οι συστηματικές απουσίες εμφανίζονται από τα πρώτα χρόνια της εκβιομηχάνισης μολονότι είναι στις αρχές της δεκαετίας του 1970, και την καθιέρωση του μηνιαίου μισθού που παρουσιάζουν ραγδαία αύξηση. Από το 19^ο αιώνα έως σήμερα οι πολιτικές αντιμετώπισής τους από τους εργοδότες ποικίλουν, αλλά στο σύνολό τους κρίνονται αναποτελεσματικές, τουλάχιστον μακροπρόθεσμα, καθώς τείνουν να εστιάζουν σε μέτρα πρόσκαιρης ανακούφισης του φαινομένου και όχι στην αναζήτηση των πραγματικών αιτιών του.⁵⁹

Αντίστοιχα, η παραίτηση εμφανίζεται από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, ή ίσως και νωρίτερα. Σύμφωνα με τον Montgomery (1979: 41-42), η παραίτηση ήταν ένας από τους συνηθισμένους τρόπους εκδήλωσης της δυσaréσκειας των ανειδίκευτων μεταναστών στο

⁵⁷ Με τον όρο «συστηματικές απουσίες» υποδηλώνονται απουσίες αιτιολογημένες ποικιλοτρόπως, που αφορούν διακοπές εργασίας διαφορετικής και άνισης διάρκειας (Κοριά 1985β: 177)

⁵⁸ Το «ποσοστό εναλλαγής εργατοδυναμικού» εκφράζει το μέσο χρόνο κατά τον οποίο ένας μισθωτός παραμένει σε μια επιχείρηση πριν την εγκαταλείψει για μια άλλη (Κοριά 1985β: 179).

⁵⁹ Οι πολιτικές αυτές περιλαμβάνουν μέτρα: 1) φυσικού εξαναγκασμού (π.χ. το κλείδωμα των εισόδων και εξόδων του εργοστασίου), 2) άσκησης ηθικής πίεσης στο μισθωτό (π.χ. προφορική επίπληξη ή γραπτή επίπληξη, προβολή από τον εργοδότη της δυσaréσκειας που προκαλεί στους άλλους εργάτες η απουσία του ενός ώστε να δημιουργηθεί αρνητικό κλίμα μεταξύ τους) και τέλος, 3) οικονομικής φύσης (π.χ. επιβολή χρηματικών προστίμων, απειλή απόλυσης, παροχή δωρεάν στέγασης κλπ.) (Dubois 1977: 24-25).

περιβάλλον της ορθολογικοποιημένης βιομηχανίας κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα. Όπως αποκαλύπτουν οι πρώτες μελέτες (1912-1913) σχετικά με την κατάσταση στη μεταλλοβιομηχανία, το κόστος συγκράτησης των νεοεισερχόμενων εργατών ήταν ιδιαίτερα υψηλό, καθώς το σύννηθες ετήσιο ποσοστό εναλλαγής εργατοδυναμικού εκτεινόταν από 100% έως 250%. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της εταιρίας Ford, η οποία για να διατηρήσει ένα σταθερό εργατικό δυναμικό της τάξεως των 13.000 εργατών έπρεπε να προσλάβει σε διάστημα ενός χρόνου (1912-1913) 54.000 εργάτες. Μάλιστα, σε περιόδους οικονομικής ευημερίας και χαμηλών ποσοστών ανεργίας το ποσοστό των παραιτήσεων αυξανόταν. Επιπλέον, οι συχνές απουσίες από την εργασία με πρόσχημα, μεταξύ άλλων, τον εορτασμό των εθνικών εορτών, παρά τις απειλές των εργοδοτών, αποτελούσαν μια άλλη μορφή αντίδρασης των ανειδίκευτων μεταναστών.

Σύμφωνα με τον Κοριά (1985β: 172, 177-180), στο πλαίσιο της γενικότερης εργατικής αναταραχής που ξεσπάει προς το τέλος της δεκαετίας του 1960 και τις αρχές του 1970, κύριος φορέας της οποίας είναι ο ανειδίκευτος εργάτης ή ο εργάτης μάζα, οι δυο παραπάνω μορφές αντίδρασης αποκτούν εξέχουσα σημασία. Τα ποσοστά των συστηματικών απουσιών και της εναλλαγής εργατοδυναμικού αυξάνονται σημαντικά κατά μήκος των χωρών του ανεπτυγμένου καπιταλισμού, γεγονός που έχει τεράστιο κόστος για τις επιχειρήσεις, και ιδιαίτερα για όσες εφαρμόζουν τη μέθοδο της γραμμής συναρμολόγησης, εξαιτίας των προβλημάτων που δημιουργούν στη συνέχεια της παραγωγής.

Την περίοδο αυτή, τα ποσοστά των συστηματικών απουσιών και των παραιτήσεων στην αμερικάνικη αυτοκινητοβιομηχανία παρουσιάζουν κατακόρυφη αύξηση. Στη General Motors, το 1970, το ημερήσιο ποσοστό των συστηματικών απουσιών φτάνει περίπου το 5%, ενώ συγκεκριμένες ημέρες (π.χ. Δευτέρα και Παρασκευή) μπορεί να ανέρχεται στο 10%. Στη Ford, το 1969, το ετήσιο ποσοστό παραιτήσεων ήταν 25,2% ενώ στην Chrysler στα μέσα του 1971 το αντίστοιχο ποσοστό ήταν 30% και το ημερήσιο ποσοστό των συστηματικών απουσιών άγγιξε το 6%. Επίσης, το 1970 στο εργοστάσιο συναρμολόγησης της Ford το μηνιαίο ποσοστό παραιτήσεων φτάνει το 8%. Η αύξηση στο ποσοστό των συστηματικών απουσιών και των παραιτήσεων, όπως αναφέραμε, δε χαρακτηρίζει μονάχα την Αμερική αλλά και πολλές ευρωπαϊκές χώρες μεταξύ των οποίων η Ιταλία. Εκεί, στη μεγαλύτερη

αυτοκινητοβιομηχανία (Fiat) το ημερήσιο ποσοστό των συστηματικών απουσιών αγγίζει το 8%, ενώ το ποσοστό για το σύνολο των απασχολούμενων στην ιταλική οικονομία υπολογίζεται στο 4% (Braverman 1975: 32-33). Επιπλέον, στη Σουηδία, στην αυτοκινητοβιομηχανία της Volvo, το ημερήσιο ποσοστό απουσιών ξεπέρασε το 15% και το ετήσιο ποσοστό παραιτήσεων το 50% (Noble 1995: 29).

Όπως αναφέρει ο Braverman (1975: 32, 35), η ραγδαία αύξηση των συστηματικών απουσιών και των παραιτήσεων, την περίοδο αυτή, μόνο εν μέρει αντανακλά τη μείωση στο ποσοστό ανεργίας κατά το τέλος της δεκαετίας του 1960. Από κάποιες έρευνες ερμηνεύεται κυρίως ως ένδειξη της αυξανόμενης δυσaráσκειας των εργατών την οποία προκαλεί η μεταβαλλόμενη φύση της εργασίας εξαιτίας της τεχνολογικής αλλαγής.

Η μελέτη του Dubois (1977: 29-32), που προσπαθεί να αναδείξει τους πραγματικούς λόγους που βρίσκονται πίσω από τις συστηματικές απουσίες μικρής διάρκειας για λόγους ασθένειας είναι ιδιαίτερα διαφωτιστική. Όπως αποκαλύπτει, η πιο σημαντική αιτία αυτού του τύπου απουσιών, που είναι ταυτόχρονα και η πιο συνήθης στα κατώτερα στρώματα των μισθωτών, είναι η απόρριψη ή η άρνηση της κατάστασης που ο εργάτης βιώνει στην εργασία του ή, με άλλα λόγια, η προσπάθεια απόδρασής του από τη δυσaráσκεια που αυτή προκαλεί. Τα ποσοστά αυτού του τύπου απουσιών αυξάνονται όταν η εργασία είναι κατατεμαχισμένη, μονότονη, ιδιαίτερα κουραστική, απαιτεί χαμηλού επιπέδου γνώσεις και ελάχιστη δεξιοτεχνία, δεν εμπεριέχει σημαντικό βαθμό αυτονομίας και ευθύνης. Ένας δεύτερος λόγος αφορά την προσπάθεια του εργάτη να βελτιστοποιήσει τα εισοδήματά του. Ο στόχος αυτός επιτυγχάνεται καθώς οι συστηματικές απουσίες επιτρέπουν στον εργάτη να διατηρήσει σταθερές τις μηνιαίες αποδοχές του εργαζόμενος λιγότερες ώρες ή να τις αυξήσει με υπερωρίες διατηρώντας στην ουσία σταθερές τις ώρες εργασίας του ή, τέλος να βελτιώσει το εισόδημα του εργαζόμενος ευκαιριακά σε άλλες απασχολήσεις τις ημέρες εκείνες που απουσιάζει από την κυρίως εργασία του. Τέλος, ο τρίτος λόγος προκύπτει ως άμεση συνέπεια του πρώτου και χαρακτηρίζει συγκεκριμένες κατηγορίες εργατών όπως π.χ. τους μετανάστες, τις παντρεμένες γυναίκες κλπ.. Εδώ οι συστηματικές απουσίες συνδέονται με την ανάγκη αξιοποίησης του εκτός εργασίας χρόνου σε δραστηριότητες που προσφέρουν προσωπική

ικανοποίηση και αντισταθμίζουν τη δυσαρέσκεια που αισθάνονται οι εργάτες (π.χ. διασκέδαση, καταναλωτισμός).

Σε παρεμφερή με τα παραπάνω συμπεράσματα καταλήγει και η μελέτη της υποεπιτροπής του βου σχεδίου για την «αδιαφορία απέναντι στη βιομηχανική εργασία» που πραγματοποιήθηκε στη Γαλλία το 1973. Όπως αναφέρει η εν λόγω μελέτη, η «αδιαφορία» απέναντι στη βιομηχανική εργασία, που μεταξύ άλλων εκδηλώνεται με την αύξηση στο ποσοστό των συστηματικών απουσιών και στο επίπεδο εναλλαγής εργατοδυναμικού, δεν ερμηνεύεται μονάχα ως αποτέλεσμα των κακών συνθηκών άσκησης της εργασίας δηλαδή του εντατικού, επαναληπτικού, κατατεμαχισμένου και κοπιαστικού χαρακτήρα των βιομηχανικών απασχολήσεων, αλλά και των συνθηκών ανασύστασης και συντήρησης της εργατικής τάξης ή, διαφορετικά, των χαμηλών μισθών, της ανασφάλειας στην απασχόληση, των περιορισμένων προοπτικών σταδιοδρομίας κλπ. (Κοριά 1985β: 181-182).

6.5. Η περίπτωση των εργατοτεχνιτών στα εργοστάσια της Renault

Η έρευνα του Anquetil (1990) σε δυο παραγωγικές μονάδες της Renault έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, διότι παρουσιάζει και προσπαθεί να εξηγήσει αναλυτικά τις αντιδράσεις των εργαζομένων σε ορισμένες αλλαγές, που επεδίωξε να επιβάλλει η επιχείρηση στην οργάνωση και τη λειτουργία των εν λόγω μονάδων, με την ευκαιρία της εισαγωγής αυτόματων μηχανών (ρομπότ) στις παραγωγικές διαδικασίες. Όπως επισημαίνει ο συγγραφέας, από το τέλος της δεκαετίας του 1970, οι βασισμένοι στη μικροηλεκτρονική αυτοματισμοί (ρομπότ, εργαλειομηχανές με ψηφιακό έλεγχο κλπ.) κάνουν την εμφάνισή τους στην αυτοκινητοβιομηχανία, με στόχο την αντικατάσταση της μέχρι τότε φορντιστικής διαδικασίας παραγωγής και την καθιέρωση μιας νέας εργασιακής διαδικασίας. Μολονότι πολλές μελέτες υπερεκτιμούν το ρόλο της διοίκησης στον καθορισμό της οργάνωσης της εργασίας, υποτιμώντας ταυτόχρονα τις δυνατότητες επέμβασης των εργαζομένων, η εμπειρία στις εν λόγω μονάδες της Renault αποδεικνύει ότι τελικά η επιχείρηση δεν είναι σε θέση να υποτάξει ολοκληρωτικά την οργάνωση στους στόχους της, και ότι οι εργαζόμενοι διαθέτουν περιθώρια παρέμβασης για τη συγκεκριμενοποίηση του περιεχόμενου των καθηκόντων που έμειναν ασαφή από τη

διοίκηση και την τροποποίηση της αρχικής οργάνωσης προς όφελός τους (Anquetil 1990: 107-108).

Ας δούμε όμως αναλυτικά την αντίδραση των εργατών στα εν λόγω εργοστάσια. Η εισαγωγή των αυτοματισμών (ρομπότ) επέδρασε διαφορετικά στο τμήμα της συντήρησης, το οποίο αναδιοργανώθηκε εκ βάθρων, και στο τμήμα της παραγωγής εξαρτημάτων, όπου η εξέλιξη των λειτουργιών, με εξαίρεση εκείνες των τεχνιτών παραγωγής, υπέστη πιο περιορισμένους μετασχηματισμούς. Όσον αφορά τον *τομέα της παραγωγής*, το περιεχόμενο της εργασίας των τεχνιτών στη μονάδα συναρμολόγησης έμεινε θεωρητικά αμετάβλητο μετά την εισαγωγή των ρομπότ, μολονότι η εντατικότητα της εργασίας τους αυξήθηκε. Διαφορετική είναι η κατάσταση στα μηχανουργεία παραγωγής εξαρτημάτων, δυο από τα οποία αναδιοργανώθηκαν και αυτονομήθηκαν από την υπόλοιπη παραγωγική διαδικασία, με 6-7 μηχανές το καθένα, οι οποίες είναι μεν κλασικές αλλά λειτουργούν αυτόματα, οδηγούμενες με προγραμματισμένο τρόπο, και συνδέονται με μεταφορικές ταινίες πάνω στις οποίες κυκλοφορούν τα παραγόμενα εξαρτήματα. Σ' αυτά τα μηχανουργεία, το περιεχόμενο της εργασίας των χειριστών διευρύνθηκε, καθώς πλέον δεν είναι ειδικευμένοι σε μια μηχανή ή μια δραστηριότητα, αλλά επιφορτίζονται με τη συλλογική ευθύνη της ρύθμισης, του ελέγχου και της απλής συντήρησης του συνόλου της εγκατάστασης. Εξάλλου, ο ρόλος της επιστασίας πάνω στους χειριστές μειώθηκε και οι τελευταίοι ήταν περισσότερο αυτόνομοι (ο εργοδηγός δεν παρεμβαίνει πλέον στον καταμερισμό των καθηκόντων και των διαλειμμάτων, καθώς το ζήτημα αυτό επαφίεται στην ομάδα) (Anquetil 1990: 109-110).

Όσον αφορά τους ρυθμιστές, η χρήση κλασικών μηχανών δεν οδήγησε σε αναθεώρηση του περιεχομένου της εργασίας τους στα μηχανουργεία. Αντίθετα, στα εργαστήρια συναρμολόγησης, το πεδίο των δραστηριοτήτων των ρυθμιστών συρρικνώνεται, ενώ ένα μέρος της τεχνικής τους κατάρτισης μένει αναξιοποίητο. Εδώ, λόγω της μεγαλύτερης πολυπλοκότητας των αυτοματισμών, η ρύθμιση απαιτεί πλέον ένα επίπεδο κατάρτισης υψηλότερο από εκείνο του ρυθμιστή στο φορντικό εργαστήριο, με αποτέλεσμα να ανατίθεται στους τεχνίτες της συντήρησης. Τελικά, οι ρυθμιστές αποκλείονται από κάθε επέμβαση πάνω στις μηχανές, ενώ διατηρούν το καθήκον της συνεννόησης με τις οργανικές υπηρεσίες του εργαστηρίου ή της παροχής βοήθειας προς τους χειριστές (Anquetil 1990: 111).

Τέλος, ο ρόλος των επιστατών αναθεωρείται ριζικά τόσο στα εργαστήρια συναρμολόγησης όσο και στα μηχανουργεία. Παραδοσιακά, οι αρχιτεχνίτες και οι εργοδηγοί ήταν τεχνίτες με πολυετή προϋπηρεσία που διαθέτουν μια γενική γνώση της λειτουργίας των εγκαταστάσεων. Η τεχνική τους κατάρτιση μολονότι δε μορφοποιείται σε άμεσες επεμβάσεις πάνω στις μηχανές είναι εκείνη που θεμελιώνει την εξουσία τους στο εργαστήριο. Ο ρόλος τους ήταν περισσότερο διοικητικός (μέσω εντολών), παρά τεχνικής υποστήριξης. Μετα την εισαγωγή των αυτοματισμών, ο διοικητικός ρόλος των επιστατών αναθεωρείται και συρρικνώνεται καθώς στη μεν συναρμολόγηση περιορίζεται σημαντικά ο αριθμός των χειριστών, στα δε μηχανουργεία η ομάδα αυτο-οργανώνεται. Πλέον, οι εργοδηγοί και οι αρχιτεχνίτες αποκτούν έναν περισσότερο τεχνικό ρόλο (θα πρέπει να αξιοποιούν τις δυνατότητες των ειδικών από τις υπηρεσίες συντήρησης και μεθόδων για να προωθούν τις επισκευές ή τις τροποποιήσεις εκείνες που κρίνουν απαραίτητες), που απαιτεί ανώτερο επίπεδο επαγγελματικής κατάρτισης (βασικές γνώσεις πάνω στους αυτοματισμούς) (Anquetil 1990: 111-112).

Η οργάνωση της εργασίας στον *τομέα της συντήρησης*, που πριν από την εισαγωγή των αυτοματισμών υπήρξε το «καταφύγιο» της τεχνικής κατάρτισης και της αυτονομίας των εργατών ανασυγκροτείται ριζικά. Η εισαγωγή των αυτοματισμών οδηγεί σε κατακερματισμό των καθηκόντων και σε ακραία εξειδίκευση των εργαζομένων. Η συντήρηση πλέον οργανώνεται σε τρία επίπεδα (αντί για δυο που υπήρχαν πριν): οι εργαζόμενοι του πρώτου επιπέδου αναλαμβάνουν τη ρύθμιση των ρομπότ, τη διάγνωση των βλαβών και τις πιο απλές επισκευές, εκείνοι του δεύτερου επιπέδου αναλαμβάνουν τις πιο δύσκολες και χρονοβόρες βλάβες καθώς και τις επισκευές των ελαττωματικών εξαρτημάτων, ενώ οι συντηρητές του τρίτου επιπέδου επεμβαίνουν όταν οι βλάβες γίνονται ακόμα πιο σύνθετες. Ως αποτέλεσμα, οι εργαζόμενοι του πρώτου επιπέδου, που στο παρελθόν αναλάμβαναν την επιδιόρθωση του μεγαλύτερου μέρους των βλαβών, πλέον ειδικεύονται στις πιο συνηθισμένες επισκευές (Anquetil 1990: 112-113).

Παράλληλα με τον κατακερματισμό των καθηκόντων, οι εργαζόμενοι του τομέα της συντήρησης υφίστανται μια αμφισβήτηση της αυτονομίας τους. Προηγουμένως, στο πλαίσιο του φορντικά οργανωμένου εργαστηρίου, υπήρχε μια αυτονομία των εργαζομένων του τομέα συντήρησης, ως αποτέλεσμα: α) της αδυναμίας να προσδιοριστεί ο χρόνος επέμβασης τους σε περίπτωση βλάβης και να ελεγχθεί η τήρηση του, καθώς

ασχολούνταν με κάθε τύπου βλάβη, β) της μη εξάρτησής τους από τον εργοδηγό της παραγωγής και γ) της ύπαρξης ενός δικού τους χώρου, μακριά από το χώρο που επιτελείται η άμεση παραγωγή. Μετά την εισαγωγή των αυτοματισμών, ο κατακερματισμός των καθηκόντων, η ειδίκευση των επιμέρους συντηρητών σε έναν τύπο βλάβης και η τοποθέτηση τους μέσα στα εργαστήρια στόχο έχουν να αυξήσουν την αποτελεσματικότητά τους και να υπονομεύσουν την αυτονομία τους (Anquetil 1990: 113-114).

Πάντως, παρά τις επιδιώξεις της επιχείρησης, μετά την εισαγωγή των αυτοματισμών και τις αναδιαρθρώσεις στην οργάνωση της εργασίας, οι διάφορες κατηγορίες των εργαζομένων δεν προσαρμόστηκαν άμεσα στην οργάνωση που καθόρισε η διεύθυνση. Οι τεχνίτες παραγωγής και η επιστασία δεν κατάφεραν να προσαρμοστούν, ενώ οι ρυθμιστές και οι τεχνίτες συντήρησης παρενέβησαν ενεργά και κατάφεραν να διευρύνουν το πεδίο των δραστηριοτήτων τους πέραν των ορίων που τους είχαν επιβληθεί από τη διοίκηση. Ειδικότερα, οι ρυθμιστές αντέδρασαν συλλογικά και κατοχύρωσαν για λογαριασμό τους δραστηριότητες που δεν απαιτούσαν υψηλότερο επίπεδο κατάρτισης από εκείνο που ήδη διέθεταν (π.χ. αλλαγή ελαστικού σωλήνα σε ρομπότ, λείανση ηλεκτροδίων, απομάκρυνση ενός ρομπότ από τη θέση του σε περίπτωση βλάβης κλπ.). Μάλιστα, αυτή η κατοχύρωση έγινε δυνατή χάρη στην παρότρυνση των ρυθμιστών από τους συντηρητές, οι οποίοι ήθελαν να απεμπλακούν από αυτές τις δραστηριότητες. Επίσης, οι συντηρητές τροποποίησαν τον καταμερισμό εργασίας που είχε αρχικά επιβάλει η διοίκηση· οι εργαζόμενοι του πρώτου επιπέδου ανέλαβαν σταδιακά τις εργασίες του δεύτερου επιπέδου, οι εργαζόμενοι του δεύτερου τις εργασίες που η διοίκηση είχε αναθέσει σ' εκείνους του τρίτου επιπέδου, και οι τελευταίοι ανέλαβαν δραστηριότητες που πριν αναθέτονταν σε εξωτερικούς προμηθευτές (π.χ. μελέτες, παραγωγή ολοκληρωμένων κυκλωμάτων κλπ.). Η διεύρυνση του πεδίου αρμοδιοτήτων κάθε μιας ομάδας συντηρητών πραγματοποιήθηκε σε διάστημα τριών χρόνων και αντιστοιχούσε σε πρόοδο της τεχνικής τους κατάρτισης. Μάλιστα, οι ρυθμιστές και οι συντηρητές δεν τροποποίησαν μόνο με την καθημερινή τους πρακτική την αρχική επίσημη οργάνωση, αλλά και εξανάγκασαν την επιχείρηση να λάβει υπόψη της αυτό το γεγονός και, τρία χρόνια αργότερα, να θεσμοθετήσει τις αλλαγές που είχαν προκαλέσει οι πρωτοβουλίες τους (Anquetil 1990: 114-116).

Σύμφωνα με τον Anquetil (1990: 117-122), οι αντιδράσεις των εργαζομένων, απέναντι στις αλλαγές, στα εργοστάσια της Renault συνδέονται με την τεχνική τους κατάρτιση· που είναι η συνισταμένη της επαγγελματικής εμπειρίας που αποκτούν στη διάρκεια της παραμονής τους στην επιχείρηση, των αρχικών τους γνώσεων και, τέλος, της συνεχούς επιμόρφωσης τους. Ειδικότερα, η παρέμβαση των ρυθμιστών και των συντηρητών για τη συγκεκριμενοποίηση του περιεχόμενου των καθηκόντων που έμειναν ασαφή από τη διοίκηση και την τροποποίηση της αρχικής οργάνωσης προς όφελός τους, συνδέεται με την «κεφαλαιοποιήσιμη» φύση της προηγούμενης επαγγελματικής εμπειρίας τους καθώς και το αντίστοιχο επίπεδο εκπαίδευσης τους.⁶⁰ Αντίστοιχα, η δυσκολία προσαρμογής των τεχνιτών παραγωγής και της επιστασίας, σε θέσεις που απαιτούν νέες ικανότητες και μια διαφορετική στάση απέναντι στους άλλους εργαζόμενους, μπορεί να ερμηνευθεί σαν αποτέλεσμα της μη «κεφαλαιοποιήσιμης» επαγγελματικής εμπειρίας τους ή διαφορετικά, της προηγούμενης (σύμφωνα με τα φορντιστικά πρότυπα) παρατεταμένης παραμονής τους σε μια αυστηρά εξειδικευμένη δραστηριότητα που καταλήγει στο να τους παραμορφώνει, να τους εμπεδώνει συνήθειες που δυσχεραίνουν την προσαρμογή τους στις νέες συνθήκες.

6.6. Οι συμφωνίες για την τεχνολογία

Σύμφωνα με τους Robins και Webster (1985: 29, 32), η στάση των εργατικών σωματείων απέναντι στις νέες τεχνολογίες της μικροηλεκτρονικής, τις τελευταίες δεκαετίες, είναι μια στάση «υπευθυνότητας» και συγκατάθεσης στη λογική της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του T.U.C., στη M.B., το οποίο επικαλούμενο την ανάγκη να βρίσκεται η χώρα του στην πρωτοπορία των τεχνολογικών εξελίξεων και αναγνωρίζοντας τη μοναδική ευκαιρία που προσφέρουν οι νέες τεχνολογίες για τη βελτίωση της οικονομικής ανταγωνιστικότητας και συνακόλουθα του επιπέδου διαβίωσης των εργατών (μέσω αυξήσεων στους μισθούς, βελτιώσεις στις

⁶⁰ «Κεφαλαιοποιήσιμες» είναι οι εμπειρίες εκείνες που διευρύνουν το πεδίο των ικανοτήτων των εργαζομένων πέραν της συγκεκριμένης θέσης εργασίας, σε έναν τομέα που περιλαμβάνει και τις δραστηριότητες υψηλότερων τεχνικών απαιτήσεων στο πλαίσιο μιας εργασιακής διαδικασίας. Ο ρόλος της επαγγελματικής εμπειρίας στην απόκτηση της τεχνικής κατάρτισης εξαρτάται από τον καταμερισμό της εργασίας στην επιχείρηση και το ρόλο των εργαζομένων μέσα σε αυτόν τον καταμερισμό (Anquetil 1990: 117-118).

συνθήκες εργασίας κλπ.) αποδέχεται την εισαγωγή των νέων τεχνολογιών στην παραγωγή. Πίσω από αυτή τη στάση αποδοχής και συγκατάθεσης βρίσκεται η εσφαλμένη πεποίθηση των περισσότερων εργατικών σωματείων, περί του ουδέτερου χαρακτήρα της τεχνολογίας όπως ξεκάθαρα εκφράζουν δηλώσεις όπως εκείνη του T.U.C.: «το αν η τεχνολογία θα αποδειχτεί φίλος ή εχθρός δε θα εξαρτηθεί από την τεχνολογία αυτή καθαυτή, αλλά από την εφαρμογή της και τις πολιτικές που θα υιοθετήσουν οι κυβερνήσεις, τα εργατικά σωματεία και οι εργοδότες».

Σαφή έκφραση αυτής της στάσης «υπευθυνότητας» αποτελούν οι λεγόμενες «νέες συμφωνίες για την τεχνολογία» («new technology agreements») που εγκαινιάστηκαν στη Νορβηγία το 1969 και σταδιακά υιοθετήθηκαν και από άλλες ευρωπαϊκές χώρες (π.χ. Δ. Γερμανία, Ιταλία, Σουηδία κλπ.), ως απάντηση στην άνευ προηγουμένου μαχητικότητα του εργατικού κινήματος της περιόδου εκείνης. Θεωρητικά, οι συμφωνίες αυτές θα μπορούσαν να αποτελέσουν μια σημαντική πρόοδο για τα εργατικά σωματεία και μια ενδεχόμενη αμφισβήτηση των παραδοσιακών προνομίων της διεύθυνσης. Στην πράξη όμως οι συμφωνίες χρησιμοποιήθηκαν περισσότερο για να παρακάμψουν επιτήδεια την εναντίωση των εργατών στις νέες τεχνολογίες παρά για να αποτρέψουν την εισαγωγή τους. Στη Γερμανία, για παράδειγμα, η κεντρική ομοσπονδία των εργατικών σωματείων επιτυχώς εναντιώθηκε στην απαίτηση των εργατών να ασκούν veto στην εισαγωγή των νέων τεχνολογιών (Noble 1995: 32-33). Αντίστοιχα, στη Μ. Βρετανία, σύμφωνα με τον Wilkinson (παρατίθεται στον Noble 1995: 33), συμφωνίες υπογράφηκαν μόνο μετά την εφαρμογή των νέων τεχνολογιών και κατά κύριο λόγο αυτές εξασφάλιζαν μια post hoc προστασία στους εργάτες εστιάζοντας σε ζητήματα που αφορούσαν τους μισθούς, τις απολύσεις και την επανεκπαίδευση των εργατών. Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Noble (1995: 33), «αποσπασμένο από το χώρο της εργασίας [και συνεπώς από εκείνους που άμεσα επηρεάζονται], το ζήτημα της τεχνολογίας τυποποιήθηκε, αμπαλαρίστηκε και εν συνεχεία επέστρεψε από τα πάνω, μ' ένα τρόπο που όχι μόνο παρήγαγε ψευδή ασφάλεια και σύγχυση αλλά και μείωσε την πιθανότητα άμεσης δράσης από τους εργάτες».

Σύμφωνα με τους Robins και Webster (1985: 29-31), μέσα από αυτές τις συμφωνίες, τα εργατικά σωματεία γίνονται ενεργητικοί συμμετέτοχοι στη διευκόλυνση της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης, καθώς εμπλέκονται στην εισαγωγή, την εφαρμογή, την

αξιολόγηση κλπ. των νέων τεχνολογιών και τελικά στην ίδια την προστασία-προώθηση των συμφερόντων των εργοδοτών. Όπως παρατηρεί ο Noble (1995: 34), τα εργατικά σωματεία στην προσπάθειά τους να επωφεληθούν βραχυπρόθεσμα εστιάζουν πάνω σ' αυτό που αλλάζει, δηλαδή την τεχνολογία, και αγνοούν ή αδιαφορούν για εκείνο που παραμένει αναλλοίωτο δηλαδή τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής.

Ιδιαίτερα διαφωτιστικό ως προς τα παραπάνω είναι το παράδειγμα της Μ. Βρετανίας. Όπως αναφέρει ο Gill (1985: 123-124), η πρόταση-σχέδιο που υπέβαλε το T.U.C αναφορικά με τις «νέες συμφωνίες για την τεχνολογία» επικεντρώνονταν σε δέκα σημεία που ήταν: (α) η μη μονομερής εισαγωγή των νέων τεχνολογιών, (β) η ανάγκη συνεργασίας μεταξύ διαφορετικών εργατικών σωματείων στις διαπραγματεύσεις και η συμμετοχή σ' αυτές ειδικών εμπειρογνομόνων διορισμένων από τα ίδια τα σωματεία, (γ) η υποχρέωση διάθεσης από τη διεύθυνση όλων των απαραίτητων πληροφοριών αναφορικά με τις προτεινόμενες τεχνολογίες πριν από τη λήψη αποφάσεων, (δ) η προσπάθεια αποφυγής απολύσεων μετά την εισαγωγή των τεχνολογιών ή, εναλλακτικά, η αύξηση των αποζημιώσεων για τους απολυόμενους και η δέσμευση επαναπρόσληψής τους ή ανακατανομής τους σε διαφορετικές θέσεις, (ε) η υποχρέωση επανεκπαίδευσης των εργατών και ιδιαίτερα εκείνων που επηρεάζονται άμεσα από τις εισαγόμενες τεχνολογίες, (στ) η προσπάθεια μείωσης των ωρών εργασίας και των συστηματικών υπερωριών, (ζ) η διατήρηση σε σταθερά επίπεδα ή η βελτίωση των μισθών και η μη πόλωση του εργατικού δυναμικού, (η) η συμμετοχή των εργατικών σωματείων στα συστήματα σχεδιασμού και προγραμματισμού και η δέσμευση από τη διεύθυνση να μη χρησιμοποιηθούν τεχνολογίες για τον έλεγχο της επίδοσης των εργατών, (θ) η εισαγωγή αυστηρών κριτηρίων για την εξασφάλιση ασφαλών και υγιεινών συνθηκών εργασίας και τέλος, (ι) η δημιουργία ομάδων που απαρτίζονται από εκπροσώπους των εργοδοτών και των εργατικών σωματείων για τον έλεγχο και την αξιολόγηση των τεχνολογιών μετά την εισαγωγή τους.

Στην πράξη ελάχιστα από τα παραπάνω επιτεύχθηκαν ή συμπεριλήφθηκαν στις «νέες συμφωνίες για την τεχνολογία». Βάσει των πορισμάτων αρκετών ερευνών, τα εργατικά σωματεία απέτυχαν στο να διασφαλίσουν κάποιου είδους προστασία για τα μέλη τους, έστω και μετά την εισαγωγή των τεχνολογιών. Σύμφωνα με τη μελέτη του Manwaring (παρατίθεται στον Gill 1985: 126-127), τα εργατικά σωματεία δεν

κατάφεραν να διασφαλίσουν μια μείωση στις ώρες εργασίας καθώς και αύξηση των αποδοχών για τους χειριστές των νέων τεχνολογιών. Ενώ υπάρχουν ενδείξεις ότι κάποια σωματεία επέτυχαν συμφωνίες αναφορικά με τη μη χρήση τεχνολογικών συστημάτων για τον έλεγχο-παρακολούθηση της απόδοσης των εργατών, την αποφυγή της από-ειδίκευσης, την διατήρηση της ρήτρας για τους «συνδικαλιστικά ελεγχόμενους χώρους παραγωγής» (closed shop), την επανεκπαίδευση των εργατών κλπ. οι επιτυχίες αυτές έτειναν να είναι η εξαίρεση παρά ο κανόνας. Συνολικά, σύμφωνα με τον ίδιο συγγραφέα, τα εργατικά σωματεία δεν κατάφεραν να διασφαλίσουν μερίδιο στα οφέλη από την εισαγωγή των νέων τεχνολογιών. Η μελέτη του Coventry (παρατίθεται στον Gill 1985: 127-128), καταλήγει στο ότι οι «συμφωνίες για την τεχνολογία» δεν ήταν αποτελεσματικές στις διαπραγματεύσεις για την τεχνολογική αλλαγή. Στη συντριπτική πλειονότητα των περιπτώσεων δεν υπήρξε συνεργασία μεταξύ των διαφορετικών εργατικών σωματείων, καθώς οι διάφορες κατηγορίες εργατών που εκπροσωπούνταν από διαφορετικά σωματεία (π.χ. ειδικευμένοι, ανειδίκευτοι, τεχνικοί κλπ.), αντιμετώπισαν με διαφορετικό τρόπο τους πιθανούς κινδύνους από την εισαγωγή των νέων τεχνολογιών. Επιπλέον, βάσει των αποτελεσμάτων της μελέτης των Williams και Moseley (παρατίθεται στον Gill 1985: 128), ενώ οι συμφωνίες στην πλειονότητα τους περιείχαν διάταξη που έδινε στα εργατικά σωματεία τη δυνατότητα να επηρεάζουν τις τεχνολογικές αλλαγές διαπραγματευόμενα με τους εργοδότες σε προγενέστερο της εισαγωγής στάδιο, σε ελάχιστες περιπτώσεις επιβεβαιώνεται η ύπαρξη συνεργασίας μεταξύ εργατικών σωματείων και εργοδοτών. Επιπλέον, πάνω από το 1/3 των συμφωνιών δεν περιλάμβαναν δέσμευση διάθεσης στα εργατικά σωματεία (από τους εργοδότες) σημαντικών πληροφοριών που σχετίζονταν με τις νέες τεχνολογίες όπως ήταν π.χ. ο τύπος της εισαγόμενης τεχνολογίας, η απαιτούμενη μέθοδος εργασίας, το απαιτούμενο επίπεδο ειδίκευσης, οι επιπτώσεις των τεχνολογιών στις προοπτικές σταδιοδρομίας, οι κίνδυνοι για την ασφάλεια και την υγεία κλπ..

Αναφορικά τώρα με το ζήτημα των αποδοχών, σύμφωνα με τη μελέτη του Aston (παρατίθεται στον Gill 1985: 128-129), οι στόχοι της διατήρησης ή της βελτίωσης των μισθών και της διανομής των όποιων αυξήσεων σε όλο το εργατικό δυναμικό για την αποφυγή της πόλωσης μεταξύ των υψηλά ειδικευμένων-αμειβόμενων και των χαμηλά ειδικευμένων-αμειβόμενων εργατών δεν επιτεύχθηκαν. Πιο συγκεκριμένα, σε όλες

σχεδόν τις περιπτώσεις όπου υπήρξαν αυξήσεις στους μισθούς αυτές δεν αφορούσαν το σύνολο του εργατικού δυναμικού των επιχειρήσεων. Επιπλέον, μόλις το 4% των συμφωνιών εμπεριείχαν τον όρο διατήρησης του ήδη υπάρχοντος εργατικού δυναμικού. Ακόμη, ιδιαίτερα ανησυχητικό ήταν ότι στη διάρκεια της έρευνας παρατηρήθηκε σημαντική μείωση του αριθμού των συμφωνιών που ερμηνεύθηκε από τους ερευνητές ως ένδειξη μονομερούς εισαγωγής των νέων τεχνολογιών από τη διεύθυνση. Τέλος, όπου είχαν υπογραφεί συμφωνίες οι οποίες όμως δεν ελέγχονταν επαρκώς, αυτές χρησιμοποιήθηκαν για την εκ νέου εισαγωγή τεχνολογίας χωρίς να υπάρχει ανάγκη επαναδιαπραγμάτευσης.

Συμπεράσματα

Η εργασία εν γένει αποτελεί πηγή κοινωνικού πλούτου, στο μέτρο που είναι δημιουργός όλων των απαραίτητων υλικών προϋποθέσεων ύπαρξης αλλά και εξέλιξης κάθε ανθρώπινης κοινωνίας· αποτελεί συνειδητή και σκόπιμη επενέργεια του ανθρώπου στη φύση, για την παραγωγή αξιών χρήσης, και παράλληλα τον πρώτο βασικό όρο κάθε ανθρώπινης ζωής, τη βασική συνθήκη στην εξέλιξη του ανθρώπου ως βιολογικού όντος και κοινωνικής ύπαρξης. Ωστόσο, οι διαπιστώσεις αυτές για τη σημασία της εργασίας είναι πολύ γενικές, καθώς η μορφή της συγκεκριμένης υλοποίησης τους εξαρτάται από τις κυρίαρχες κοινωνικές σχέσεις παραγωγής. Έτσι, δεν είναι δεδομένο ότι ο άνθρωπος ενεργοποιεί πάντα τις φυσικές και πνευματικές δυνάμεις και ικανότητες του για την παραγωγή καθαυτό αξιών χρήσης, που χρησιμεύουν άμεσα στον ίδιο και την κοινότητα του, αλλά ούτε ότι πραγματώνεται και ολοκληρώνεται ως ύπαρξη και ως προσωπικότητα μέσα από την εργασία του.

Όπως είδαμε, η καθιέρωση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής σηματοδοτεί την αναστροφή του προσανατολισμού της εργασιακής διαδικασίας από την παραγωγή καθαυτό αξιών χρήσης, στην παραγωγή ανταλλακτικών αξιών. Το προτσές της εργασίας μετατρέπεται σε προτσές για την αξιοποίηση του κεφαλαίου, η εργατική δύναμη και το προϊόν της εργασίας σε εμπορεύματα και, τελικά, η εργασία σε αλλοτριωμένη εργασία, σε καταναγκασμό, σε απλό μέσο επιβίωσης μολονότι παρουσιάζεται ως προϊόν ελεύθερης σύμβασης. Ο άμεσος παραγωγός δεν επιβεβαιώνεται ούτε ολοκληρώνεται ως προσωπικότητα μέσα από την εργασία του, δεν αναπτύσσει ελεύθερα τις φυσικές και πνευματικές ικανότητες-δεξιότητες του και, βέβαια, δεν παράγει για την ικανοποίηση των αναγκών του. Η εργασία δεν του παρέχει ικανοποίηση αυτή καθαυτήν, αλλά μόνο διαμέσου των πόρων που αντλεί με την πώληση της εργατικής του δύναμης σε κάποιον άλλον, τον κεφαλαιοκράτη.

Καθώς η εργασία υποτάσσεται στο κερδοσκοπικό συμφέρον του κεφαλαιοκράτη, τα διάφορα στοιχεία της εντάσσονται στο προτσές παραγωγής του κεφαλαίου, το οποίο κεφάλαιο προσπαθεί να τα μετασχηματίσει για να τα προσαρμόσει στο δικό του σκοπό, την παραγωγή υπεραξίας, δηλαδή απλήρωτης εργασίας. Στο πλαίσιο αυτό, η τεχνολογία διαφοροποιείται, μετασχηματίζεται και εξελίσσεται σε περισσότερο σύνθετα και

πολύπλοκα τεχνικά συστήματα διαλεκτικά συνδεδεμένα με αντίστοιχα οργανωσιακά και σε αλληλοσύνδεση όσον αφορά το ρόλο του υποκειμένου της εργασίας, του εργαζομένου, του άμεσου παραγωγού. Η ιστορική εξέλιξη της τεχνολογίας αποτελεί όχι μόνο το μέτρο της εξέλιξης της εργατικής δύναμης του ανθρώπου, αλλά – και αυτό είναι ακόμα πιο σημαντικό – το δείκτη των κοινωνικών σχέσεων μέσα στις οποίες επιτελείται η εργασιακή διαδικασία. Συνεπώς, η τεχνολογία δεν αποτελεί μια αυθυπόστατη, πλήρως αυτοπροσδιοριζόμενη, ανεξάρτητη μεταβλητή της παραγωγικής διαδικασίας, όπως την παρουσιάζουν οι κυρίαρχες ντετερμινιστικές θεωρίες, αλλά μια διαδικασία που εν μέρει αντανακλά και καθορίζεται από τις εκάστοτε κοινωνικές σχέσεις παραγωγής.

Έτσι, το κεφάλαιο επαναστατικοποιεί και αξιοποιεί την τεχνική και οργάνωση της εργασίας μόνο όταν η επαναστατικοποίηση και αξιοποίηση αυτή επιτρέπουν να αποσπάται ολοένα περισσότερη υπερεργασία από τον εργάτη και, σε άμεση συνάφεια με αυτό, όταν εξασφαλίζουν την υποταγή του εργάτη στους σκοπούς του κεφαλαίου, την υποταγή δηλαδή του παράγοντα εκείνου που δεν τελεί απόλυτα κάτω από τον έλεγχο του κεφαλαίου και συνεπώς αποτελεί μια ενδεχόμενη πηγή αμφισβήτησης της εξουσίας του.

Στη βάση των παραπάνω στόχων, μπορούν να κατανοηθούν οι οργανωσιακές και τεχνικές αλλαγές που προωθεί το κεφάλαιο, από τον 18^ο αιώνα ως τις μέρες μας, στην παραγωγική διαδικασία, και ειδικότερα ο μανουφακτουρικός καταμερισμός της εργασίας, η γενικευμένη εισαγωγή και χρήση των μηχανών από τη Βιομηχανική Επανάσταση και μετά, το ταιϋλορικό και φορντικό σύστημα οργάνωσης της εργασίας και της παραγωγής, καθώς και η προσπάθεια «ευέλικτης» αναδιάρθρωσης της παραγωγής και της εργασίας που παρατηρείται τις τελευταίες δεκαετίες.

Αν όμως η διαμόρφωση και η αξιοποίηση της τεχνολογίας υπόκεινται στον περιορισμένο στόχο της αξιοποίησης του κεφαλαίου, τότε και η πρόοδος την οποία υπόσχονται κάποιοι δε μπορεί παρά να είναι πρόοδος κυρίως για το κεφάλαιο. Για τον εργάτη, η «πρόοδος» αυτή σημαίνει υποβάθμιση της εργασίας του, απο-ειδίκευση, εντατικοποίηση, υποτίμηση της αξίας της εργατικής του δύναμης, εκτόπιση, σωματικό και πνευματικό σακάτεμα κλπ.. Αποδεικνύεται ουτοπία ότι οι συνεχείς τεχνολογικές καινοτομίες στον καπιταλισμό οδηγούν αναπόφευκτα σε πρόοδο –άποψη την οποία υποστηρίζουν ανιστορικές και ακοινωνικές θεωρήσεις για την τεχνολογία, με στόχο να συσκοτίσουν τις πραγματικές διαδικασίες με τις οποίες αυτή παράγεται και αξιοποιείται.

Επικουρικά προς τις προσπάθειες του κεφαλαίου για επίτευξη κέρδους και συσσώρευσης, με συνεχείς οργανωσιακές και τεχνικές καινοτομίες στην παραγωγική διαδικασία, λειτουργεί το αστικό κράτος, είτε μέσω της οικονομικής πολιτικής που εφαρμόζει, είτε μέσω νομοθετικών θεσπισμάτων. Εξετάσαμε πώς μεταπολεμικά το «κοινωνικό κράτος πρόνοιας», αναλαμβάνοντας ρόλο «ρυθμιστή», κατάφερε να επιτελέσει δυο ταυτόχρονες και αλληλοσυμπληρούμενες λειτουργίες: εκείνη της συσσώρευσης κεφαλαίου και εκείνη της νομιμοποίησης, στη συνείδηση των μισθωτών, του ισχύοντος καθεστώτος εκμετάλλευσης, και τελικά να επιτύχει ένα είδος εξαγοράς των εργατικών σωματείων, διασφαλίζοντας επί μακρόν την εύρυθμη λειτουργία και αναπαραγωγή του καπιταλιστικού συστήματος. Αντίστοιχα, στο πλαίσιο της «ευέλικτης» αναδιάρθρωσης της παραγωγής, η επιβεβλημένη, όπως παρουσιάζεται, εγκατάλειψη του κεϋνσιανικού κράτους και η στροφή στο μονεταρισμό διευκολύνουν, για άλλη μια φορά, την κεφαλαιοκρατική συσσώρευση και ταυτόχρονα επιδεινώνουν τη θέση των μισθωτών. Κατά παρόμοιο τρόπο, η θέσπιση νομοθετικών ρυθμίσεων, όπως είναι π.χ. οι νόμοι για τα εργατικά σωματεία, οι νόμοι ενάντια στη δολιοφθορά, ή αντιθέτως η απουσία νόμων, όπως συμβαίνει στην περίπτωση των «ευέλικτων μορφών απασχόλησης», συντείνουν στην παραπέρα επιδείνωση της θέσης των μισθωτών και την αποδυνάμωση του συνδικαλιστικού κινήματος, μέσα από την κατάργηση κεκτημένων εργατικών δικαιωμάτων και την περιστολή των δυνατοτήτων άμεσης δράσης των εργαζομένων.

Αν όμως η τεχνολογία συγκαταλέγεται στα «υλικά όπλα» του κεφαλαίου και το κράτος έρχεται να υποβοηθήσει την κεφαλαιοκρατική συσσώρευση, ο άμεσος παραγωγός, αναπτύσσει και εκείνος τα δικά του «υλικά όπλα», τα δικά του μέσα άμυνας στον ανταγωνισμό με το κεφάλαιο. Σκοπός μας δεν ήταν να υποστηρίξουμε τη θέση περί παντοδυναμίας του κεφαλαίου, που αναγκαστικά συνοδεύεται από τη συμπληρωματική θέση περί υποβάθμισης της εργατικής τάξης σε παθητικό φορέα των μετασχηματισμών που προωθεί το κεφάλαιο. Οι όποιοι μετασχηματισμοί στην παραγωγική διαδικασία δεν αποτελούν επεισόδια μιας πορείας ρυθμισμένης εξαρχής από το κεφάλαιο. Η αποτελεσματικότητα ή μη των όποιων οργανωσιακών και τεχνικών αλλαγών στην παραγωγική διαδικασία, ως μέσων για την απόσπαση υπεραξίας και την αύξηση του ελέγχου της εργατικής δύναμης από το κεφάλαιο, εξαρτάται και καθορίζεται από τη

στάση και την αντίδραση των εργατών. Η διαδικασία της συσσώρευσης του κεφαλαίου σε κάθε δεδομένη ιστορική στιγμή αποτελεί πεδίο ταξικής πάλης αλλά είναι και αποτέλεσμα της έκβασης της. Ακόμα, λοιπόν, και αν οι εργατικοί αγώνες δεν κατάφεραν να ανακόψουν ολοκληρωτικά την πορεία των εν λόγω μετασχηματισμών, σε κάθε περίπτωση έφεραν στο προσκήνιο την αμφισβήτηση και την άρνηση αυτών των μετασχηματισμών και συχνά πέτυχαν να περιορίσουν τις δυνατότητες κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης.

Στο πλαίσιο αυτό, είδαμε ότι, από τα πρώτα χρόνια της καθιέρωσης του καπιταλιστικού συστήματος, οι εργάτες οργανώνονται σε σωματεία που θεσπίζουν προστατευτικές ρυθμίσεις ή αποσπούν βελτιωτικές αλλαγές για τα μέλη τους, ενώ παράλληλα αναπτύσσουν μορφές άμεσης δράσης, όπως είναι οι απεργίες, το σαμποτάζ, οι συστηματικές απουσίες και η παραίτηση. Στο επίκεντρο κάθε μορφής εργατικής αντίδρασης βρίσκονται όλα εκείνα τα ζητήματα που άμεσα ή έμμεσα συνδέονται με τις οργανωσιακές και τεχνικές αλλαγές που εξετάσαμε, δηλαδή η υποβάθμιση της ανθρώπινης εργασίας και του ρόλου του άμεσου παραγωγού, η απο-ειδίκευση και η εντατικοποίηση της εργασίας, η μείωση των πραγματικών μισθών κλπ. –ζητήματα που συνδέονται με τις δυσμενείς συνθήκες τόσο για την πραγματοποίηση της εργασίας όσο και για την αναπαραγωγή της εργατικής τάξης.

Σε κάποιες περιπτώσεις, οι αγώνες και οι κατακτήσεις του εργατικού κινήματος κατάφεραν να ισχυροποιήσουν τη θέση των εργατών, να μεταβάλουν το συσχετισμό δυνάμεων προς όφελός τους και να οδηγήσουν σε κρίση αποτελεσματικότητας και νομιμότητας τις κυρίαρχες τεχνικές και μορφές οργάνωσης της εργασίας. Σε άλλες, όπως συνέβη με τις «συμφωνίες για την τεχνολογία» και τη δημιουργία παιχνιδιών στο χώρο παραγωγής, οι εργάτες και τα σωματεία τους «εγκλωβίσθηκαν» και τελικά κατέληξαν να γίνουν ενεργητικοί συμμετοχοί-συνένοχοι στην καπιταλιστική εκμετάλλευσή τους και στη διευκόλυνση της καπιταλιστικής συσσώρευσης.

Συνολικά, οι εργατικοί αγώνες και οι κατακτήσεις τους επηρέασαν την πορεία των μετασχηματισμών και τις δυνατότητες κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης και, συνεπώς, αναθέρμαναν το ενδιαφέρον του κεφαλαίου για συνεχείς τεχνολογικές αλλαγές. Βέβαια, τις τελευταίες δεκαετίες, τα εργατικά σωματεία, αποδυναμωμένα από την πολύ-μετωπική και απροκάλυπτη επίθεση που δέχονται στο πλαίσιο της «ευέλικτης»

αναδιάρθρωσης, υιοθετούν μια πιο αμυντική ή και παθητική στάση απέναντι στις εξελίξεις. Αυτό πάντως δεν θα πρέπει να μας οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι βαίνουμε προς μια εποχή που χαρακτηρίζεται από την παντοδυναμία του κεφαλαίου. Πιστεύουμε και ελπίζουμε, ότι ο κόσμος της εργασίας, ενοποιημένος και ακολουθώντας μια νέα περισσότερο «επιθετική» στρατηγική, θα αρνηθεί το σύνολο των μετασχηματισμών και θα δημιουργήσει τις προϋποθέσεις υπέρβασης της εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης από το κεφάλαιο.

Βιβλιογραφία

- Aldcroft, D. and M. Oliver (2000) *Trade Unions and the Economy: 1870-2000*, London: Ashgate.
- Anquetil, D. (1990) «Αυτοματοποίηση και Οργάνωση της Εργασίας στην Αυτοκινητοβιομηχανία» *Θέσεις*, No 32.
- Βαΐου, Ν. και Κ. Χατζημιχάλης (1997) *Με τη Ραπτομηχανή στην Κουζίνα και τους Πολωνούς στους Αγρούς· Πόλεις, Περιφέρειες και Άτυπη Εργασία*, Αθήνα: Εξάντας.
- Βαζιούλιν, Β. Α. (2004) *Η Λογική της Ιστορίας: Ζητήματα Θεωρίας και Μεθοδολογίας*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Βακαλιός, Θ. (2002) *Τεχνολογία, Κοινωνία, Πολιτισμός*, Αθήνα: Ψηφίδα.
- Braverman, H. (1975) *Labor and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century*, New York: Monthly Review Press.
- Brown, G. (1977) *Sabotage: A study in industrial conflict*, Nottingham: Spokesman Books.
- Burawoy, M. (1982) *Manufacturing Consent: Changes in the Labor Process under Monopoly Capitalism*, London: University of Chicago Press.
- Burawoy, M. (1985) *The Politics of Production: Factory Regimes under Capitalism and Socialism*, London: Verso.
- Cooley, M. (1981) "The Taylorisation of Intellectual Work", in L. Levidow and B. Young (eds) *Science, Technology and the Labour Process* V.1, London: Blackrose Press.
- Crouch, C. and A. Pizzorno (1978) *The Resurgence of Class Conflict in Western Europe since 1968: National Studies*, v. 1, New York: Holmes and Meier.
- Douthwaite, R. (1999) *The Growth Illusion*, Devon UK: Green Books.
- Dubois, P. (1977) "L' Absenteisme Ouvrier dans l' Industrie", *Revue Francaise des Affaires Sociales*, vol.2: 15-37.
- Duncan, M. (1981) "Microelectronics: Five Areas of Subordination", in L. Levidow and B. Young (eds) *Science, Technology and the Labour Process*, V.1, London: Blackrose Press.
- Ένγκελς, Φ. (χ.χ) «Ο Ρόλος της Εργασίας στην Εξανθρώπιση του Πιθήκου», στο Ένγκελς, Φρ. *Διαλεκτά Έργα*, Αθήνα: Αναγνωστίδη.
- Flynn, E. G. (2000) "Sabotage" στο <http://digitalLibrary.arizona.edu/bisbee/docs/128htm..>

- Gill, C. (1985) *Work, Unemployment and the New Technology*, London: Polity Press.
- Gouverner, J. (2001) *Ανακαλύπτοντας την Οικονομία*, Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Hobsbawm, E. (1992) *Η Εποχή των Επαναστάσεων 1789-1848*, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.
- Hobsbawm, E. (1998) *Ξεχωριστοί Άνθρωποι: Αντίσταση, Εξέγερση και Τζαζ*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Ιωακείμoglou, H. (1983) «Αυτοματοποίηση της Παραγωγής και Συλλογικός Εργάτης» *Θέσεις*, No 4.
- Καραβρίτου, Γ. (1986) «Οι Συνέπειες των Νέων Μορφών Απασχόλησης στο Εργατικό Δίκαιο και την Κοινωνική Ασφάλιση» *Θέσεις*, No 17.
- Κατσορίδας, Δ. (2005) «Οι Μεταβολές στην Παραγωγική και Εργασιακή Διαδικασία και ο Ρόλος των Συνδικάτων» *Διάπλους*, τεύχος 6.
- Kelly, J. (1998) *Rethinking Industrial Relations: Mobilization, Collectivism and Long Waves*, London and New York: Routledge.
- Κοριά, Μπ. (1985α) *Επιστήμη, Τεχνική και Κεφάλαιο*, Αθήνα: Α/ συνέχεια.
- Κοριά, Μπ. (1985β) *Ο Εργάτης και το Χρονόμετρο: Ταιϋλορισμός- Φορντισμός και Μαζική Παραγωγή*, Αθήνα: Κομμούνα.
- Kossler, R and M. Muchie (1989) “America Dreams and Soviet Realities: Socialism and Taylorism” *Capital and Class*, 40: 61-88.
- Levidow, L. (2003) “Technological Change as Class Struggle”, in A. Saad- Filho (ed) *Anti – Capitalism: A Marxist Introduction*, London: Pluto Press.
- Liodakis, G. (1993) “The Theory of Economic Regulation and Flexible Specialization, its Critique and Relevance in the Case of Greece”, στο Γ. Λιοδάκης (επιμ) *Κοινωνία, Τεχνολογία και Αναδιάρθρωση της Παραγωγής*, Αθήνα: Παπαζήση.
- Liodakis, G. (1995) “A Critical Assessment of Flexible Specialization in the Case of Greek Industry” *Innovations*, No 2.
- Liodakis, G. (1997) “Technological Change in Agriculture: A Marxist Critique” *Sociologia Ruralis*, 37(1): 61-78.
- Λιοδάκης, Γ. (χ.χ.) *Σημειώσεις Πολιτικής Οικονομίας*, Πολυτεχνείο Κρήτης.
- Λυμπεράκη, Α. (1990) «Στον Αστερισμό της Ευελιξίας: Μεταφορντικά Συστήματα Βιομηχανικής Οργάνωσης και η Ευέλικτη Εξειδίκευση» *Θέσεις*, No 32.

- Λυμπεράκη, Α. (1993) «Ευέλικτα Συστήματα Παραγωγής: μια Θέση για την Μικρή Βιομηχανία», στο Γ. Λιοδάκης (επιμ) *Κοινωνία, Τεχνολογία και Αναδιάρθρωση της Παραγωγής*, Αθήνα: Παπαζήση.
- Λυμπεράκη, Α. και Α. Μουρίκη (1996) *Η Αθόρυβη Επανάσταση: Νέες Μορφές Οργάνωσης της Παραγωγής και της Εργασίας*, Αθήνα: Gutenberg.
- Μαγκλιβέρας, Δ. (1983) *Εισηγήσεις στην Βιομηχανική Κοινωνιολογία: η Νέα Κοινωνία*, Αθήνα: Παπαζήση.
- Μαρμαράς, Ν. (1992) «Ανθρώπινος Παράγοντας και Νέες Τεχνολογίες», στο Γ. Λιοδάκης (επιμ) *Κοινωνία, Τεχνολογία και Αναδιάρθρωση της Παραγωγής*, Αθήνα: Παπαζήση.
- Μαρξ, Κ. & Φ. Ένγκελς, (1997) *Η Γερμανική Ιδεολογία* τ.Α, Αθήνα: Gutenberg.
- Μαρξ, Κ. (1975) *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*, Αθήνα: Γλάρος.
- Μαρξ, Κ. (1996) *Το Κεφάλαιο: Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* τ.Α, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Meiksins, P. (1994) "Labor and Monopoly Capital for the 1990s: A Review and Critique of the Labor Process Debate" *Monthly Review*, 46(6): 45-59.
- Μηλιός, Γ. (1996) «Ποιος Φοβάται την Εργασία; "Θρύλοι για το Τέλος της Εργασίας" στην "Εποχή της Αυτοματοποίησης"» *Θέσεις*, No 57.
- Μητρόπουλος, Α. (1988) «Οι Νέες Τεχνολογίες και το Εργατικό Κίνημα» *Θέσεις*, No 22.
- Montgomery, D. (1979) *Workers Control in America*, New York: Cambridge University Press.
- Μπέρνς, Κ. (1996) «Αμφισβητώντας την Τεχνολογία» *Η Νέα Οικολογία*, Ιούλιος-Αύγουστος.
- Μπιτσάκης, Ε. (2003) *Θεωρία και πράξη: Προβλήματα Φιλοσοφίας του Ανθρώπου*, Αθήνα: Gutenberg.
- Ναζάκης, Χ. (1998) «Ανάπτυξη, Τεχνολογική Μεταβολή και Ανεργία», στο Γ. Καραμπελιάς (επιμ.) *Ανεργία: Μύθοι και Πραγματικότητα*, Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις.
- Net Business (2001), 5-6 Μαΐου.
- Νικολινάκος, Μ. (1983) «Παραγωγή Τεχνολογίας και Διεθνοποίηση της Παραγωγικής Διαδικασίας» *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, No 48.
- Noble, D. (1995) *Progress Without People: New Technology, Unemployment and the Message of Resistance*, Toronto: Between the Lines.

- Noble, D. (1998) "Digital Diploma Mills: The Automation of Higher Education" *Monthly Review*, 49(9): 38-52.
- Nyland, C. (1987) "Scientific Management and Planning" *Capital and Class*, 33: 55-82.
- Palmer, B. (1975) "Class, Conception and Conflict: The Thrust for Efficiency, Managerial Views of Labor and the Working Class Rebellion, 1903-22." *Review of Radical Political Economics*, 7(2): 31-49.
- Παπαδημητρίου, Ζ. (1996) *Κοινωνιολογικά Ανάλεκτα: Όψεις της Σύγχρονης Βιομηχανικής Κοινωνίας*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Παπακωνσταντίνου, Π. (1999) «Οι Χωματερές των Ανακαλύψεων» *Ουτοπία*, No 33.
- Πατέλης, Δ. (2001) «Αυτοματοποίηση της Παραγωγής και Χαρακτήρας της Εργασίας», στο *Εξουσία και Κοινωνικές Σχέσεις στη «Μεταδιπολική Εποχή»*, εκδ. Τομέα Φιλοσοφίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, σελ. 121-132.
- Πατέλης, Δ. (2004) *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία: Κείμενα Προβληματισμού*, Σημειώσεις μαθήματος, Πολυτεχνείο Κρήτης.
- Πατέλης, Δ. (2006) *Τέχνη και Τεχνολογία: Κείμενα προβληματισμού για την αντιφατική ενότητα είναι και συν-ειδέναι, νοείν, συν-αισθάναισθαι, και ποιείν*, σημειώσεις του μαθήματος, Πολυτεχνείο Κρήτης.
- Πελαγίδης, Θ. (1993) «Στον Αστερισμό της Στασιμότητας: Αποφορντισμός και Ευέλικτα Παραγωγικά Συστήματα» *Θέσεις*, No 43.
- Πελαγίδης, Θ. (1994) «Η Πολιτική Οικονομία της Βιομηχανικής Προσαρμογής», στο Θ. Πελαγίδης (επιμ.) *Η Νέα Παγκόσμια Οικονομία: Χρηματιστικό Κεφάλαιο και Βιομηχανική Αποδιάθρωση*, Αθήνα: Εξάντας.
- Perelman, M. (1998) *Class Warfare in the Information Age*, London: Macmillan Press.
- Perelman, M. (2003) "The History of Capitalism", in A. Saad- Filho (ed) *Anti – Capitalism: A Marxist Introduction*, London: Pluto Press.
- Pollert, A. (1988) "Dismantling Flexibility" *Capital and Class*, No 32.
- Randall, A. (1991) *Before the Luddites: Custom, Community and Machinery in the English Woolen Industry, 1776-1809*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Ricardo, D. (2000) *Οι Αρχές της Πολιτικής Οικονομίας και της Φορολογίας*, Αθήνα: Κριτική.
- Rifkin, J. (1996) *Το Τέλος της Εργασίας και το Μέλλον της*, Αθήνα: Νέα Σύνορα.

- Robins, K. and F. Webster (1985) "Luddism: New Technology and the Critique of Political Economy", in L. Levidow and B. Young (eds) *Science, Technology and the Labour Process*, V.2, London: Free Association Books.
- Sayer, A. (1986) "New Developments in Manufacturing: The just- in- time system" *Capital and Class*, No 30.
- Σεφερτζή, Ε. (1986) «Από την Κρίση της Συσσώρευσης στην Κρίση του Κράτους Πρόνοιας: Μύθος και Απομυθοποίηση της Κρατικής Παρεμβατικής Πολιτικής» *Θέσεις*, No 15.
- Σεφερτζή, Ε. (1992) «Ευελιξία και Στρατηγικές Οργάνωσης της Παραγωγής», στο Γ. Λιοδάκης (επιμ) *Κοινωνία, Τεχνολογία και Αναδιάρθρωση της Παραγωγής*, Αθήνα: Παπαζήση.
- Smith, W. C. (2000) "Sabotage", στο <http://digitalLibrary.arizona.edu/bisbee/docs/133.htm>
- Standing, G. (1999) *Global Labour Flexibility: Seeking Distributive Justice*, London: Palgrave Macmillan.
- Taylor, L. and P. Walton (1971) "Industrial Sabotage: Motives and Meanings", in S. Cohen (ed) *Images of Deviance*, G.Britain: Penguin Books.
- Thompson, P. (1983) *The Nature of Work: An Introduction to Debate on the Labour Process*, London: Macmillan Press.
- Τσεκούρας, Θ. (1989) «Από τον Ταιϋλορισμό στις Νέες Τεχνολογίες της Παραγωγής» *Θέσεις*, No 29.
- Τσεκούρας, Θ. (1990) «Πόσο Παντοδύναμες είναι οι Νέες Τεχνολογίες;» *Θέσεις*, No32.
- Φραγκομιχλάκης, Μ. (2002) «Κοινωνία της Γνώσης και/ή Κοινωνία της Ανεργίας: Σχέσεις μεταξύ Γνώσης και Εργασίας στην Καπιταλιστική Κοινωνία», *Πρακτικά 2^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Κοινωνιολογίας*, Θεσσαλονίκη: Inventics.
- Watson, T. (2005) *Κοινωνιολογία, Εργασία και Βιομηχανία*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Weber, M. (1993) *Η Προτεσταντική Ηθική και το Πνεύμα του Καπιταλισμού*, Αθήνα: Gutenberg.